

אוניברסיטת בר-אילן

להיות אשה זקנה:

הבניית זהות מגדרית נשית בגיל הזיקנה

מגישה: מורן ברק

**עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך
בתוכנית ללימודי מגדר
המחלקה ללימודים בין תחומיים
אוניברסיטת בר-אילן**

עבודה זו נכתבה בהנחיית ד"ר טובה גמליאל.

כמה מילות תודה

בראש וראשונה אני מבקשת להודות לד"ר טובה גמליאל על הדרכה וההכוונה שהעניקה לי, ועל כך שהאמינה בעבודה זו אף יותר ממני.

תודה מגיעה גם לאוניברסיטת בר-אילן על הסבלנות ואורך הרוח.

אמא, תודה רבה על הכול. על התמיכה, הסבלנות והעזרה הפעילה. בלעדיך זה לא היה קורה.

שירי, על שנמצאת תמיד לצדי.

תוכן עניינים

1. פרק ראשון: מבוא.....	1 עמוד
1.1 שאלת מחקר.....	2 עמוד
1.2 הערות תשתית.....	2 עמוד
2. פרק שני: סקירת ספרות.....	5 עמוד
2.1 מסגרת תיאורטית.....	5 עמוד
2.2 הזדקנות בראי החברה.....	6 עמוד
2.2.1 אייג'יזם.....	6 עמוד
2.2.2 הסטנדרט הכפול של הזיקנה.....	7 עמוד
2.3 זהות מגדרית נשית.....	9 עמוד
2.3.1 זהות.....	9 עמוד
2.3.2 זהות נשית כנרטיב של התקשרות.....	9 עמוד
2.3.3 בין גוף לזהות.....	11 עמוד
2.4 "גוף המחקר" – מעמדו של מושג "הגוף" במחקר.....	12 עמוד
2.4.1 התפתחות מעמדו של הגוף במחקר הסוציולוגי והגרונטולוגי.....	12 עמוד
2.4.2 ייצוגו של הגוף הזקן.....	12 עמוד
2.4.3 הגוף בשיח המגדרי.....	14 עמוד
2.5 בית האבות.....	17 עמוד
3. פרק שלישי: מתודולוגיה.....	20 עמוד
3.1 שיטת המחקר וכלי המחקר.....	20 עמוד
3.2 מאפייני המשתתפות.....	21 עמוד
3.3 שדה המחקר.....	22 עמוד

4. פרק רביעי: הצגה וניתוח הממצאים.....עמוד 24

4.1 השפעות מושג הזמן על תפיסת העצמי.....עמוד 24

4.1.1 החוויה האישית של הזמן המידי.....עמוד 26

4.1.2 תפיסת הזמן והשלכותיה על חיי המרווינות.....עמוד 30

4.1.3 זהות עצמית הנטועה בהווה.....עמוד 45

4.1.4 סיכום השפעות מושג הזמן על תפיסת העצמי.....עמוד 49

4.2 התערות חברתית מול ניתוק: משמעות הקשרים המשפחתיים

והחברתיים בתפיסה המגדרית הנשית.....עמוד 53

4.2.1 קשרי חברות בתוך ריק חברתי.....עמוד 54

4.2.2 קשרים משפחתיים.....עמוד 64

4.2.3 סיכום משמעות הקשרים המשפחתיים והחברתיים

בתפיסה המגדרת הנשית.....עמוד 90

4.2 מימד הגוף בתפיסת הזהות הנשית: תפיסת הגוף, תפקודו

וההשלכות הנפשיות.....עמוד 93

4.2.1 ההיבט הבריאותי: התמודדות עם מגבלות הגוף.....עמוד 94

4.2.2 הגיל כמעצב אופנה: התפרקות מסמנים חיצוניים

של "נשיות" למול שמירתם.....עמוד 100

4.2.3 היחס למיניות בזיקנה.....עמוד 108

4.2.4 מסכת הזיקנה?.....עמוד 111

4.2.5 זיהוי בין זיקנה לבין ניוון מנטאלי.....עמוד 113

4.2.6 סיכום: מימד הגוף בתפיסת הזהות הנשית בזיקנה.....עמוד 115

5. פרק חמישי: דיון ומסקנות.....עמוד 117

6. ביבליוגרפיה.....עמוד 123

תקציר

כאשר מעיינים בנתונים דמוגרפיים הנאספים בישראל וברחבי העולם מגלים כי קיים בסיס עובדתי לטענה כי, במידה רבה, זיקנה היא "עניין של נשים" Ageing is a women's issue. לכן, חלק גדול מהצרכים של האוכלוסייה הזקנה הם, למעשה, צרכיהן של נשים זקנות. הנחת המוצא של עבודה זו היא שהזדקנות היא תהליך המושפע מהשייך המגדרי. "מגדר" ו"גיל" אינם מצבים טבעיים אלא תוצר של הבנייה חברתית התומכת ומשעתקת סדר חברתי מאורגן סביב יחסי כח של גברים כלפי נשים ושל צעירים כלפי זקנים. זהות מגדרית, כמושג, זוכה להתייחסות מחקרית רבה ולמספר תיאוריות המבקשות להגדיר את אופי כינונה, משמעותה והשלכותיה על חיי הפרט והחברה בכללותה. הספרות המחקרית בישראל כמעט ולא עוסקת בקשר בין גיל הזיקנה והזהות המגדרית, הנשית או הגברית. לכן, בבואנו לעסוק בנושא כמו הזדקנות נשית, התמקדות בשאלת הזהות המגדרית יכולה להיות נקודת מוצא משמעותית ליצירת בסיס תיאורטי ראשוני בתחום.

מטרתו של מחקר זה היא כפולה:

1. לבחון מהו אופי הזהות המגדרית ואת אופי כינונה בקרב נשים זקנות בגיל הרביעי.
2. האם זהות בגיל הרביעי היא עדיין זהות מגדרית? במלים אחרות, האם זהות מגדרית עדיין

רלוונטית ומהווה מרכיב מרכזי בתפיסת הזהות העצמית בקרב אותן נשים?

לצורך מענה על שאלות אלו נבחרה שיטת המחקר האיכותני. הממצאים נאספו באמצעות ראיונות חצי מובנים. ניתוח הממצאים התבסס על ספרות מחקרית רלוונטית. מניתוח הממצאים עולה כי מאפיינים רבים המגדירים את המגדר הנשי אינם רלוונטיים עוד בגיל הרביעי. חוסר משמעותן של הגדרות חברתיות מקובלות ל"נשים" ו"נשיות" יכולים ליצור קונטקסט בעל מאפיינים א-מגדריים. יחד עם זאת, העלמותם (או כמעט היעלמותם של מאפייני המגדר) אינם יוצרים דמות א-מגדרית חדשה ומנותקת מהקונטקסט החברתי הקודם. דמות א-מגדרית זו קיימת באופן תיאורטי בלבד. הנשים המרואיינות מבקשות להיאחז בפרופיל המגדרי הקיים והמוכר, מתקשות להינתק ממנו. מכיון שלא קיימות עבורן חלופות להתמודדות עם השינויים הללו, הדים של המאפיינים המקובלים של המגדר הנשי ממשיכים להתקיים בתפיסתן העצמית ולפיכך בזהותן. מחקר זה מבקש לבטל את הרעיון, העולה במחקרים שונים, שהזיקנה יכולה לספק שדה מחקר אפשרי לבחינת סדר חברתי אחר, שאינו מאורגן על בסיס הרעיון המגדרי.

1. פרק ראשון: מבוא

לא פעם נשמעת הטענה כי הזיקנה היא למעשה "עניין של נשים": Ageing is a women's issue. כאשר מעיינים בנתונים הדמוגרפיים בנושא הזיקנה הנאספים ומפורסמים בארץ ובעולם מתבררת עד מהרה הסיבה לטענה מסוג זה: נשים מהוות רוב בקרב אוכלוסיית הקשישים (בני 65 ומעלה) העולמית והן סובלות פעמים רבות מבעיות ספציפיות וכמעט ייחודיות להן (Kinsella & Velkoff, 2001). בישראל, נשים מהוות רוב בקרב הקשישים: 58% בקרב בניו 65+ ו-60% בקרב בניו 75+(ברודסקי ואחרים, 2005). תוחלת החיים של נשים ארוכה יותר מזו של הגברים. (ברודסקי, 1998). כמו כן, הסיכויים גדולים יותר בקרב נשים להיות אלמנות, לחיות לבד, לחיות בעוני ולסבול יותר ממחלות כרוניות (ברודסקי ואחרים, 2005. Gist & Velkoff, 1997). משמעות עובדות אלו ואחרות היא, שלמעשה, חלק גדול מהצרכים של "הזקנים" הם, בעצם, צרכיהן של נשים זקנות, ולכך יש השלכות חשובות על התכנון הסוציאלי וההתייחסות שיש להקדיש לנושא האוכלוסייה המבוגרת והזקנה. הנחת המוצא של עבודה זו היא שהזדקנות היא תהליך המושפע מהשייך המגדרי (Arber & Ginn, 1991). הספרות המחקרית בישראל כמעט ולא עוסקת בקשר בין גיל הזיקנה והזהות המגדרית (הגברית או הנשית). לכן, בבואנו לעסוק בנושא כמו הזדקנות נשית, התמקדות בשאלת הזהות המגדרית יכולה להוות נקודת מוצא משמעותית ליצירת בסיס תיאורטי ראשוני בתחום.

"התחושה או ההכרה ש'אני אשה' היא חלק מרכזי ביותר בזהות העצמית של נשים" כותבת פרידמן (1996, עמ' 15). אך מהו אותו הדבר ההופך את האשה לאשה הינו בגדר נעלם עדיין עבורנו.

הול (Hall, 1996) מציין כי השיח הסוציולוגי, המושפע מהתיאוריות הסטרקטורליסטיות ומהחשיבה הפוסט-מודרנית רואה את ה"זהות" כהבניה, כתהליך שלעולם אינו מסתיים. דווקא בגלל שזהויות נבנות בתוך שיח, בתוך הקשר, עלינו להבין אותן כנוצרות בתוך תקופה היסטורית מסוימת ואתר מוסדי מסוים, במבנה ובפרקטיקות של שיח ספציפי. זהות מגדרית, כמושג, זוכה אף היא להתייחסויות רבות, המבטאות תפיסות שונות, לעתים מנוגדות, בהתאם לתיאוריות המבקשות להגדיר אותה. כחלק מהשיח הפוסט-מודרני טוענת באטלר (2001) כי החזרה הפולחנית שוב ושוב על פרקטיקות פרפורמטיביות, שאינן אלא חיקוי של זהות מגדרית אידיאלית, היא, והיא לבדה, מייצרת

סובייקט של זהות מגדרית. גוטמן (Gutmann, 1994), לעומת זאת, תופש את ההתנהגות המגדרית במושגים מהותניים: שינויים אופייניים בהתנהגות המגדרית, המתרחשים עם הגיל הם בעיקר תוצאה של שינויים פיזיולוגיים והורמונאליים. התפיסה המגדרית עליה תתבסס עבודה זו מעוגנת ברעיונותיהן של התיאורטיקניות ננסי צ'ודורו (Chodorow, 1971) וקרול גיליגן (1995), הרואות זהות מגדרית כתולדה של תהליכים פסיכולוגיים וחברתיים.

1.1 שאלות המחקר

לאור שינויים פיזיולוגיים, חיצוניים ופנימיים (וויילאנט, 2002), שינויים התנהגותיים (Gutmann, 1994) ופסיכולוגיים (פרידמן, 1996. 1985, Shanan), החלים אצל נשים בשלבים מתקדמים יותר של החיים, יש מקום, להערכתי, לבחינה מחודשת של שאלת הזהות המגדרית. מטרתו של מחקר זה היא לבחון את אופי הזהות המגדרית ואת אופני כינונה הכינון בקרב נשים זקנות בגיל הרביעי, כפי שהוא עולה בשיחות עימן. שאלה מרכזית זו מלווה לכל האורך בשאלת נוספת והיא: האם זאת בגיל הרביעי היא עדיין זהות מגדרית? כלומר, האם זהות מגדרית עדיין רלוונטית ומהווה מרכיב מרכזי בתפיסת הזהות העצמית בקרב אותן נשים. הניתוח יתמקד בהשלכות המגדריות על הזהות, העולות מתוך הפרשנות של המרואיינות לעולמן הנוכחי.

1.2 הערות תשתית

שאלות המחקר נבחנות באמצעות התייחסות למספר היבטים. ההיבט הראשון המתואר בחלק הראשון של תיאור הממצאים, הוא ניסיון לעמוד על מרכיבי המשמעות בחייהן של הנשים, בעיקר תוך התמקדות באופן בו הן בוחרות להציג את עצמן, מבחינת תפקידים, זהויות שאולות ומטרות חייהן בשלב זה. פרק זה מכיל בתוכו בעיקר תמות שעלו תוך כדי השיחות וניתוח הראיונות בשלב מאוחר יותר. ההיבט השני, המתואר בחלקים השני והשלישי של ניתוח הממצאים, הוא בחינתם של מאפייני המגדר הנשי וייצוגיו במפגש עם הזיקנה בגיל הרביעי. פרקים אלו העוסקים בגוף ובמידת ההיקשרות

החברתית בגיל הרביעי הינם נושאים שהוגדרו מראש לבחינה במהלך הראיונות, כאינדיקציה לשינויים המתרחשים באופיו של המגדר הנשי בזיקנה.

מחקר זה נעשה בשיטת המחקר האיכותנית, בכלי המחקר של ראיון חצי-מובנה, מתוך תפיסה ששיטה זו יוצרת נקודת מבט מעמיקה יותר אל פרשנותן של הנשים את חייהן, ומאפשרת השגת תובנות רבות יותר על המשמעויות המבנות את זהותן במציאות חייהן המוסדית.

תרומתו העיקרית של המחקר היא, ביצירת בסיס תיאורטי שיאפשר המשך מחקר נוסף בתחום המגדר והזיקנה בישראל, כשלב נוסף להבנת נושא המגדר והשלכתו על כינון הזהות. תרומה אפשרית נוספת היא לתכנון הסוציאלי של מוסדות הרווחה הרלוונטיים כלפי אוכלוסיית הקשישים (קשישות).

קבוצת הגיל בה מתמקד המחקר היא הגיל הרביעי. גילן הכרונולוגי של המשתתפות במחקר נע בין 82 ל-91. עם התארכות תוחלת החיים לאחר גיל 60, החלו חוקרים מתחומים שונים, לחלק את התקופה שבין הפרישה לבין המוות למספר תתי-קבוצות שזכו לשמות וכינויים שונים. קיימת הבחנה, לדוגמא, בין זקנים-צעירים (young old), זקנים (old), וזקנים-זקנים (oldest-old) (Neugarten, 1974), ובין הגיל השלישי (Third Age) לגיל הרביעי (Fourth Age) (Laslett, 1991; Baltes, 1997). ההגדרה המבחינה בין קבוצות אלו אינה מדויקת וחד משמעית. בעוד שפרישה מהעבודה נתפסת כתחילתו של הגיל השלישי, קיימת הרבה פחות וודאות לגבי הגבול המציין את תחילתו של הגיל הרביעי. על פי רוב, גיל 85 נתפס ומוצג על ידי דמוגרפיים כתחילתו של הגיל הרביעי, אך גבול זה אינו חד משמעי וברור עבור כל הדיסציפלינות המדעיות, ויש הרואים את גיל 80, דווקא, כתחילתו של הגיל הרביעי.

לגיל הרביעי קיימים מספר נתונים דמוגרפיים משותפים, ויש חוקרים המייחסים להם גם מאפיינים פסיכולוגיים, ביולוגיים ובריאותיים. לעתים חוקרים מתארים את הגיל הרביעי כמעין אנטי תזה לקבוצת הגיל השלישי. נויגרטרן (Neugarten, 1974), לדוגמא, מתארת את הגיל השלישי (young old) כמי שפרשו ממעגל העבודה, אך בריאותם עדיין תקינה והם פעילים ומעורבים חברתית. הגיל הרביעי, בתאוריה, מיוצג רק על ידי הסטריאוטיפים השליליים של הזיקנה. ארבר וגין (Arber and Ginn, 1991) מתנגדות עקרונית לחלוקה המקובלת של האוכלוסייה המבוגרת והזקנה המבוססת על

סמך גילו של האדם. לטענתן, חלוקה על בסיס גיל כרונולוגי בלבד הינה גישה אייג'יסטית ביסודה ולכן אין להסתמך עליה בלבד. יש לאפיין את הקבוצות הללו מבחינת המשמעות החברתית הנלווית לגיל ולא על סמך הגיל הכרונולוגי עצמו. ארבר וגין (Arber and Ginn, 1991) מציעות להשתמש בכינויים שונים מאלו המקובלים לתאור האוכלוסייה המבוגר והזקנה. הן מעדיפות את השימוש במונח elderly במקום old, ואת המונח 'חיים מאוחרים' (later life) במקום זיקנה, שאינם נושאים בחובם מטען תרבותי רב ורגיש כל-כך. בהתאם לכך, טוענות החוקרות כי ההתייחסות החברתית לחלוקה לקבוצות גיל אינה צריכה להיות כה חד משמעית כי יש להתייחס לקבוצות הגיל כדבר מובילי ומשתנה. המונחים בהם אשתמש בעבודה זו לייצוג הקבוצה הנחקרת הם "הגיל הרביעי" ו"זיקנה" לתיאור מצב חייהם הנוכחי.

2. פרק שני: סקירת ספרות

2.1 מסגרת תיאורטית

המסגרות התיאורטיות העיקריות אליהן משתייך המחקר הנוכחי הינן הגרונטולוגיה הביקורתית (critical gerontology) והגרונטולוגיה הפמיניסטית (feminist gerontology). גרונטולוגיה ביקורתית היא תחום מחקרי המשלב מספר פרספקטיבות תיאורטיות מתוך מטרה לערער על דפוסי חשיבה מסורתיים בגרונטולוגיה. פרקטיקות ביקורתיות מגדירות מחדש את השאלות המנחות את החוקרים ומכאן גם את מושאי המחקר – הסובייקטים – הנבחנים במחקר הנורמטיבי הקיים. הפרספקטיבה הביקורתית בגרונטולוגיה מכירה בכך שחויית ההזדקנות מושפעת מהמציאויות החברתיות הנגזרות מניתוח מובנה של יחסים סוציו-אקונומיים, וטוענת, שבכדי להבין את תופעת ההזדקנות והזיקנה, עלינו קודם כל להבין את ההשפעות האפשריות של המגדר, הסביבה החברתית, המעמד והגזע על מציאות זו (Minkler & Estes, 1998. Holstein & Minkler, 2003).

גרונטולוגיה פמיניסטית היא תחום בעל מאפיינים ומטרות ספציפיות וייחודיות במסגרת רחבה יותר של הגרונטולוגיה הביקורתית, אשר שואבת את רעיונותיה מתיאוריות פמיניסטיות שונות ומחשיבה פוסט מודרנית (Ray, 1996). למרות מגוון כיווני המחשבה המתקיימים בדפוסים השונים של הגרונטולוגיה הפמיניסטית, ניתן להכליל ולומר כי הגרונטולוגיה הפמיניסטית מעמידה במרכז את המחקר המגדרי ככלי בניסיונה להבין את תופעת ההזדקנות. כאסכולה ביקורתית היא מבקשת לאתגר את מה שנתפש כידע מוכר ורווח על הזיקנה, כמו גם על מושגים עליהם אנו מבססים את החשיבה התיאורטית שלנו. (Ray, 1996. Luborsky & Sankar, 1993).

בסיס תיאורטי רחב יותר למחקר מספקות התיאוריות הסוציולוגיות של הבנייה חברתית, הכוללות פרספקטיבות כמו אינטראקציה סימבולית, אשר מייצגיהן המובהקים הם ג'ורג' הרברט מיד (Mead, 1962), צ'רלס הורטון קולי (Cooley, 1964), והניתוח הדרמטורגי, מושג אותו פיתח ארווינג גופמן (Goffman, 1967). פרספקטיבות אלה מספקות לנו כלים לניתוח האופן שבו קטגוריות חברתיות, כמו גיל, משפיעות על המציאות ומתקיימות בחיי היום יום (Gubrium & Holstein,)

1999). הממד הקונטקסטואלי של תיאוריות ההבנייה החברתית חשוב למחקר זה בשל נקודת המוצא של המחקר, כי הבניית זהותו של אדם הינה תהליך המתרחש לכל אורך החיים, כולל בימי הזיקנה. תיאוריות גרונטולוגיות מסוימות, המהוות אבן דרך חשובה במחקר הגרונטולוגי (מבלי להיכנס לביקורת המופנית כלפיהן), כגון תיאורית הפעילות (activity theory), מושפעות בצורה ישירה ועקיפה מתיאורית האינטראקציה הסימבולית (Passuth & Bengston, 1988). פרדיגמת האינטראקציה הסימבולית היא מסגרת תיאורטית הרואה את החברה כתוצר של אינטראקציות יום-יומיות בין יחידים. מושג העצמי (self) מתעצב בעקבות מגע עם אנשים אחרים, לפי הדרכים שבהן נדמה לנו שהזולת רואה אותנו ומצפה מאיתנו להתנהג. הטענה המרכזית בתיאוריה זו היא שהפעילות הפרשנית מהווה את המרכיב המרכזי בכל אינטראקציה חברתית, וזו מתבצעת באמצעות סמלים (בעיקר שפה) ותקשורת בין-אישית המאפשרת לנו לשתף אחרים במשמעויות שאנו גוזרים, לתקף משמעויות אלה ולתאם את פעולותינו עם השותפים האחרים לאינטראקציה. אם כן, המציאות החברתית איננה מובנית ו"נתונה", אלא פרי של הבנייה חברתית, והתנהגותו של הפרט נגזרת מהבנייה סובייקטיבית זו: הפעולה החברתית היא מה שאנו יודעים שאנו עושים בצוותא. (Stryker, 1980). גובריום והולסטין (1999) מדגישים את חשיבותו של ההקשר (context) בעתיו מוענקת משמעויות ספציפית לתופעה או פעולה מסוימת. על פי תפיסה זו, משמעויות אינה דבר אבסולוטי, כלל עולמי ואפילו אינה בהכרח משותפת לחברה אחת. המשמעויות משתנה לעתים בהתאם לנתונים האישיים ומקום בו נמצא כל אדם. תיאוריות אלה נותנות בידי את הכלים המחקריים לניתוח התנהגותן של הנשים הזקנות ולניתוח התמות והנרטיבים שיעלו בשיחות עמן (Reinhartz, 1992a).

2.2 הזדקנות בראי החברה

2.2.1 אייג'יזם

הסטריאוטיפ הוא השולט למעשה בתפישתנו את הזקן. רבים מהסטריאוטיפים הללו חושפים דעות קדומות סותרות ויוצרים פרדוקסים בדמותה המשתקפת של הזיקנה. הסטריאוטיפים הרווחים כלפי זקנים מתקשרים בעיקר עם התדרדרות פיזית ומנטאלית, בעוד שמוכח היום שאין בהכרח קשר בין

גיל כרונולוגי לבין יכולת אינטלקטואלית, סגנון חיים, התנהגות חברתית וכדומה (חזן, 1988. Sneed & Whitbourne, 2005). היווצרות הסטריאוטיפים והפעלתם כלפי אוכלוסייה מבוגרת באינטראקציות היומיומיות, הינם חלק מתופעת האייגייזם (ageism). אייגייזם, בהגדרתו, הינו כל דעה קדומה או אפלייה המכוונת כנגד או בעד קבוצת גיל מסוימת (Palmore, 1990). תופעת האייגייזם אינה רק הגישה בה נוקטים מספר אנשים כלפי אנשים זקנים, אלא היא מעוגנת היטב גם במנהל הביורוקראטי, המתייחס לאנשים באופן שונה רק משום שהגיעו לגיל מסוים. התייחסות זו מכתובה את ההתנהלות הפוליטית, החברתית והמוסדית כלפי אותו חלק של האוכלוסייה. דוגמא בולטת לכך היא מדיניות הרווחה הקובעת את גיל הפרישה משוק העבודה ל-60 או 65 שנים, לנשים וגברים בהתאמה (Palmore, 1990. Comfort, 1976). אמנם, קביעת איסורים או היתרים חברתיים הנסמכים על הגיל הכרונולוגי בלבד, אינם תופעה ייחודית לגיל הזיקנה ומלווים כל אחד מאיתנו כל חייו, אך בגיל זה, כפי הנראה, סטריאוטיפ הגיל הופך דומיננטי יותר והיחס החברתי מקבל יותר צביון של אפליה (חזן, 1988. Arber & Ginn, 1991).

ההתמודדות של בני קבוצת גיל הזיקנה עם אותם סטריאוטיפים אינה אחידה, כמובן, וניתן לזהות מספר תגובות התנהגותיות. ארבר וגין (Arber & Ginn, 1991) מדגישות את השפעתן השלילית של גישות סטריאוטיפיות על תפיסתם העצמית של אנשים זקנים. עבור אנשים מבוגרים המושג 'זקן' אינו מתייחס לגיל כרונולוגי מסוים אלא מייצג מצב של תשישות, חולשה וקירבה למוות. לכן, אחת מדרכי ההתמודדות העיקריות עם הגיל בתפיסת העצמי היא הכחשתו. ראייה לכך היא הכחשתן של נשים רבות את גילן הכרונולוגי, על ידי כך שהן יוצרות מסתורין סביב שאלת הגיל או נוקבות בגיל צעיר יותר מזה האמיתי (Hurd, 1999). אך הכחשה זו היא, למעשה, דחייה והכחשה של אותם סטריאוטיפים הנלווים, יותר מאשר הסתרת הגיל הכרונולוגי (Palmore, 1990). דרך התמודדות הפוכה היא קבלת גיליה של הזיקנה וקבלת תווית זיקנתית כמאפיינת את העצמי. אימוץ הזיקנה, על גילוייה הסטריאוטיפים, אופיינית לדיירי מוסדות כוללניים, כבתי-אבות (גמליאל, 1999).

2.2.2 הסטנדרט הכפול של הזיקנה

עד כה עסק ההסבר בדימוייה הכלליים של הזיקנה והזקנים, נשים וגברים כאחד, אך למעשה האיגיזם משפיע באופן שונה על גברים ונשים. היחס האיגיסטי כלפי נשים משולב בדעות סקסיסטיות. השילוב הזה בין האיגיזם לסקסיזם הוא היוצר את הסטנדרט הכפול של הזיקנה, ביטוי המייצג משמעות שונה לתהליך ההזדקנות החל אצל נשים ואצל גברים. הסטנדרט הכפול הינו תוצאה של מערך הציפיות הקונבנציונאליות כלפי גישות הנוגעות לאופן ההזדקנות הראוי והתפקידים המגדריים החלים בחברה פטריארכלית. החברה מעניקה יתרון לגברים על פני הנשים בכל הנוגע לזיקנה. נשים נתפשות כ"זקנות" 10-15 שנים מוקדם יותר לעומת גברים (Bell, 1984). התעסוקה המקצועית היא הציר המרכזי סביבו נסבה הערכת הגבר בחברה שלנו, בעוד שסטטוס הגיל הנשי נקבע בהתאם לשינויים במחזור הפריור הנשי. לכן, זוכה האשה להערכה על פי המשיכה המינית שלה, זמינותה ויעילותה עבור הגבר. מכאן נובע, שכאשר יכולת הפריור של האשה יורדת או נעלמת לחלוטין, נפגעת יכולת המשיכה המינית שלה עבור בן הזוג הגברי והסטטוס שלה נפגע בצורה משמעותית. הגוף הנשי המזדקן, יותר מהגוף הגברי, הופך לתזכורת למוות העומד לבוא, ובאופן שכיח מזוהה בתרבות הפופולארית עם כיעור ורוע (חזן, 1988. Silver, 2003).

הסטנדרט הכפול אינו רק עניין אסתטי אלא חלק ממערכת דכאנית המותירה את הנשים במקומן. לאובדן המראה הצעיר מתלווה גם ירידה בהערכה החברתית, ולכך יכולה להיות השפעה הרסנית לגבי תפיסת העצמי של נשים מבוגרות (Beales, 2000. Bell, 1984). הריסון (Harrison, 1983), שערך את מחקרו על נשים אוסטרליות מצא, כי תפיסה עצמית והדרך להתמודד עם הסטריאוטיפים השליליים של הזיקנה משתנה בין הנשים המבוגרות בהתאם למעמד החברתי ולרקע האישי. קבלתם של הסטריאוטיפים השליליים תהיה רבה יותר היכן שגישת הגברים במשפחה שיקפה דעות סקסיסטיות לגבי יכולותיהן ותפקידן של הנשים, ונמוכה יותר בקרב נשים ממעמד סוציו-אקונומי גבוה יותר, חינוך גבוה יותר ומחויבות תעסוקתית גדולה יותר בשנותיהן הצעירות. נשים, אשר חייהן המוקדמים תואמים את מודל עקרת הבית, הפנימו בצורה מלאה יותר את התפיסה שלהן כחסרות תועלת בגיל הזיקנה. אחרות, שחייהן היו פחות מרוכזים סביב הבית, פנו יותר לפעילות פוליטית והתנדבותית וטיפחו זהות עצמית חיובית יותר. ממצאיהן של שיהי (1993) וסידי (1993) מחזקים את המסקנה שככל שהאשה התאימה עצמה פחות לאידיאל הנשי הביתי, הסבירות גבוהה יותר לכך שהיא תזדקן עם גאווה ועצמאות, ותהיה בעלת דימוי עצמי גבוה.

2.3 זהות מגדרית נשית

2.3.1 זהות

על פי אריקסון (Erikson, 1968) 'האני העצמאי' הוא הבסיס להתנהגות האנושית ואחת הפונקציות החיוניות והבונות של 'האני' היא יצירת תחושת הזהות ושמירה עליה. החברה, לדעת אריקסון, מסייעת במתן העידוד וההכוונה החיוניים להתפתחותו של האדם ולתפקודו. גיבוש הזהות מתרחש תוך כדי קבלת תמיכה ואישור חברתיים, ואחד ממרכיבי הזהות היא תחושת השייכות החברתית (Erikson, 1963). השיח הסוציולוגי הנוכחי, המושפע מהתיאוריות הסטרוקטורליסטיות ומהחשיבה הפוסט-מודרנית, רואה את ה"זהות" כהבנייה, כהליך שלעולם אינו מסתיים. הזהות כל הזמן נוצרת, מתעצבת. דווקא בגלל שזהויות נבנות בתוך שיח, בתוך הקשר, עלינו להבין אותן כנוצרות בתוך תקופה היסטורית מסוימת ואתר מוסדי מסוים, במבנה ובפרקטיקות של שיח ספציפי (Hall, 1996). בהתאם לכך, זהויות מגדריות, אף הן, אינן זהויות מולדות או מהותניות. זהות מגדרית היא תוצר של הבניות חברתיות, המתעצבות ומשתנות באינטראקציה שבין המדינה, השיח והמוסדות החברתיים שבתוכם פועל היחיד (ששון-לוי, 2001).

עבודה זו בוחנת שני היבטים מרכזיים בתפיסת זהות נשית: הבניית זהות מתוך התקשרות לאחרים, והאופן בו משפיע ממד הגוף על הבניית הזהות.

2.3.2 זהות נשית כנרטיב של התקשרות

הערכים החברתיים המאפיינים את מודל האדם האוטונומי בתפיסה הפסיכולוגית התרבותית הם עצמאות, שליטה עצמית והסתמכות עצמית (self reliance), אסרטיביות, אנוכיות והיבדלות. ערכים אלה אינם מייצגים את החוויה הנשית (פרידמן, 1996). בבחינת מרכיבי הזהות של נשים הנמצאות באמצע חייהן, מתקבל פרופיל שיש בו דגש על התפקידים הביתיים יותר מאשר התפקידים הציבוריים, ודגש חזק על החלק המעניק ועל חוסר האסרטיביות, וכמו כן על התכונות השייכות

לתחום חברתי, ומעט לתכונות השייכות לחלק הקומפוטנטי בהגדרה העצמית. האישיות הגברית מאופיינת באינדיווידואליות, בעוד שאישיות הנשים מאופיינת במשיכה להשתתפות באורגניזם גדול יותר, שהאינדיבידואל הוא חלק ממנו. הגבריות יוצרת היפרדות, והנשיות מאופיינת בחוסר הפרדה. הגבריות מתבטאת בבידוד, ניכור ויחידות, והנשיות בקשר, פתיחות ואיחוד. הציר הזה, של התקשרות-היפרדות (separation-attachment) מופיע אצל תיאורטיקנים רבים בנוסחים שונים (פרידמן, 1996. גיליגן, 1995. Chodorow, 1974. Polak & Gilligan, 1982). על השאלות מדוע וכיצד מתפתחות זהויות שונות של נשים וגברים עונות צ'ודורו (Chodorow, 1971) וגיליגן (1995) הרואות בהבדלים בין המינים תולדה של תהליכים פסיכולוגיים וחברתיים המתרחשים בכל שנות התבגרותנו וראשיתם באופיו השונה של הקשר עם האם בשנות החיים הראשונות.

צ'ודורו (Chodorow, 1971) בונה את התיאוריה ההתפתחותית שלה כמענה לתיאוריה הפסיכואנליטית הקלאסית ומחליפה את התיאור השלילי של פרויד לפסיכולוגיה הנשית בתיאור חיובי משלה. בשלוש השנים הראשונות של התפתחות האדם מפתחים התינוקות קשר קרוב עם דמות מטפחת, בדרך כלל האם, ובמקביל אמורים הילד או הילדה לצמוח, להתקדם ולהתפתח מתוך יחסים אלה בתהליך של פירוד ואינדיבידואציה לקראת בגרות ובשלות נפשית. התיאוריה של צ'ודורו טוענת, כי לבת קל יותר לפתח את זהותה הנשית בגלל ההזדהות הראשונה עם האם. הבת, בניגוד לבן, אינה צריכה לבסס את זהותה תוך התכחשות, בשלב מאוחר יותר, לדמות העיקרית בחייה. הבת, בניגוד לבן, אינה צריכה 'להוכיח' ולבסס במעשים את זהותה המינית. הבת היא בת פשוט בתוקף היותה (being), בעוד הבן הוא בן בתוקף עשייתו (doing). הבן יוצר את הזהות על ידי הפרדה מהאם. זהותו צומחת באמצעות היפרדות ואינדיבידואציה. הבת בונה את זהותה המינית באמצעות קשר ואינטימיות. האופן השונה בו מתגבשת הזהות של נשים וגברים הוא בעל השלכות רבות על ההבנה של העולם ועל האינטראקציה עם הסביבה.

גיליגן (1995) טוענת כי תפישות העולם של נשים וגברים הן שונות לגמרי, מכיוון שהן מתבססות על מערכת יחסים שונה בין 'האני' לבין הסביבה. גיליגן מבססת את ההסבר שלה על התיאוריה ההתפתחותית של צ'ודורו, הרואה את הזהות הנשית כמבוססת, במידה רבה, על קשר, על אינטימיות ועל דאגה וטיפול באחרים (caring). גיליגן טוענת כי נשים מרגישות נוח יותר ביחסים

קרובים והדדיים, ומדמה את דפוס הקשרים הללו ל"רשת". מודל ה"רשת" הוא מודל המייצג מערכת יחסים חברתיים המבוססים על יחסי גומלין בינאישיים ומעורבות רגשית בדרגות שונות של קרבה וקשר. נשים רואות את עצמן כחלק ממערכת חברתית רחבה יותר ומגדירות את עצמן באמצעות מערכת הקשרים החברתיים שלהן.

מחקרים, שנערכו על נשים וגברים בגיל מבוגר, מצביעים על כך שלנשים יש רשתות תמיכה גדולות יותר, המשיקות לאנשים רבים, ולאנשים הללו מספר תפקידים משמעותיים עבורן (Hurd, 1999. Antonucci & Akiyama, 1987). רשת חברתית מוגדרת כ"סט של מגעים אנושיים, שדרכם היחיד מקיים את זהותו החברתית ומקבל תמיכה אמוציונאלית, עזרה חומרית, שירותים ואינפורמציה" (אוסלנדר ואחרים 1991, 3). במקרים מסוימים, טוענת הארד (Hurd, 1999), קשרים חברתיים, יכולים להוות לנשים תחליף לקשרי זוגיות וקשרים משפחתיים אחרים. עבור נשים אלמנות קשרי חברות הם דבר חשוב ומרכזי בתפיסת הזהות שלהן.

2.3.3 בין גוף לזהות

החשיבה הסוציולוגית גורסת כי הזהות שלנו מורכבת מהממד הגופני שלנו לא פחות מאשר הממד הנפשי. ההכרה או הלמידה של העצמי נעשית באמצעות למידתם והענקת משמעות לפרפורמיות של הגוף. חיי היומיום שלנו נשלטים בידי פרטים הקשורים לקיומנו הגשמי, המחייבות אותנו בפעולות בלתי פוסקות של אכילה, ניקיון, התלבשות ושינה. כלומר, לגוף חלק בלתי נפרד מזהות העצמי (Turner, 1996). זהות נשית מקושרת באופן הדוק להיבטים פיזיים נוספים כמו יכולת פריון ומראה החיצוני (Wolf, 1991). בעוד שיחסן של נשים צעירות, מתבגרות, או בגיל העמידה כלפי גופן זכה להתייחסות מקיפה במחקר (Bordo, 1993a. Abell & Richards, 1996), בחינת תחושותיהן של הנשים המבוגרות יותר כלפי גופן נשאר, במידה רבה, מחוץ למוקד המחקרי (Clarke, 2001).

2.4 "גוף המחקר" – מעמדו של מושג הגוף במחקר

2.4.1 התפתחות מעמדו של הגוף במחקר הסוציולוגי והגרונטולוגי

התפיסה הרעיונית המפרידה בין גוף לנפש מהווה את אחד הנדבכים המרכזיים בפילוסופיה המערבית מימי אפלטון ודרך הרעיון הנוצרי המבחין בין רוח (spirit) לבשר (flesh) (Turner, 1996). למרות רעיונות מנחים אלו, המתקיימים מאות בשנים בחשיבה המערבית במסגרת האקדמאית, הגוף, בצורתו החומרית, נתפש תמיד כדבר מובן מאליו, גלוי, ידוע וברור לכל, ובדרך כלל לא זכה להתייחסות ולבדיקה בדיסציפלינות המדעיות השונות שאינן נמנות עם מדעי החיים (חזן, 2003). בדומה לחיי היומיום, כאשר תשומת לבנו מוסטת אל גופנו רק כאשר הוא מתחיל ל"התבלות", "להישבר", כך גם הגרונטולוגיה בראשיתה התמקדה בהיבטים השונים של "כישלוננו" של הגוף: אובדן היכולות הפיסיולוגיות שלו, הגוף המזדקן כישות הזקוקה לטיפול רפואי מתמיד, והתגובות הפוליטיות כלפי הגוף המזדקן (Silver, 2003. Wahidin, 2002. Clarke, 2001).

בעשורים האחרונים נתפש הגוף ונחקר כאתר מרכזי שבו התרבות והחברה באות לידי ביטוי עמוק ומגוון. כבר בתחילת שנות השמונים עמד פוקו (1996) על מעמדו המיוחד של הגוף בחברה המודרנית. בחברה המודרנית, טוען פוקו, לכוח יש התמקדות ספציפית והיא הגוף האנושי. הגוף, כאובייקט של הכוח, מיוצר מתוך מטרה להיות נשלט, מתרבה וניתן לזיהוי. כיום נתפש הגוף כסמל מפתח, מבנה סימבולי הממוקם בקונטקסט תרבותי והיסטורי ספציפי. הגוף הינו צומת בין מה שנתפש כ"טבעי" לבין משמועו התרבותי (Powell, 2002. Wagner, 1986). הגוף אינו נתפש עוד כישות קבועה, בדומה לעצם דומם, כי אם כתהליך, כהתהוות בלתי פוסקת. הגוף אינו עוד "גמור" או "שלם", הן בגשמיותו הביולוגית והן בהבנייתו החברתית, ולכן הוא זמין להשפעות של גורמים חברתיים ותרבותיים. הטענה היא כי הגוף נתון כל העת ב"שיפוצים" ומתנהל על פי מטרות, משימות ומטלות שעליו לעמוד בהן. אלה קשורות לשיחים החברתיים המתווכים על ידי המסגרות והמוסדות החברתיים שהגוף נתון בהם. (נוי, 2003).

2.4.2 ייצוגו של הגוף הזקן

האידיאל החברתי בחברה המערבית בה אנו חיים הם הנעורים, האקטיביות והעצמאות. מאפייניו של "האדם הנורמלי" זהים, למעשה, למאפיינים של איש צעיר (Hurd, 1999). האדם הזקן, שאינו עומד בקריטריונים של הצעירות, נתפש גם הוא בהכרח כ"אחר", כדימוי של זיקנה, על כל המשתמע מכך (חזן, 2003). התרבות הצרכנית הפוסט מודרנית, בה אנו חיים, עסוקה בלבנות מחדש את הגוף דרך הייצוג הזוהר של הפרסום. הדימוי הוויזואלי הופך למרכזי יותר בתרבות המערבית. חזות צעירה זוכה להערכה רבה יותר בחברה מאשר חזות מזדקנת. קנה המידה הערכי התרבותי הזה יוצר וכופה שפה ודימויים שליליים על המבוגרים באוכלוסייה. השפה הזו משפיעה על תפישת דמותם של זקנים הן בעיני החברה והן בעיני עצמם, ויוצרת מעין קישור מיידי בין הזקן למוות, מצב של "מוות סימבולי" (Powell, 2002). הפחד מהמוות ותפישתנו את האדם הזקן כקרוב יותר אליו הם המעצבים העיקרים את דימויו של הגוף הזקן בעינינו.

מציאות תרבותית זו של שלילת זהויות בזיקנה הינה תוצאה של היעדר מערכת המאפשרת ייצוג הולם בין החוויה האישית להגדרות החברתיות הקיימות. משבר ייצוג זה הינו גילוי בולט של החברה הצרכנית הפוסט מודרנית. אותו נתק בין התחושה הפנימית נעדרת גיל לבין ייצוגים חיצוניים זקנתיים זכה לפיתוח תיאורטי של היפותזות שונות. היפותזה מרכזית אחת היא "מסכת הזקנה", אותה פיתחו פית'רסטון והפורת' (Featherstone & Hepworth, 1991). היפותזה זו מניחה עצמי צעיר הלכוד בתוך תחפושת זקנה. מסכת הגוף עולה כאשר הגוף המזדקן מתחיל לא להגיב לאפשרויות צרכניות וכאשר אחרים מגיבים באופן שלילי לסימנים הפיזיים של ההזדקנות. תמה מרכזית בגישה זו היא של אנטגוניזם בין ביטוי הפוטנציאל בזיקנה ובין הגוף המזדקן.

היפותזה נוספת העוסקת במתח המתקיים בין הזהות הפנימית למראה החיצוני בגיל המבוגר היא "הפרסונה". מושג זה מתייחס לזהות פנימית בוגרת החובשת מסכה בעלת חזות צעירה. על אף נקודת המוצא הדומה של שתי התיאוריות הללו, קיים ביניהם הבדל מהותי לגבי אופייה של הסביבה החברתית והפוטנציאל הטמון בה עבור האינדיבידואל. על פי היפותזת 'מסכת הזיקנה' המראה החיצוני המזדקן הוא זה שעומד בין העצמי הצעיר ובין התרבות הצרכנית המאפשרת ומציעה אפשרויות רבות לעיצוב הזהות. זהות צרכנית, אם כן על פי גישה זו, נתפסת כדבר חיובי בגיל המבוגר. גישת היפותזת ה'פרסונה', בכל הנוגע ליחסים בין האינדיבידואל לחברה הצרכנית, היא הפוכה. טענה עיקרית בגישה זו היא שהסביבה החברתית היא מקור של התקפה על האינדיבידואלים. החברה

הצרכנית מפעילה לחץ ליצירת קונפורמיות והיא מהווה אתר ליחס עוין המופנה כלפי זהות בוגרת. על פי גישה זו ההתחפשות ואימוץ פרפורמיות צעירה יותר היא שמאפשרת חופש יחסי ויכולת תמרון (Biggs, 1997).

2.4.3 הגוף בשיח המגדרי

השיח המגדרי, במהותו, מבוסס על המתח המתקיים בין הקשר הביולוגי לקשר החברתי, שהלא תכונותיו הביולוגיות של הגוף הן הן המפתח לחלוקה החברתית המגדרית. ההתייחסות של השיח הפמיניסטי לנושא הגוף ענפה ומורכבת. הפמיניזם הסב את תשומת הלב לאופן בו מיוצגות נשים בתרבות המערבית, כקשורות יותר לגוף. הדואליות המתקיימת בין גוף ונפש מזוהה עם ההבחנה המגדרית (Bordo, 1993a). בעוד הגבר מזוהה עם תחומי הרוח, השכל וכל אותם מאפיינים המרוממים את האדם מן הבהמה, הרי שהאשה מזוהה כמעט לחלוטין עם הגוף, עם הממד הגשמי והפיזי בחיים. מכיוון שבמשוואה הזו הגוף נמצא בעמדת נחיתות לעומת הרוח, הדימוי הנשי והסטריאוטיפים הנלווים זוכים אף הם לקונוטציות שליליות.

החשיבה הפמיניסטית, הקודמת לפוקו ולרעיון "הגוף הממושמע" (docile body) שהעלה, מצביעה על שלל הצורות, המצבים וההופעות שבהם גוף האשה נתון בפיקוח ובשליטה חברתית מתמדת באמצעות שיחים גבריים ומוסדות פטריארכאליים שונים. בורדו במאמרה מ-1993 (Bordo, 1993b) סוקרת את הפוליטיקה של הגוף הנשי ומצביעה על מספר תיאורטיקניות ופעילות פמיניסטיות, שעסקו ברעיונות אלה, אך מסיבות שונות לא זכו להיכנס לתחומי המחקר האקדמי המקובל ולכן נשכחו והודרו ממרכז הבמה. בעקבות פוקו ו"תולדות המיניות", שפורסם לראשונה ב-1980, מצא הפמיניזם משנה תיאורטית מסודרת באמצעותה יכולות היו תיאורטיקניות להסביר את הפוליטיקה של הגוף הנשי. הגוף הנשי, כדבר מוחשי, נתפס כאתר למאבקים פוליטיים (Bordo, 1993a). חוקרות כמו באטלר (Butler, 1990), גרוזס (Grosz, 1994) וברטקי (Bartky, 1990) פרטו את האופן שבו השיחים הפטריארכאליים – החברתי, הרפואי, הצבאי, הלאומי ועוד – ניכסו מאז ומתמיד את גופה של האשה, שלטו בו ודכאו אותו. מגיל צעיר, מיד לאחר זיהויה כ"נקבה", לומדת הילדה, ובעקבותיה האשה, כיצד עליה להתנהג, מה עליה לחשוב וכיצד עליה להראות. הגוף הנשי

לומד להבחין בין פנימי לחיצוני, ולהבחין בין תנועות שמותר או אסור לבצע, או לכמה מרחב זקוק הגוף מסביבו.

אידיאל היופי הנשי מופיע בתרבות שלנו מכל עבר: בפרסומים בעיתונים, בדמויות נשיות המוצגות בטלוויזיה, בקולנוע ועוד. אידיאל זה מעמיד את הגוף המושלם במרכז תפישתו, ובכך הוא מונע מהאשה את הזכות להזדקן. את השתקפותו של הגיל הכרונולוגי במראה החיצוני ניתן למנוע בצורה מוגבלת מאד ועד גבול מסוים. כלומר, בשלב מוקדם או מאוחר יותר יתגלה הגיל הכרונולוגי בגופה ועל פניה של האשה. הפער הזה בין האידיאל למציאות הגופנית המזדקנת עלול להוביל נשים לתחושה עמוקה של בושה כלפי הגוף שלהן וגופן של נשים מבוגרות אחרות (Goodman, 1996). מכיוון שהערכתה של אשה נקבעת, במידה רבה בחברה שלנו, בהתאם

למראה החיצוני שלה, רבות מהנשים חוות תחושת אובדן כאשר הן מזדקנות (Wolf, 1991).

מחקרים אחדים העוסקים במשמעותו של הגוף לסוגיית הזהות המגדרית הנשית בגיל המבוגר חושפים יחס אמביוולנטי, הדומה במהותו ליחס אותו מגלות גם נשים צעירות כלפי גופן. פלינר ואחרים (Pliner et al., 1990) טוענים, כי מראה חיצוני הינו נושא חשוב עבור נשים מבוגרות רבות. פורמן (Furman, 1997) טוענת במחקרה שנשים מבוגרות רבות מוטרדות מהשינויים במראה החיצוני שלהן הנלווים לתהליך הזדקנותן. מראה חיצוני, לטענתה, הינו ממד חשוב בהערכתן העצמית. מנגד, מחקרים אחרים מצביעים על כך שבעוד שנשים זקנות מודעות לקריטריונים הצעירים של מושג היופי, התחושה שלהן כלפי גופן המזדקן אינה שלילית בהכרח (Fairhurst, 1998). גודמן (Goodman, 1996) מוצאת במחקרה כי יחסית לנשים צעירות, הנשים המבוגרות מביעות שביעות רצון גבוהה יותר מגופן ומביעות נכונות רבה יותר לקבל אותו כפי שהוא, על אף אי עמידתו בקריטריונים המקובלים ליופי. היא מוצאת, שבניגוד לנשים צעירות, נשים מבוגרות וזקנות עוסקות במראה החיצוני שלהן בהרבה פחות אובססיביות מאשר נשים צעירות. ההסבר אותו מציעה החוקרת טמון בציפיות החברתיות הנוגעות לאידיאל היופי אותו הפנימו בצעירותן, ואידיאל זה, לטענתה, שונה מאד מזה הקיים היום.

שילוב מעניין בין שני מוטיבים מרכזיים בזהות נשים, תפיסת הגוף וזהות מתוך התקשרות, עורכת גרגן (Gergen, 2001) כאשר היא מבקרת את צ'ודורי, המתייחסת בעיקר להיבט האימהי בזהות הנשית. גרגן טוענת, שלמרות שהיבט הלידה והאמהות אכן ייחודי לנשים, באמצע החיים

היבט זה מתרוקן כמעט ממשמעות עבורו, ומאפיינים אחרים בזהותן באים לידי ביטוי בשנים המאוחרות לחייהן. אחד המאפיינים בתחושת הזהות של אשה ללא קשר לגילה, עליו עומדת גרגן, קשורה קשר הדוק למצבה הגופני במובן הזיהוי של העצמי עם זיהוי המצב הגופני ולהיפך. ההווה הגופנית, המודעות לגשמיות הגוף היא חלק בלתי נפרד מזהותה של אשה. ולכן בסיפור חייהן חוזר העיסוק בגוף בנרטיבים שונים, בניגוד לגברים. תמה נוספת, העולה מתוך סיפורי הנשים עליה מצביעה גרגן, היא של "קיום או זהות באמצעות קרבה" (relational being), כלומר, זהותה של אחת מתמזגת (commingling) עם אחרים ולא תמיד קיימת הפרדה ברורה בין גבולות ה"עצמי" ל"אחרי". כיוון שחלק גדול מזהות האשה קשור באופן הדוק כל-כך עם גופה והגשמיות הסובבת, הרי שיחסים פיזיים, גופניים, מרחיבים את העצמי הזה (Gergen, 2001).

הביקורת שמשמיעה גרגן על צמצום מושג הנשיות עליו דנות גיליגן וצ'ודורו אכן מקבלת משנה תוקף באותם מאמרים ומחקרים הנוגעים במצבן הנפשי ובהגדרת הזהות של נשים בגיל המעבר, אך הספרות המחקרית איננה עוסקת כמעט כלל במאפייניה של הזהות הנשית בגיל הזיקנה. מכיוון שגיל המעבר הינו השלב הקודם לגיל הזיקנה, חשוב להבין את השינויים המתרחשים בשלב זה בחייהן של הנשים ואת משמעותם של שינויים אלו, מתוך אפשרות שיהיו לכך השלכות על הגדרת הזהות שלהן גם בגיל הזיקנה.

גיל המעבר הוא שלב בו מתרחשים שינויים רבים בחייה של אשה. בשלב זה מתמודדת האשה עם אובדן פוריותה ויכולת ההולדה שלה, עם אובדן הנעורים ותחילת ההזדקנות, עם סיום אמהותה האקטיבית, כשהילדים עוזבים את הבית, ועם תלות הולכת וגוברת של הורים מזדקנים. ההתייחסות לשלב חיים זה שונה מאשה לאשה. גם בקרב החוקרים הדעות חלוקות. יש מי שמצביעים על תקופה זו בחייה של האשה כשלב בו מתערערות המסגרות המוכרות והשינויים הפיסיולוגיים כמו השינויים המשפחתיים והחברתיים משפיעים לרעה על דימויה העצמי של האשה ועל תפיסת מקומה בעולם (סידי, 1993). הפגיעה בהערכה העצמית של האשה מתקשרת בעיקר עם שינויים הורמונליים, עזיבת הילדים את הבית וסיום אמהותה האקטיבית. לעומתם, מחקרים אחרים (שיהי, 1993. נרדי, 1991. Neugarten and others, 1968. Rubin, 1979) יוצאים בקביעות הפוכות ומצביעים על תופעה של צמיחה עצמית ותחושת שחרור הנלווית לגיל זה. מחקרים רבים (Gutmann, 1994). דיאור, 1990.

Lampert & Friedman, 1992) מצביעים על צמצום ההבדלים ההתנהגותיים והפסיכולוגיים בין גברים לנשים. במחצית השנייה של החיים הגבר מתרכז, נוטה יותר לפאסיביות, בעוד האשה מתעצמת ונעשית פעלתנית ואסרטיבית יותר. במחצית השנייה של חייהן נשים רוכשות ביטחון רב יותר, הרווחה הנפשית שלהן עולה ושיווי המשקל ביחסים בין המינים משתנה ומטיב עם האשה. נשים מקדישות יותר זמן לסיפוק צרכיהן שלהן ומרגישות פחות ופחות אשמה על כך (Neugarten, 1968).

2.5 בית אבות

מרכיב חשוב נוסף בבחינת זהותן של הנשים הזקנות היא הסביבה החברתית בה הן נמצאות. למרות שמחקר זה אינו נערך רק בקרב נשים המתגוררות בבית אבות, עדיין קיימת התייחסות במהלך סקירת הממצאים וניתוחם לסביבה החברתית בה הן נמצאות. לפיכך, אתיחס בקצרה לאופיו של מוסד בית האבות והשפעתו האפשרית על כינון זהותן של הדיירות.

להקשר המוסדי השפעה רבה על עיצוב עולמו וזהותו של החוסה בו (חזן, 1997), על כן חשוב לנסות ולשרטט את גבולותיו ומאפייניו של בית האבות והשפעתו האפשרית על הדיירות. גופמן (Goffman, 1961) מחלק "מוסדות טוטאליים" לחמש קבוצות עיקריות, כאשר בתי אבות נכללים בקטגוריה הראשונה. קטגוריה זו מכילה את אותם מוסדות אשר הוקמו מתוך מטרה להעניק טיפול למי שמתקשים לטפל בעצמם ואינם מהווים סכנה לחברה. בבואה לבחון את משמעות ההקשר המוסדי לזהותם של זקנים מעמידה גמליאל (1999) את פתרונות הדיור הרווחים המוצעים לאוכלוסייה הקשישה על ציר, אשר בקצהו האחד נמצא הדיור המוגן ובקצהו האחר בית האבות "המסורתי", דהיינו, מוסד טוטאלי. בעוד שבית אבות, כמוסד כוללני, משלב את שני צירופי התייחסות החברתית: סגרגציה ודה-הומניזציה, הרי שדיור מוגן מוגדר על ידי צירוף אחר: סגרגציה והומניזציה. חזן (1988) מתאר את התפיסה החברתית העומדת בבסיס הסגרגציה כרואה את יחס הנכון כלפי זקנים באמצעות הפרדה בין קבוצת הזקנים לבין המסגרות החברתיות אליהן הוא השתייך בעבר. ציר ההומניזציה והדה-הומניזציה מתייחס לנטייה לראות את הקשיש ככל אדם, כלומר, כאדם

שלם בעל זהות חברתית ותפקידים מוגדרים, לעומת הנטייה לתפוש את הקשיש כמי שאין לו זהות ברורה, מי שאיבד את תפקידיו וזהותו ובמובן זה הוא חדל למעשה להיות אדם.

מבחינות רבות בתי האבות בהן מתגוררות חלק מבין המרואיינות אכן עונים על מספר מאפיינים של "מוסד טוטאלי", כפי שמגדיר אותם גופמן (Goffman, 1961). הדיירים נמצאים, בבית האבות, באופן עקרוני, 24 שעות ביממה ומקיימים את היבטי החיים השונים (אכילה, שינה ובילוי זמן פנוי) תחת קורת גג אחת. סדר היום, כמו זמני ארוחות או פעילות חברתית, נקבע על ידי הנהלת המוסד ומחייב במידה רבה את הדיירים. בית האבות מתנהל על ידי צוות מקצועי והדיירים מקבלים מענה לכל צרכיהם הבסיסיים, כך שניתן לראות בכך יחסי תלות בין הדיירים לבין הצוות והמוסד עצמו. יחד עם זאת, קיימים מספר מאפיינים משמעותיים המוציאים מכלל אפשרות בתים אלה הם אכן מוסדות טוטאליים לכל דבר ועניין. הדיירים מתגוררים בדירות חדר פרטיות, כך שיש לכל דייר טריטוריה פרטית משלו אותה הוא יכול לארגן כראות עיניו ולשהות בה בכל שעה שהוא חפץ בכך. בכל דירה קיימת פינת מטבחון ובה מקרר קטן, המאפשר הכנת ארוחות קלות בלבד, כאשר לצורך ארוחות מבושלות רציניות יותר חייב הדייר להגיע לחדר האוכל במקום. השתתפות בפעילויות חברתיות שמציעים המוסדות נתונה לבחירה חופשית ואין כל הכרח להשתתף בהן. הדיירים יכולים לצאת ולבוא כרצונם ורשאים לארח בכל שעה של היום הן בדירתם והן במרחב הציבורי של בית האבות. הטיפול הניתן מצד הצוות, הן בפן הרפואי והן מבחינה אישית, מותאם, במידה רבה, לצרכים האינדיבידואליים של כל דייר. נתונים נוספים מעמידים את בית האבות הנוכחי בתווך. בעוד שאוכלוסיית בית האבות בעלת סטטוס חברתי כלכלי בינוני-נמוך ואוכלוסיית הדיור המוגן בעלת סטטוס חברתי כלכלי בינוני עד גבוה (יאול, 1999), בבתי האבות אליהם משתייכות המרואיינות, האוכלוסייה מאופיינת בסטטוס כלכלי חברתי בינוני עד גבוה. אם להשתמש בדימוי הציר, הרי שניתן לומר כי בית האבות הנוכחי נמצא, פחות או יותר, במרכז הציר בין מוסד טוטאלי ודיור מוגן.

בית אבות, כמו גם דיור מוגן, נתפס כמוסד בעל אוכלוסייה מובחנת המתקיימת בתוך מציאות חיים המנותקת, גם אם מרצון, מכלל הקהילה (קפלן, 1997). מאפיינים ייחודיים של המוסד תורמים להגדרת הזהות בקרב הדיירים, ומוסד אשר שהות חוסיו בו ממושכת מטביע את חותמו במידת מה על זהותם (גמליאל 1999). מרכיב חשוב נוסף בהגדרת הזהות העצמית בין כתלי המוסד

היא נוכחותה של קבוצת השווים והאינטראקציה שמקיים הדייר עם הדיירים האחרים (Thompson, 1992). לאוכלוסיית בית האבות מספר מאפיינים בולטים כמו גיל ממוצע גבוה יותר מכלל אוכלוסיית הזקנים (77.3 לעומת 73) וריבוי נשים (74% לעומת גברים (באר ופקטור, 1993)). מוסדות מסוג זה פועלים אמנם על פי הסדרים וכללים מוכרים, אך נושאים עמם ועליהם תוויות תרבותיות המעניקות להם אופי ייחודי (חזן, 1997). כלומר, בין כתליו של המוסד מתקיימת מציאות מובחנת וייחודית היכולה לשמש עבור דיירות המוסד משאב עשיר להבנייה של זהות מגדרית בעלת מאפיינים ייחודיים.

המעבר לבית אבות הוא אחד המשברים הייחודיים לזיקנה והמלווים בשינוי משמעותי. השינוי כרוך בפרידות ואבדנים, שעליהם יש צורך להתגבר כדי להסתגל לחיים חדשים. המעבר לבית אבות הוא לצמיתות והפרידה מהבית היא סופית בדרך כלל. בית מסמל עבור מרבית האנשים יציבות, שורשים, תחושה של שייכות, אינטימיות ובמידה רבה גם מרחב אישי. ויתור עליו ועוד לצמיתות הינו צעד כואב וקשה (בר-טור, 1993). הסיבות לכניסה לבית האבות הן מגוונות ותלויות במאפיינים חברתיים ואישיים (מרקוס ואחרים, 1993). מרקוס ואחרים (1993) מתארים ארבע קבוצות עיקריות של סיבות פנייה. סיבות הנובעות מן המצב התפקודי הפיזי (כגון קשיים לנהל משק בית). סיבות הנובעות מן המצב החברתי – בדידות. סיבות הנובעות מרצון המשפחה (ולפי רצון הילדים או בן הזוג), וסיבות הנובעות ממצב הדיור של הקשיש.

3. פרק שלישי: מתודולוגיה

3.1 שיטת המחקר וכלי המחקר

גישת המחקר האיכותני נבחרה כדי להשיג תובנה ולספק מבט פנימה אל עולמן של נשים בתקופת הזיקנה. שיטת עומק זו נועדה לצורך השגת מבט מעמיק יותר על המציאות והמשמעויות שהנשים הזקנות מקנות לעולמן. כלי המחקר שנבחר הוא ראיונות חצי מובנים. לצורך דיוק בשכתוב הראיונות השתמשתי במכשיר הקלטה, ושיקלוט השיחות נעשה זמן קצר לאחר קיומן בנוסף לכתיבת רשמים כלליים שלי בזמן השיחה, שהתייחסו למראיהן של המרואיינות, התנהגותן ומראה דירתן. לבקשתן של שלוש מבין המרואיינות השיחה לא הוקלטה, ולכן תקציר דבריהן נרשם על ידי תוך כדי הפגישה. מיד עם תום הפגישה הועלתה על כתב התנהלות השיחה בהתבסס על התקציר ועל זכרוני.

לצורך המחקר ערכתי שיחות עם 18 נשים שונות המתגוררות במרכז הארץ, מיעוטן בבתיהן הפרטיים ורובן בשני בתי אבות שונים. השיחות התבססו על ראיונות עומק חצי-מובנים. אורך הראיונות נע בין שעה לשלוש שעות, בהתאם לזמן שיכלו המרואיינות להקציב לנושא, לאווירת השיחה ולאופי האינטראקציה שנוצרה בינינו. לעתים היה צורך ביותר מפגישה אחת עם אותה מרואיינת. אחת הנשים במחקר העדיפה לקיים את השיחה באחד מבתי הקפה באזור. שתי הפגישות הנפרדות שלנו התקיימו בשני בתי קפה שונים. עם יתר הנשים שוחחתי בבתיהן הפרטיים או בחדריהן בבית האבות. מבין המאוריינות המתגוררות בבתי האבות, אחדות חיכו לי בחדרן ואחרות פגשתי בלובי הכניסה ועלינו יחד לדירתן. ההתרשמות מהדירות, אופן ארגונה והחפצים האישיים שלהן, זכו אף הם להתייחסות ולניתוח.

כל הראיונות מבוססים על שאלות "חצי מובנות", כלומר, הגעתי לשיחות הללו עם שאלות מוכנות מראש אך תוך כדי השיחה לעתים נוספו שאלות רבות לבירור ולהרחבה ולעתים חלק מהשאלות לא היו רלוונטיות עוד ולא נשאלו, לפי תגובותיהן והתייחסותן של המרואיינות. כל ראיון נפתח בבקשה שהפניתי למרואיינת לתאר לי את עצמה במילותיה שלה, מעין תעודת זהות שהיא בוחרת להציג בפני. נזהרתי מאוד לא לכוון אותן בתגובותיי ולהותיר להן מרחב פתוח לפרשנות עצמאית של בקשה זו. שאלות אחרות נגעו לתיאור מהלך חייהן בכלליות יותר מימי ילדותן ועד ימינו אלה. השאלות נסבו סביב יחסים עם בני המשפחה השונים, הגרעינית והמורחבת, עם בן הזוג בעבר ובהווה, על דימוי הגוף בחייה של אשה, על אמהות ועל חוויית הזיקנה והמגורים בבית האבות.

בבתי האבות, למרות בקשתי, הנהלות המוסדות העדיפו שלא לאפשר לי להשתתף בפעילויות החברתיות של הדיירים מתוך תחושה שחלקם לא יראו זאת בעין יפה ולא יחוו בנוח. לכן הוסכם שעיקר העבודה תתנהל באמצעות שיחה ישירה ואישית עם הדיירות. הפנייה אל הדיירות לא נעשתה באופן ישיר על ידי אלא באמצעות העובדות הסוציאליות של המוסדות, אך השיחות עצמן היו אישיות, ללא נוכחות אדם נוסף בחדר. רוב הדיירות שיתפו פעולה בשמחה עם בקשתי. אחרות סירבו לשוחח עמי והסבירו כי אין הן חשות בנוח לקיים שיחה אישית עם מישהי זרה להן. מעטות סרבו בהתחלה אך לאחר שהתרגלו לנוכחותי במקום ושמעו מעט מאחרות על מהלך השיחות הסכימו לשתף פעולה אף הן.

3.2 מאפייני המשתתפות

במחקר השתתפו שמונה-עשרה נשים המתגוררות במרכז הארץ, מיעוטן בבתיהן הפרטיים ורובן בשני בתי אבות במרכז הארץ. כולן עצמאיות לחלוטין, מלבד שלוש המוגדרות כתשושות. בתקנות הפיקוח של המעונות (אחזקת זקנים עצמאיים ותשושים במעון) תשמ"ו 1986, מבחינים בין זקן עצמאי, זקן תשוש, וזקן סיעודי. "זקן עצמאי" – זקן אשר מבחינת תפקודו מסוגל לבצע את פעולות היומיום ללא עזרה או זקוק לעזרה קלה בלבד. "זקן תשוש" – זקן אשר מבחינת תפקודו הירוד זקוק לעזרה חלקית בפעולות היומיום. "זקן סיעודי" – זקן שמצב בריאותו ותפקודו ירודים כתוצאה ממחלות כרוניות או מליקוי קבוע, או הסובל מבעיות רפואיות מורכבות ובלתי יציבות, הדורשות מעקב רפואי מיומן במסגרת בעלת אופי רפואי, במשך 24 שעות ביממה לתקופה ממושכת (קופטש ושמאמה, 1993). מבין המרואיינות התשושות אחת עברה שני התקפים של שבץ ונאלצת להיעזר בהליכון. אך היא ממשיכה להתגורר לבד ואין לה מטפלת פרטית. אשה שנייה איבדה כמעט לחלוטין את מאור עיניה. היא נעזרת במטפלת פרטית למספר שעות בשבוע בשעות הבוקר. שלישית מתקשה בהליכה עקב כאבים ברגליים וראייה חלשה והיא נעזרת במקל או בהליכון.

גיל המרואיינות נע בין 79 ל-90 שנה. כולן יהודיות, ומוצאן ממזרח אירופה או ממרכזה. שלוש מהן היא ניצולות שואה. רובן עלו לארץ בהיותן ילדות, נערות או נשים צעירות עוד לפני מלחמת העולם השנייה. זמן מגוריהן של המרואיינות המתגוררות בבתי האבות נע מחצי שנה ועד 10 שנים. כל

המרואיינות היו נשואות, לפחות פעם אחת, בשלב זה או אחר של חייהן. שתיים מהן נשואות עד היום. מבין האלמנות, תקופת האלמנות נעה בין תשעה חודשים לשלושים שנה ואף יותר. לחמש נשים מבין המרואיינות אין ילדים, נכדים או משפחה קרובה. הסטטוס הכלכלי שלהן הוא בינוני או בינוני גבוה. לצורך כתיבת הממצאים, שונו שמות המרואיינות ופרטים נוספים היכולים לחשוף את זהותן.

3.3 שדה המחקר

שדה המחקר היה רב-גוני. לצורך השגת משתתפות למחקר העונות לקריטריונים המתאימים פניתי במקביל הן לחברים ומכרים על מנת שיצרו קשר ביני לבין קרובות משפחתם, והן למספר בתי אבות באזור מגורי. על ידי הענותם של כמה חברים הגעתי למספר מרואיינות המתגוררות בביתן הפרטי. בין מרואיינות אלה, מעבר לנתונים דמוגרפיים אין כל קשר נוסף. השיחות עם מרואיינות אלו התנהלו בפרטיות בסלון הבית, ולעתים אף נערך לי סיור הכרות עם יתר חלקי הבית וחפצי האמנות והתמונות התלויות בו.

שני בתי האבות בהם התנהל המחקר נבחרו באורח אקראי לחלוטין. עם תחילת המחקר הפניתי בקשות לשיתוף פעולה למספר בתי אבות ומוסדות לדיור מוגן באזור מרכז הארץ. הנהלות בתי האבות הללו הסכימו ברצון לשתף עמי פעולה במחקר ולהפנות אותי אל הדיירות, באמצעות העובדות הסוציאליות במקום. שני בתי האבות נמצאים בערים שונות במרכז ואין ביניהם קשר מנהלי או אחר. בית האבות הראשון, אשר רוב המרואיינות לעבודה זו התגוררו בו, הינו מוסד קטן יחסית, ובו לא יותר מ-80 דיירים סך הכל. רובם של הדיירים מוגדרים כעצמאיים ומתגוררים לבדם בדירות חדר או שני חדרים. לא מתקיימת במקום הפרדה בין עצמאיים לתשושים, כך שחלק מהדיירים מוגדרים כתשושים אך עדיין ממשיכים להתגורר באותן דירות בהן גרו עוד כעצמאיים. אלא שעתה מתלווים אליהם מטפלים פרטיים לשעות מספר במשך היום או לאורך כל שעות היממה. המחלקה הסיעודית נמצאת בקומת הכניסה, בחלק האחורי של הבית וכמעט לא מתקיים קשר בין הדיירים העצמאיים והתשושים לבין הדיירים במחלקה הסיעודית. אופיו של המבנה, שנבנה מלכתחילה כבית אבות, מספר הדיירים הקטן ויחסו החם של הצוות הקבוע מעניקים, לדברי הדיירים, "תחושה של בית". אבל לאחרונה נפוצו שמועות (שלא הוכחו על ידי ההנהלה) כי המקום עומד להיסגר והקרקע היקרה

עומדת להימכר לגופים פרטיים. האווירה במקום מושפעת מאד משמועות אלו ומעוררת בדיירים תחושה של כעס, תסכול ואכזבה. ככל הנראה, בית האבות לא ימשיך להתקיים עוד זמן רב. לאור עניין זה הפסיק המוסד בתקופה האחרונה לקלוט דיירים חדשים. חדרים ריקים אינם מתמלאים עוד בדיירים חדשים והאוכלוסייה הולכת ומזדקנת.

בית האבות השני בו התגוררו מספר מצומצם מבין המרואיינות, הינו מבנה רב קומות וחדשני העומד מעל מרכז מסחרי בסגנון ישן באחת הערים במרכז הארץ. מספר הדיירים במקום גדול מאד והמוסד נחשב לאחד הגדולים בתחומו באזור המרכז. בניגוד למוסד הראשון בו אוכלוסיית הדיירים הומוגנית יותר, הרי שבמוסד הנוכחי רב יותר הגיוון מבחינת ארצות המוצא של הדיירים והיכולת הכלכלית שלהם. בית אבות זה אפשר גם לדיירים מרקע סוציו-אקונומי בינוני-נמוך להתגורר במקום ולחלוק חדרים משותפים לשני דיירים. המרואיינות לעבודה זו משתייכות לרקע סוציו-אקונומי בינוני עד גבוה ולכן התגוררות בדירות חדר פרטיות. גם במוסד זה לא קיימת הפרדה ברורה בין עצמאיים לסיעודיים ותשושים. לכן, במעבר במסדרונות המוסד או בחדרי האוכל המשותפים ניתן להבחין בדיירים עצמאיים היושבים בשולחן אחד ולידם חולקים שולחן אחר דיירים תשושים או עצמאיים עם המטפלים הצמודים שלהם.

4. פרק רביעי: הצגה וניתוח הממצאים

4.1 השפעת מושג הזמן על תפיסת העצמי

במהלך שיחותיי עם הנשים, שרואיני לצורך המחקר, ניתן להבחין בברור במימד "הזמן" החוזר ועולה, בהיבטים שונים, במהלך השיחות. ניכר כי תפיסתן הסובייקטיבית את משמעות "הזמן" בחייהן מהווה מרכיב חשוב בתפיסתן העצמית של המרואיינות. החוויה האישית של הזמן מהווה חלק בלתי נפרד מתהליכים התפתחותיים המתרחשים בשלבי החיים השונים (אייל, 1998). לטענתו של פיציג'ראלד (Fitzgerald, 1988), יחסי אדם-זמן מהווים חלק מדימוי האדם, ולכן עלינו לברר איך חווה האדם המזדקן את הזמן החולף, וכיצד משתנה אצלו פרספקטיבת הזמן עם השנים, על מנת ללמוד ולהכיר טוב יותר את עולמו. רבים מהחוקרים המתמקדים במשמעות הזמן בהוויה האנושית טוענים, כי אצל כל אדם קיים מערך פנימי וייחודי המייצג את הזמן הפסיכולוגי. מערך זה כולל תבניות קוגניטיביות, דימויים ייצוגיים סמליים ושפה. השילוב של כולם יחד הוא היוצר את המודעות האנושית לזמן (אייל, 1998, חזן, 1988, Elder, 1998). בהקשר לכך טוען סינוט (Sinnott, 1998) כי בניסיון להבין את משמעותו האפשרית של זמן אישי לאדם הזקן, עלינו להתייחס למושגים כמו פרספקטיבה של זמן, תחושת זמן, תחושת רצף, משך הזמן ועמדות אישיות כלפי הזמן. כמו כן, נושאים אלה, לטענתו של סינוט (Sinnott, 1998) שחשיבותם משנית בלבד עד תקופת ההתבגרות, הופכים להיות חשובים ומרכזיים בתהליכים קוגניטיביים, אמוציונאליים והתנהגותיים בתקופת הבגרות ובעיקר בזקנה.

עולם הזמן המיוחד לזיקנה הוא עולם זמן משובש ולא רציף (חזן, 1988). הזמן, כדבר כרונולוגי, אינו מתקיים בשלב זה של החיים, טוען חזן. השיבוש העיקרי בזמן הפנימי המנחה את חייו של הזקן נעוץ בכך, שאין עוד כיסוי חברתי לתהליכי ההשתנות העוברים עליו. כלומר, מנגנוני הוויסות המקובלים, היוצרים סיכרוניזציה בין מסלולי זמן שונים בכל גיל אחר, אינם קיימים עוד. השיבוש בזמן, מסביר חזן (1988), נובע למעשה ממתח המתקיים בין רצונות, מאוויים ומשמעות שאנשים מייחסים לקיומם, לבין יכולתם, משאביהם וכוחם לשלוט באותה משמעות ולהגשימה כדי להביא לידי מצב שבו ניתן להשיג את אותם דברים, שבהם אנו רוצים. חזן (Hazan, 1980) מכנה את הזמן בו

נתון הזקן כ"זמן לימבו": תקופת חיים בה כבר לא ניתן לשחזר את חיי העבר ואין התקדמות וחתימה לקראת מטרות חיים חדשות. כלומר, האדם הזקן נמצא במעין זמן מעגלי, ולא ליניארי, והוא חי במעין הווה תמידי, רצוף ומתמשך. נושא תפיסת הזמן חזר ועלה במהלך שיחותיי עם הנשים, שהשתתפו במחקר, ולא אחת ניתן היה להבחין במאפייניו של זמן הזיקנה המשובש המשתמע מדבריהן. פרק זה מבקש לבחון את השלכותיו של "הזמן המשובש" על תפיסת המגדר העצמית של הנשים, ואופן ביטוי בחייהן של נשים זקנות. ההנחה כי בזיקנה מתקיים מערך זמן שונה מעלה מספר שאלות, כגון: האם החיים במעגל הזמן גורם להן להאחז ביתר שאת באותם דפוסי התנהגות בעלי משמעות מגדרית מהעבר, או שאולי גורם להן דווקא לוותר עליהם ולאמץ דפוסים ומנהגים חדשים. האם אי קיומו של עתיד נראה לעין משנה את תפיסותיהן את עצמן, את החברה הסובבת ואת המטרות היומיומיות שלהן. על שאלות אלו ואחרות נסוב הפרק הנוכחי.

חווית הזמן האישית, כפי שניתן להבחין בדבריהן של המרואיינות, באה לידי ביטוי בשני מישורים עיקריים במהלך השיחות. המישור האחד הוא חווית הזמן היומיומי או תחושת הזמן-המידי, המשתנה באופן משמעותי עבורן בתקופת חיים זו. החוויה השלטת היא של הזמן ההולך ואוזל, של זמן החולף במהירות רבה יותר מאי פעם בעבר. בהקשר זה, בחינת האופן בו הן בוחרות לנצל את הזמן שבכל זאת עומד לרשותן יכול לספק מידע על מוקדי משמעות בהווה. המישור השני הוא מימד הזמן המבנה את חייהן במובן התפיסתי. אחדות מבין המרואיינות מתייחסות לעצמן בעיקר בזמן עבר, "כמי שהיו". ההגדרות העצמיות שלהן נסמכות על מערכת סטאטוסים ותפקידים אותם מילאו בעבר. לעומתן, יש המתייחסות בדבריהן באופן כמעט בלעדי להווה, לעתים תוך התעלמות מהעבר שלהן. ניכר כי הזהות שלהן שואבת את מקורותיה בעיקר מהמציאות הנוכחית של ההווה. המרואיינות כמעט ואינן מתייחסות לזמן עתיד בדבריהן. בחינת ציר הזמן המרכזי המנחה את תפיסותיהן והתנהגותן חושפת בפנינו מגוון תמות מרכזיות המעצבות את עולמן הפנימי ואת תפיסתן הסובייקטיבית את עצמן.

פרק זה מבוסס על שני מישורי הזמן השונים שתוארו לעיל. החלק הראשון עוסק בחווייה האישית של הזמן בחיי היומיום ומעלה את השאלה האם ניתן להבחין בניצול ייחודי ומאפיין של הזמן הנותן לרשותן. החלק השני של הפרק בוחן מהם המאפיינים השונים של כל אחד מצירי הזמן

המרכזיים סביבם מנהלות אותן נשים את חייהן, לפחות במימד התפיסתי, אם לא בפועל. חלק זה של הפרק מחולק אף הוא בהתאם למימדי הזמן השונים: זהות עצמית נטועה בעבר וזהות עצמית נטועה בהווה. באמצעות ניסיון לעמוד על מאפייני "בחירות" צירי הזמן הללו עולות בפרק מספר תמות אותן ניתן לזהות בסיפורים, אשר המרכזיות בהן הן: זהות עצמית המבוססת על זהות מקצועית, זהות נסתרת, כאב זכרון העבר ובחינת "העצמי" למול סטריאוטיפים של זיקנה. חקירת נושא הזמן בחייהן של הנשים, האופן בו הן מגדירות אותו או האופן בו הן מוגדרות על ידו, יכולה לספק הבנה רחבה יותר לעולמן של נשים, לאופן בו הן תופסות את עצמן ביחס לסביבה ולתפיסתן הסובייקטיבית של חייהן.

4.1.1 החוויה האישית של הזמן המידי

הזמן הולך ומתקצר: תופעה הממחישה דיסוננס קוגניטיבי

כאשר התייחסו רוב המרואיינות לנושא חשיבותו של הזמן בחייהן הנוכחיים, הן תיארו את הזמן כמצרך יקר החולף כיום במהירות רבה יותר מבעבר. תחושת הזמן ההולך ומתקצר אינה קשורה, בהכרח, לכמות או סוג הפעילויות אותן מקיימות הנשים בחיי היומיום שלהן. עבור חלקן, תחושת הזמן ההולך ומתקצר הינו מניע לקביעת סדר יום עמוס לעיפה, בעוד אצל האחרות היום חולף במהירות גם מבלי שעשו כמעט דבר. ההתמודדות היומיומית עם תחושה זו של זמן שאול ההולך ואוזל ממחישה את הפער הקיים בין עולם המושגים החברתיים אותו הפנימו הנשים במהלך חייהן ובין מציאות חייהן הנוכחיים, בכל הנוגע לתחום של פעילות משמעותית ותחושת ערך עצמי.

ביטויה הברורים ביותר של תחושת הזמן המתקצר והולך ניתן לזהות בדבריהן של המרואיינות הבאות:

אס': "אני מבשלת לבד. אני פשוט... חבל לי על הזמן לשבת במסעדה. האוכל זה בית חרושת... אני גם אוכלת אוכל בסיסי. אוכלת מרק, בשר, פירות וזהו... וחוף מזה יושבים שמה שעות עד שיושבים עד ש... זה הולך לך שעות. לא פעם אני לא מספיקה

לקרוא את העיתון אפילו, היום עובר. עובר מהר. ממש מהר. מתחיל יום ראשון
פתאום כבר יום חמישי!"

ב': "הם (הדיירים האחרים) כולם אומרים: את רצה לכל הקורסים. אני אומרת, הם
עושים אותם בשבילי. בשבילי. לכן אני נהנית. וחוף מזה, בואי לא נשקר לעצמנו,
היום מתקצר לך. אם את הולכת בבוקר להתעמלות שאת זה אני צריכה באופן נוראי.
ואחר הצהריים את שומעת קונצרט, יש לך יום מלא. את לא יושבת כל היום, כמו
שישבת בבית וקראתי כל יום ספר. עד שלא גמרתי את הספר לא הלכתי לישון. יש
פה משמעת מסוימת".

התחושה העולה מדבריהן היא תחושה של דחיפות מסויימת הקיימת אצלן. כאשר מנסים
לעמוד על מניעה של דחיפות זו מגיעים למבוי סתום. בשלב חייהן הנוכחי הן אינן נושאות תפקידים
מקצועיים והן חסרות מחוייבויות מוגדרות, כפי שהיו בשלבי חיים מוקדמים יותר. יתרה מזאת, אף
אחת מהן לא מספרת כי הגדירה לעצמה מטרות מסויימות אותן היא שואפת להשיג בפרק זמן
מסויים. ובכל זאת, עדיין מלווה אותן תחושה של זמן היורד לטמיון במידה והן יושבות לרגע
במנוחה. כלומר, נוצר אצלן דיסוננס בין אורח חייהן כיום לבין מילון המושגים וכלי ההתמודדות
אותן רכשו במהלך חייהן. הן עדיין מחזיקות במושגים של פעילות והישגיות שהנחו את חייהן עד היום
גם כאשר אורח החיים השתנה ואינו תואם עוד את קו המחשבה הזה.

כאשר ביקשתי מרו' שתספר לי על חיי היום יום שלה סיפרה רו' כי היא מגיעה לארוחות
הבוקר בבית האבות בסביבות השעה 8:30. ומגיעה גם לארוחות צהריים וערב. כששאלתי אותה מה
היא עושה חוץ מהארוחות במקום השיבה: "לא הרבה, אבל הימים חולפים לי במהירות". וזה,
לדבריה, סימן לזה שהיא כבר מבוגרת, והוסיפה הסבר: "כשהזמן מתחיל להיות יקר, אז הוא עובר
מהר מדי".

החוקרים מציעים מספר הסברים אפשריים לתחושה מוכרת זו של הזמן ההולך ומתקצר
בזיקנה. טופלר (1976) טוען כי תחושה זו נובעת מהשינוי המתמיד במערכת הקשרים בין זמן ההווה
לבין זמן העבר: ככל שמתארך העבר כן חולף ההווה במהירות רבה יותר. קנה המידה להערכת הזמן

הולך ומתארך ולכן היחס לפרקי זמן קצובים משתנה. ככל שהאדם מתבגר יותר משתנות עבודו הפרופרוציות בין יחס הזמן החולף והזמן העתידי. טופלר ממחיש את טענתו זו בדוגמא הבאה: כשאב בן 50 אומר לבנו בן ה-15 שעליו להמתין שנתיים בטרם תהיה לו מכונית משל עצמו, מייצג מרווח זה של 730 ימים 4% בלבד מימי חייו של האב עד כה. אותן שנתיים מייצגות יותר מ-13% מימי חייו של הנער. לא ייפלא הדבר שלנער נראית הציפיה למכונית ארוכה פי 3 או 4 מאשר לאביו.

הסבר נוסף מתייחס לשינויים הפיזיולוגיים החלים בתקופת הזיקנה. "הקצב הפנימי", הביולוגי, של הגוף מאט את מהירותו עם השנים. תהליכים פיסיים שונים מתרחשים לאט יותר ומערכות העצבים והחושים מגיבות באופן איטי יותר. בעוד שהקצב הביולוגי מואט למול קצב החיים החיצוני, שלא שינה ממהלכו, נוצר דיסוננס בין המקצבים השונים ולכן נדמה כאילו הזמן חולף מהר יותר (Salthouse, 1985).

בדבריה של י' ניתן למצוא הדים להסבר זה. י' מבכרת לשנות את סדר יומה ולהתאים את הקצב הפנימי החדש שלה לפעילויותיה מאשר לוותר כליל על פעילויות שונות. ניכר מדבריה כי היא קשובה לעצמה, לגופה, ולשינויים המתרחשים בה.

י': "אני די מוגבלת בתנועה. כך שאני איטית מאד. ולפעמים זה מרגיז אותי כי הייתי זריזה... היום קשה לי יותר לעשות דברים. הכל לוקח הרבה יותר זמן. אני יכולה לקחת עזרה אבל אני לא רוצה. אני מעדיפה לעשות את הדברים בעצמי... אז אני קמה בחמש בבוקר כדי להספיק את אותם דברים שפעם הייתי מספיקה כשהייתי קמה בשבע... אני בבוקר לפני ארוחת הבוקר צועדת שעה. בבוקר השכם. גם הוא [בן זוגה בבית האבות] נהג לצעוד. אבל הוא נהג למדוד במטרים, כמה מטרים הוא הולך. ואני הסתכלתי על זמן. אני צריכה ללכת שעה. יום אחד מספיקה יותר, יום אחד פחות. ברור שהיום אני מספירה הרבה פחות סיבובים בגינה אבל זה עדיין שעה הליכה, כמו שאני צריכה".

גם רח' מתייחסת בדבריה לקושי הגופני המחייב אותה להתנהל באיטיות רבה יותר היום מבעבר. בדומה לי', גם רח' חשה כעס כלפי תופעה זו, ומפנה חצי האשמה כלפי גופה המזדקן.

"לפעמים אני כועסת על עצמי. על הגוף הזקן הזה (נאנחת). אני רוצה לעשות הכל מהר מהר כמו פעם. אבל מה לעשות? הוא לא תמיד מקשיב.... את יודעת? ... היום אני מתקשה יותר. אני מתכוונת, הכל לאט. זה הכי... איך להגיד, בולט. הכי רואים. הכל לאט לאט. לאכול, ללכת, לקום מכסא. אפילו לחשוב. מזל שאני כבר לא מבשלת כי בטח הכל היה נשרף (צוחקת). מתרגלים ולא מתרגלים לזה... עד שאני גומרת לשים בגדים וזה, אז אין לי כוח לשום דבר אחר. בגלל זה השיער שלי בתספורת כזה [תספורת קצרה מאד]. להתעסק בשיער זה אין לי כבר זמן וכוח. וגם אני חושבת ככה יפה".

העובדה שהן מחוייבות בשלב זה להתרכז הרבה יותר בפעילויות היומיום הבסיסיות, אשר ממלאות את רוב זמנן, נתפשת בעיניהן כמגבלה, כמכשול העומד לפנין ומונע מהן להיות זריזות ויעילות כבעבר. הן חשות כי לא נותרת להן ברירה והן מחוייבות לבצע סינון לכל הפעילויות שנהגו לבצע בעבר ולהתמקד בדברים החשובים להן. יי משתדלת לשמור על עצמאותה, שהיא הדבר החשוב לה ביותר כרגע, גם אם זה בא על חשבון רוח ההתנדבות שהייתה חשובה לה בעבר. רח' מדגישה בברור כי היא ויתרה, בשלב זה של חייה, על דפוסי התנהגות מסויימים, כמו אלו הקשורים לעיסוק במראה חיצוני. בהמשך השיחה סיפרה רח' כי היא מבלה את הזמן הפנוי המצומצם שנותר לה במהלך היום, בקריאה בחדרה או בשיחות עם דיירים אחרים בבית האבות.

האפשרות כי ההתמקדות בפעילויות היומיום, גם אם התקיימה מתוך כורח יותר מאשר מתוך בחירה, מצביעה על תפיסת עולם אחרת, ברוח רעיונות הזן-בודהיזם, לדוגמא, לא מוצאת ביסוס בניתוח הדברים. התבטאויות בשבחה של האיטיות, של הריכוז בפעולות הפשוטות כמייצגות של חוויית הכאן ועכשיו אינן נמצאות בדברים הנאמרים על ידן. הן אינן מתארות חוויות רוחניות חדשות הנובעות מניצול אחר של הזמן. שינוי קצב החיים הפנימי נתפס כגורם מפריע אשר איתו צריך להתמודד בדרך זו או אחרת.

הסבר נוסף לתחושת הזמן ההולך ומתקצר ניתן למצוא בדבריו של פרידמן (Friedman, 1990), הטוען כי ייתכן והתחושה של האצת הזמן בגיל המבוגר קשורה לירידה ההדרגתית בכמות הגירויים שאליהם נחשפים אנשים זקנים. לפי ממצאי מחקרים, במצבים של חסך חושי, שבהם

נקלטים פחות גירויים מבחוץ, מואץ מרוץ הזמן. רוב המרואיינות מקיימות כיום אורח חיים אשר מעגליו החברתיים והתיפקודיים מצומצמים באופן ניכר מאשר בעבר. ייתכן וכמות הגירויים הנמוכה יותר שהן מקבלות כיום מהסביבה גורמת להן תחושה של האצת הזמן.

ח': "היום עובר לי כל-כך מהר. אני לא יודעת למה. אומרים תמיד שכשעסוקים כל הזמן, אתה רץ לסדר את זה ולפה ושם ככה, הזמן קצר. 'הזמן קצר והמלאכה מרובה' [צוחקת]. ופה אני לא כל כך עסוקה, זאת אומרת, יש לי את הדברים שלי אבל ברור שזה לא כמו פעם, כשצעירים. אולי זה נשמע הפוך, כן? לא? לפעמים זה ככה".

תחושת הזמן החולף במהירות, העולה בדבריהן של המרואיינות, מצביעה על סגנון חיים שונה באופן מובהק מסגנון חיים בשלבי חיים מוקדמים יותר. אם בעבר רוב הנשים, שדבריהן הוזכרו כאן, ניהלו חיים מלאי פעילות ועיסוקים, אשר נעו בעיקר בין ניהול משק בית ומשפחה לבין עבודה במשרה מלאה, הרי שכעת חייהן שונים לגמרי. אותן מסגרות מוכרות, כמו שוק העבודה והתא המשפחתי הגרעיני, אשר נתפסות כמשאבי משמעות מרכזיים בחיי נשים בתקופות חיים מוקדמות יותר, אינן תוחמות ומגדירות את עולמן בשלב זה בחיים. תפקידים ומטלות שאמצו לעצמן בעבר לצורך השגת מטרות מוגדרות (מקצועיות או משפחתיות) אינם רלוונטיים עוד. יחד עם זאת, לא עולה כמעט מתוך דבריהן תאור של תכנים חדשים אותן הן יוצקות לתוך חיי היומיום הנוכחיים שלהן. ניתן להגדיר מצב זה כהתנתקות או התפרקות מסויימת מנכסים מגדירי זהות, מבלי שנעשה נסיון לאמץ נכסים חדשים. ההיבט התפקודי המגדיר נשיות בחברה המערבית, הנע על ציר משפחה – עבודה (יזרעאלי, 1999) אינו מתקיים עוד בחייהן, וניכר כי אחר לא תפס את מקומו.

4.1.2 תפיסת "הזמן" והשלכותיה על חיי המרואיינות

היבט נוסף בחוויית הזמן העולה מסיפוריהן של המרואיינות היא נקודת מיקוד הזמן בחייהן הנוכחיים. מבחינת נושאי השיחה בהם התמקדו המרואיינות והלשון בה השתמשו, כאשר ספרו על עצמן, ניתן להבחין במימדי זמן שונים הקיימים בהתבוננותן הסובייקטיבית על עצמן. יש מבין המרואיינות אשר אזכור חייהן בעבר היווה מוקד לשיחה, בעוד אחרות התמקדו בעיקר בהווה,

לעתים עד כדי התעלמות ברורה ומכוונת מחייהן בעבר. קיימות פרשנויות שונות בקרב חוקרים לגבי משמעות העבר, ההווה והעתיד בעבור אנשים זקנים. באמצעות בחינת מימדי הזמן, שהיוו ציר מרכזי בשיחות עם המרואיינות, ניתן לעמוד על היבטים מרכזיים בחוויה האישית של כל אחת מהן, בכל הנוגע לעולם האסוציאטיבי ולמציאות אותה היא בונה לעצמה.

זהות עצמית הנטועה בעבר

מרבית השיחות עם הנשים התחילו בבקשה שהופנתה אליהן להציג עצמן באופן חופשי. כינתי זאת מעין "תעודת זהות פרטית", שתייצג בעיניהן את מי שהן. לעתים, אם לא הובנה הבקשה נוסחה השאלה באופן שונה אך המשמעות העיקרית נותרה בעינה. רבות מהן בחרו להציג את עצמן באמצעות סמלי סטאטוס אישי ומשפחתי מהעבר, הגדרות תפקיד מהעבר ושימוש בלשון עבר כאשר ביקשו לתאר את עצמן: "הייתי...", "עשיתי...", וכדומה. אחד הסטריאוטיפים הקיימים בתרבות שלנו כלפי אנשים זקנים הוא זה הרואה את הזקנים כאנשים החיים בעבר וניזונים ממנו. ההווה והעתיד אינם מעניינים אותם (חזן, 1988). נכון, טוענת אייל (1998), כי משקלו של העבר, כמאגר של ניסיונות וידע, וכן ערכו בעיני האדם, עולים עם השנים. אך ההתבוננות והעיסוק בעבר, אין פרושם בהכרח כי האדם חי בזמן עבר. האדם הזקן, טוען אריקסון (Erikson, 1985), מחפש משמעות בעברו וצופה בו מפרספקטיבה של מהלך החיים כולם. העיסוק העצמי בעברו של האדם, בין שזה נעשה במחשבה או במהלך שיחה, מספק מענה למספר צרכים ויכול לשרת כמה מטרות אצל האדם הזקן (Elder, 1998. Giele & Elder, 1998).

חקירת התמות הקיימות באותם סיפורים, המתמקדים בעברו, מעלה מספר מאפייני חשיבה והתבטאויות בקרב המרואיינות: זהות עצמית המבוססת על זהות מקצועית, קושי לחשוב על עצמן כיישות סובייקטיבית ועצמאית, שמירה על מורשת משפחתית וזכרון העבר כמקור של כאב וצער. באמצעות פרשנות של התמות הללו ניתן לעמוד על מספר הבחנות לגבי האופן בו הן תופסות ומגדירות את זהותן.

זהות מבוססת על זהות מקצועית שאולה מהעבר

תפקידים מרכזיים אותם ממלא אדם בחייו והמהווים מוקד משמעותי בהבניית זהותו הם תפקידיו כאיש משפחה ובעל מקצוע. תיאור התפקידים המשפחתיים, כפי שהוא מקובל בחברתנו, מוגבל למעשה לתפישתם של אלו הרואים את התפקידים הללו כתפקידים הדומיננטיים בעיקר בשנות אמצע החיים. כאשר מדובר באנשים זקנים קשה מאד להחיל עליהם תפישות אלו, היות והילדים, שבגרו והקימו משפחות משלהם, אינם נמצאים עוד תחת אחריותם של ההורים המזדקנים. גם לאבדן התפקיד המקצועי משמעות רבה עבור האדם המזדקן. בחברה שלנו לתפקידים התעסוקתיים יש מרכיב מרכזי בהגדרתנו את הזולת ובניסיון לנתח את התנהגותם של בני אדם בכלל. ניתוק פתיל החיים התעסוקתיים של האדם בחברה שלנו הוא משמעותי ביותר בכל הקשור להערכתו העצמית, להצדקת קיומו ולהתייחסות של האחרים כלפיו. כאשר מבקשים להחיל תפקיד זה על האדם הזקן ככלי לניתוח התנהגותו, ניצבים למעשה לפני שוקת שבורה, וזאת משום שהתפקיד אינו קיים. מה שקיים הוא היפוכו (חזן, 1988).

מסיפוריהן של רוב הנשים ומהאופן בו בחרו להתחיל בהצגת עצמן, ניתן להבחין כי לעיסוק בעבר יש משמעות מרכזית בחייהן כיום וכי זהותן הנוכחית נסמכת, רובה ככולה, על המשך אימוצם של סטאטוסים ותפקידים מעברן. ההתבוננות שלהן בעבר משמשת אותן כדי לחזק את זהותן בהווה.

תשובתה של רח' לבקשה להציג את עצמה, הייתה קצרה מאד ועלו בה שני מרכיבי זהות, המתקשרים בעיקר לעבר: היא התייחסה לקריירה מקצועית ולשואה:

"בעבר הייתי מורה למתמטיקה. לימדתי גם צעירים וגם ילדים בתיכון. אני ניצולת שואה. היחידה שנותרה עכשיו מהמשפחה".

ד', הינה המרואיינת היחידה שהתייחסה בהצגתה הראשונית לעובדת היותה אם וסבתא, ואף הגדירה זאת גם בהמשך השיחה כדבר המשמעותי ביותר בחייה:

"אני אתחיל מהדברים החשובים בעיני. אני אם. וסבתא. והמשפחה זה הדבר החשוב ביותר, למרות שלמדתי ועסקתי הן בעבודה סוציאלית, והן בפסיכותרפיה. הן במסגרות ציבוריות והן במסגרת פרטית".

דברי הפתיחה של די' מכילים התייחסות להווה ולעבר גם יחד. מדבריה עולה כי קיימת הבחנה ברורה מתי היא מתייחסת אל עצמה בזמן עבר ומתי בזמן הווה: כאשר היא מתארת את הסטאטוס המשפחתי שלה (אם וסבתא) תאור הזמן בו היא נוקטת הוא ההווה. אך כאשר היא מתייחסת לסטאטוס המקצועי שלה, בהיותה גמלאית, הלשון היא כבר לשון עבר (למדתי, עסקתי). לאחר משפט פתיחה זה המשיכה די', בשלב זה של השיחה ופירטה את קורות דרכה המקצועית. ההכשרות אותן עברה, המקומות בהם עבדה והתפקידים הרבים שמלאה. כלומר, היא בחרה לתאר את עצמה תוך התמקדות בפן המקצועי של חייה, אותו חלק השייך לעברה, לפחות על פני השטח.

"קודם עבדתי בממשלה, במשרד הרווחה, בשירות המבחן לנוער. זאת אומרת טיפול בנוער עברייני.... זה אשר לשלב הראשון שלי. במקצועי הרשמי מאד מאד עם תעודה אני מורה. אבל לא מצאתי את עצמי בבית ספר והלכתי לעבודה עם אנשים. עם מצוקות. זה בעצם הסעיף העיקרי של העבודה אחרי זה הושאלתי למשרד בריאות שביקש שאני אצטרף לענף שלו ל...אגודה למלחמה בסרטן.... אז עברתי לבית חולים הדסה בת"א, שהיה בשעתו, ו"איכילוב" אחר-כך. ועבדתי במחלקה האונקולוגית ספציפית.... ואחרי כן, רציתי להיות בבית. והחוק אומר שאחרי שנים שאת עובדת כעובדת סוציאלית את מורשת, יש לך הרשאה, לעסוק בפסכיותראפיה, במימד היותר נפשי, וזה מה שעשיתי. אז עבדתי משנת 51 עד 94. המחשב שלך יעשה את החישוב [צוחקת]".

למרות שדי' מקדימה ומדגישה כי היותה אם לבתה וסבתא לנכדיה היא הזהות המשמעותית עבורה, היא בכל זאת בוחרת לספר בהרחבה על התפתחות הקריירה המקצועית שלה בעבר. ניכר כי הסטטוס המקצועי שלה חשוב מאד בעיניה, הקריירה המרשימה אותה ניהלה מהווה חלק מרכזי בתפיסת הזהות העצמית שלה. ייתכן והזהות שלה כאם וכסבתא אכן חשובה עבורה, אך נוצר הרושם כי לא די בכך, בעיניה, בכדי להגדיר אותה כאדם בעל ערך ולכן היא פונה לכיוון המקצועי ומספרת בפרוט על התפקידים אותם מלאה וההערכה המקצועית לה זכתה.

בדברים אלו של המרואיינות, מהאופן בו בחרו להתחיל בהצגת עצמן, ניתן להבחין כי לעיסוק בעבר יש משמעות מרכזית בחייהן כיום, וכי זהותן הנוכחית נסמכת, רובה ככולה, על המשך אימוצם

של סטאטוסים ותפקידים מעברן. ההתבוננות שלהן בעבר משמשת אותן כדי לחזק את זהותן בהווה. ניכר כי חייהן בהווה אינם מספקים להן אמצעים לבניית הערכתן העצמית ואין להן עוד צירי משמעות מספיק מרכזיים כיום, ולכן הן חוזרות לעבר. במצבים של שינויים בהרגלי החיים, אבדני תפקיד ושינויים ביכולת התפקוד, עשוי זיכרון העבר להוות מקור יחיד לתחושת ערך ולדימוי עצמי חיובי בתקופת ההווה (אייל, 1998). המרואיינות נצמדות לאותו קנה-מידה להערכה עצמית אותו הן אמצו במהלך חייהן אשר ציריו המרכזיים, כפי שהם עולים כאן, קריירה וסטאטוס משפחתי. אף על פי שברור כי צירי משמעות אלו כבר אינם ממלאים את חייהן באותו אופן כבעבר, עדיין הם מהווים מקור משמעות עיקרי לכינון זהותן גם בהווה, וזאת משום שבחייהן כיום, בזיקנתן, אין להן, למעשה, כל תפקיד משמעותי למלא.

סיפוריהן של אחדות מבין המרואיינות לא צומצמו למסגרת זמן אחת, עבר או הווה, אלא הן בחרו להציג את עצמן באמצעות סיפור חייהן מימי ילדותן, בגרותן ולעתים עד זקנתן, תוך התמקדות במספר מאורעות אישיים משמעותיים, או תחנות משמעותיות בחייהן. תשובותיהן ממקמות את זהותן בתוך רצף ההיסטוריה הפרטית שלהן. סקירת חיים הינה תופעה התנהגותית האופיינית בעיקר לזקנים המתגוררים במוסדות, כפי שנתן להבחין גם בקרב דברי המרואיינות למחקר זה. בתהליך זה חוזרים אנשים זקנים אל עברם בניסיון לארגנו ולהקנות באמצעותו משמעות להווה ולחייהם בכלל. אריקסון (Erikson, 1985) מכנה תהליך זה "אינטגרציה של האגו". האדם הזקן פנוי להתבוננות ארוכה בעברו. תהליך זה מעיד, לטענתו של אריקסון, על קבלת הזהות הזקנתית. קבלה זו מאפשרת לזקן לפנות משאבים נפשיים להשגת תחושה של השלמה עם חייו. מתוך הסיפורים השונים של המרואיינות ניתן להבחין בסוגים שונים של סקירות חיים. יש מי שקושרת את סיפור חייה במאורעות היסטוריים-לאומיים וחברתיים. אחרות קושרות את סיפור חייהן בעיקר סביב מעגלים מוסדיים וחברתיים, לעומת אחרות הנצמדות בעיקר לסקירה כרונולוגית של חייהן.

רוי בחרה להציג את עצמה באמצעות סקירה כרונולוגית של חייה. היא מיקמה את עצמה מבחינה גיאוגרפית, כלידת העיר ווינה, ומבחינה משפחתית, כילדה אמצעית במשפחה של ארבעה אחים. היא המשיכה וסיפרה על ילדותה, לימודיה בווינה ועל העלייה לארץ עם פרוץ המלחמה. לאחר מכן ספרה על עבודתה ונישואיה, וסיימה את תיאורה בהתאלמנותה ובבחירה לעבור ולהתגורר בבית אבות.

ל' מציגה את עצמה על-ידי כך שהיא נוקבת בקצרה בנקודות מפתח עיקריות של חייה: הולדתה, נישואיה, השואה והעלייה לארץ.

ל': "אני ילידת צ'כוסלובקיה, בת 81, נשואה 63 שנה לבעלי. שהוא למד... הוא היה אזרח פולני אבל למד בטכניון בפראג וככה הכרנו. עברנו יחד את השואה בתנאים מאד קשים. אחרי השואה עברנו לסלובקיה ובאנו לארץ. זה בערך, בקצרה".

י' (90) מספרת בתשובתה בעיקר על קורות חייה ושינויי הקריירה שערכה במהלך חייה. סקירת החיים מתמקדת במוסדות החברתיים והמקצועיים השונים אליהם השתייכה ברבות השנים:

"אני מרוסיה. עליתי ארץ בגיל שמונה... אני בוגרת 'סמינר לוינסקי'... 17 שנים היית מורה ומדריכה סמינריסטיות... אחר כך עבדתי ב'אילין' עד גיל 62... וזמן קצר לאחר שפרשתי, לצערי הרב, בעלי נפטר. אז נשארתי ללא עבודה וללא בעל. הבנות שלנו, יש לי שתי בנות, כבר היו נשואות וגם לא בת"א... אז נשארתי ולא ידעתי מה לעשות עם עצמי... הצטרפתי לתוכנית של ביטוח לאומי: קשיש לקשיש. שמה התנדבתי... עברתי קורס...".

י' ממשיכה ומפרטת את אופי עבודתה המקצועית הן בשנים בהן הייתה שכירה והן בשנות התנדבותה לאחר פרישתה לגמלאות. בהמשך מספרת י' באריכות על פעילותה הציבורית אותה המשיכה בין כתלי בית האבות. אחד הדברים הבולטים בתשובתה היא העובדה שרק לאחר שהרחיבה ופירטה באריכות את התפקידים המקצועיים שמלאה, בעלה ומשפחתה הוזכרו כבדרך אגב, רק לאחר שעולם התוכן המקצועי שלה התרוקן.

מתוך סיפורים אלו ואחרים ניתן להבין כי הקריירה שלהן, התפקיד המקצועי מהעבר, עבור אותן נשים שיצאו לעבודה, מהווה נדבך מרכזי ביותר בהערכה העצמית שלהן עד היום. באמצעות העלאת הזכרונות ופרוט המהלכים המקצועיים בהן נקטו בעבר הן מנכסות לעצמן את אותו סטאטוס חברתי-מקצועי אשר אפיין אותן מרבית שנותיהן. ההתמקדות בסטאטוס המקצועי, כמרכיב מרכזי בהבניית הזהות העצמית גם בתקופה זו של חייהן, עומדת במידה רבה בניגוד לטענות, כי נשים יגדירו עצמן, על פי רוב, באמצעות יחסים או תפקידיהן המשפחתיים. פרידמן (1996) טוענת כי נשים באמצע חייהן, יתמקדו בסטאטוס המשפחתי שלהן וידחקו לקרן זוית את הסטאטוס המקצועי. לכאורה,

העובדה שחלק מהמרואיניות בוחרות להתמקד בסטאטוס מקצועי מהעבר יותר מאשר בסטאטוס משפחתי, הינה מפתיעה. אך להערכתי יש לכך מספר הסברים. אחד ההסברים האפשריים הוא ביסוס זהותן העצמית למול קבוצת השווים. מרואיניות אלו משתייכות לדור אשר בו העובדה שאשה תצא מן הבית ותקיים קריירה עצמאית לא נתפסה כדבר טריוויאלי כמו היום. גם כאשר אשה יצאה לעבוד מחוץ לבית היה זה בדרך כלל בעיקר לצרכי פרנסה ופחות מתוך רצון לפתח קריירה. לכן, הדגשת הפן המקצועי בחייהן מעניקה להן תחושת ייחוד, ויוצרת בעיניהן הבחנה בינן לבין האחרות.

בהיבט זה מעניין לציין שכל הנשים שעבדו מחוץ לבית וניהלו קריירה עצמאית מילאו תפקידים מסורתיים לנשים בשוק העבודה. על פי רוב הן היו עובדות סוציאליות, גנות, מורות וכדומה. התפיסה החברתית שעדיין מאפיינת את החברה בה אנו חיים היא זו הרואה את האשה כאדם הקשור לבית. שילובן של הנשים בשוק העבודה נעשה על פי אותו עיקרון מגדרי המפריד בין התחום הציבורי המזוהה עם גברים ותחום הבית המזוהה עם נשים (יזרעאלי, 1999). מדובר על עבודות המעמידות את צרכיהם של אחרים במוקד תשומת הלב, בעלות גוון טיפולי, המחייבות רגישות ועבודה בלתי פוסקת מול אנשים אחרים. עבודות אלו נתפשות כ"נשיות" מכיוון שרבים מהכישורים שעבודות אלו מצריכות נתפשים כביטוי טבעי לנשיות ונחשבים למובנים מאליהם בקרב נשים. על ידי ההדגשה שלהן כממלאות תפקידים אלו והמשמעות הנלווית לכך חושפות הנשים פן נוסף בזהותן. תקופה נכבדה מחייהן הן עסקו בטיפול ובדאגה לאנשים אחרים, בדרך כלל אוכלוסיות חלשות יותר ונזקקות שהצריכו מהן השקעת משאבים רגשיים ותשומת לב רבה.

על בסיס אותו ניתוח מגדרי של השוק (יזרעאלי, 1999) אותן הנשים, שרוב חייהן מילאו תפקידים של עקרות בית וטיפול בבני המשפחה, לא ציינו זאת בהצגת עצמן, בניגוד לבעלות הקריירה, מתוך ההפנמה של התפיסה החברתית הרווחת כי תפקידים אלו אינם נחשבים לקריירה או אפילו אינם נחשבים כעבודה מתוגמלת בשוק העבודה. עבודות אלו נתפשות כמובנות מאליהן בכל הנוגע לנשים, ולכן הן אינן יכולות כמעט ליהנות מסטטוס מקצועי מוערך מן העבר.

הסבר נוסף, שניתן לייחס לבחירתן להתמקד בהיבט המקצועי בסקירת חייהן קשור לשינויים שחלו בתפקידים המשפחתיים שלהן במהלך השנים. עם השנים הולכים ומתרוקנים התפקידים המשפחתיים מהתוכן המוכר (חזן, 1988). מדמות מרכזית בניהול הבית והמשפחה הופכת האם המזדקנת לדמות שולית יותר בחיי ילדיה והמשפחה המורחבת. ניתן לומר כי עם השנים חל "פיחות"

במעמד ובתפקיד המשפחתי שלהן. הן אולי תופסות מקום של כבוד כעומדות בראש "שבט" משפחתי, אך בפועל לוקחות חלק הרבה פחות פעיל בניהול משפחה. הן ממלאות תפקיד פאסיבי הרבה יותר. התפקיד המשפחתי נעדר תוכן ממשי בחייהן כיום. לעומת זאת, היציאה לפנסיה ונטישת המקצוע הותירה את העולם המקצועי כפונקציה שנותרה ללא שינוי בעיניהן. לכן קל יותר להמשיך ולהיאחז בו כמאפיין שלא השתנה ולא איבד ממשמעותו למרות השנים הרבות שחלפו.

ניתן לראות את ההתמקדות בסטאטוס המקצועי (ולא המשפחתי) כציר מרכזי בתפיסתן העצמית כטשטוש מסוים של גבולות המגדר כפי שהם מוכרים לנו מקבוצות גיל צעירות יותר. בראייה מגדרית מזוהים מאפייני המגדר הגברי עם הספירה הציבורית, הזירה האקטיבית, היצרנית, בעוד מאפייני המגדר הנשי מזוהים עם הספירה הפרטית, המשפחתית והפאסיבית (דה-בובאר, 2001). יזרעאלי, (1999). בחירתן של המרואיינות לזהות עצמן בעיקר עם הצד המקצועי של חייהן, עם הספירה הציבורית והאקטיבית, מציעה שבירה מסויימת של הדפוס המגדרי המסורתי. למעשה, נשים אלה מאמצות לעצמן ומציגות כלפי חוץ את התפיסות החברתיות הפאלוצנטריות להגדרת אישיות אינדיבידואלית, עצמית ומורכבת.

הסובייקט 'הנעלם'

עד כה, גם כאשר בחרו המרואיינות להשתמש בלשון עבר, ההתמקדות הייתה בעצמן, באופן בו הן מזוהות את עצמן ומגדירות את זהותן. לעומת זאת, תגובה אחרת, אשר גם אותה ניתן לשייך להתבוננות עצמית רטרוספקטיבית, היא זו המציגה את הדוברת באמצעות התמקדות בדמויות מפתח בחייהן בעבר. כלומר, המרואיינת מספרת על עצמה בעבר אך עושה זאת רק בעקיפין, מכיוון שהיא מתמקדת בדבריה בחייהם של אנשים אחרים אותם הכירה בעבר.

למרות שהתבקשה לספר על עצמה מתחילה כ' ומספרת על אירועי העבר תוך התמקדות בבני המשפחה האחרים .

כ': "על עצמי? טוב... אבא שלי היה מנהל 'סמינר לוינסקי' הרבה שנים. הוא עבד בתור מורה שנתיים ואחר כך ניהל את 'סמינר לוינסקי'. אמי הייתה מורה בתקופה שההוראה הייתה כמעט מקצוע גברי לגמרי. אז הרשו למורות להיות בכיתות עד ד'.

בכיתות יותר גבוהות היה רק מורה (גבר). עד כיתה ו' החינוך נתמך על ידי השלטון הבריטי. לא היה שכר לימוד..."

במהלך השיחה חזרתי וביקשתי מ' להשתדל ולספר לי על חייה שלה במקום על משפחתה, אך למרות ניסיונותיה שוב ושוב גלשה בדבריה וחזרה לספר באריכות על חייהם של אחרים. התנהלות זו יכולה להתפרש בכמה מובנים. ייתכן כי בחירתה של כ' להתמקד בחייהם של אחרים במקום בחייה שלה מעידה על קושי מסוים שלה לעמוד על מרכיבי הזהות המשמעותיים עבורה. מקריי (MacRae, 1995), כאשר נתקלה בתגובה דומה, מניחה כי תגובה זו נובעת מכך שהמרואיינות אינן רגילות לחשוב על עצמן, ופחות מכך לדבר על עצמן. מקריי טוענת, שבמיוחד בדור שלהן נשים חוברתו בצורה יעילה לתפקידים של טיפול ודאגה לאחרים, ולכן ההגדרה העצמית שלהן היא בעלת אוריינטציה לאחר. לכך ניתן להוסיף, להערכתו, כי הזהות של כ' מכוננת באמצעות אותם בני משפחה "אחרים", מוערכים ובעלי מעמד, ולכן, כאשר היא מספרת עליהם היא, למעשה, מספרת על עצמה, באותה דרך בה התרגלה לזהות את עצמה.

טשטוש הזהות הסובייקטיבית מקבל מימד נוסף כאשר בסקירת החיים של המרואיינות הן יוצרות רצף היסטורי חברתי-לאומי רחב היקף, אשר בו משלבת או נטמעת הזהות העצמית שלהן. ה"אני" שלהן מתואר כחלק מההיסטוריה החברתית לאומית. הן משלבות את סיפור חייהן במאורעות לאומיים והיסטוריים.

ח', משיבה לבקשה להציג את עצמה באופן תמציתי, המבוסס כולו על העבר ובסוף דבריה היא אף מסיטה את מוקד ההתעניינות ממנה והלאה, אל אנקדוטה היסטורית אשר היא נטלה בה חלק. אין בדבריה של ח' התייחסות כלשהי להווה, למציאות חייה הנוכחית.

ח': "להגדיר את עצמי? ... שום דבר. אני נולדתי ברומניה בבוקובינה. התחתנתי, עלינו ארצה. עלינו ב"כנסת ישראל", האונייה הזאת שעשתה היסטוריה... (מספרת על האונייה)".

ב': "אז נתחיל. אני נולדתי באוקראינה. בשנת 1926... עכשיו, באוקראינה, אז היה סטאלין. באותה תקופה הוא היה עדיין מאד נאהב, מאד מקובל. לא כל כך על

היהודים, כמובן. אבל אז יאמר לזכותו, לא הייתה שום אפליה אנטישמית... אבי היה רב אז לפני זה הוא נרדף על ידי הבולשביקים. בתוך המפלגה הקומוניסטית היו מה שנקרא... פלוגות... מחלקות. חסרה לי המילה. היו מחלקות. אחת מהן הייתה המחלקה היהודית. כיוון שאבי היה... אבי עלה לרוסיה בשנת 1911 מפולין... בשנת 1911 הוא קיבל כסא רבנות ברוסיה ואמי נשארה בפולין להצטרף אליו יותר מאוחר...".

כ': "אני הייתי ילדה שנולדה אחרי הרבה שנים שחיכו לה ובדיוק אז הייתה מלחמת העולם, ובדיוק אז פרצה המהפכה ברוסיה ואנחנו חיינו אז ברוסיה. אז אמא מאד מאד שמרה עלי. אני גרה בת"א מגיל שש. אחר כך עברנו לגור בדירה שבה גרו הרבה אנשים מפורסמים. היו לבנין שני אגפים. היו שש דירות. אגף שמאלי ואגף ימני. האגף שלנו היה בדירה מולנו גר בן-גוריון. מול בן גוריון גר אחד מאלה שייסדו את (לא ברור לי את מה). ומעליו גר פרופי שור. ומעל פרופי שור אנחנו גרנו. זה הרשימה של האנשים שהם היו מוכרים... אני זוכרת שבן גוריון היה מגיע הרבה פעמים ונכנס מהר מהר לבית שלו ומחליף בגדים ויוצא שוב מהר מהר. ופולה הייתה אשה... נו, טוב. הכרנו גם את הילדים, את עמוס, רננה הייתה קטנטנה. הייתה שם גאולה, הבת הבכורה, הייתה רק בשנה אחת קטנה מאחותי. ... אז היו מאורעות. והייתי עדה בשני המקרים. פעם ראשונה זה היה ב-21. אנחנו רק באנו, זה היה אחרי מה שקרה בתל חי. ב-22 היו מאורעות. ואז הגיעו יהודים מיפו. אני הסתובבתי איפה ששמו את הילדים. שיכנו אותם בקולנוע עדן. אני הייתי מסתובבת שם במגרש מאחורה. אחד הילדים סיפר לי: הלכתי לבקר את אבא שלי. שאלתי: מה קרה? אז הוא אמר: 'הערבים שחטו את אבא שלי'. הם פצעו אותו. היה ילד אחר שאת אבא שלו הם הרגו. מאז אני התחלתי לפחד והתחלתי לחלום באופן קבוע שהערבים באים לשחוט גם אותנו".

הסיפורים שלפנינו מתקשרים, להערכתי, לפרשנותה של מקריי (MacRae, 1995) הטוענת כי נשים מחוברות להגדרת זהותן העצמית באמצעות אוריינטציה לאחר. הן לומדות להביט על עצמן

דרך עיניהם של אחרים, תוך בחינתם הבלתי פוסקת של צרכיהם של הסובבים. צ'ודורו (Chodorow, 1971), גיליגן (1995) ובעקבותיהן פרידמן (1996), טוענות שהאישיות הנשית מאופיינת במשיכה להשתתפות באורגניזם גדול יותר, שהאינדיווידואל הוא חלק ממנו. אלא שבסיפורים שלפנינו אותו 'אורגניזם גדול יותר' אינו רק המעגל המשפחתי והחברתי הקרוב. נשים אלו קושרות ומזהות עצמן דרך מעגל חברתי-לאומי רחב הרבה יותר. אותן נשים רואות עצמן כחלק מאותו סיפור לאומי היסטורי רחב היקף.

ניתן, אולי, לטעון כי נקודת מבט זו שהן מאמצות מזכירה את הבחנותיו של ת'ורנסטאם (Thornstam, 1996) לגבי השינוי התפיסתי החל, לעתים, עם ההזדקנות, ומכונה גרוטראנסדנדנס (Gerotranscendence). תפיסת העצמי בזיקנה על פי גישה זו, משתנה בהדרגה ומתרחבת. עם הגיל המתקדם עובר האדם שינוי תפיסתי אשר במהלכו הסתכלותו על עצמו ועל יחסו לעולם זוכה לפרספקטיבה רחבה יותר. הגבולות המפרידים בין "האני" ו"האחר" היחיד, לפי גישה זו, הולכים ומטשטשים, הולכים ומאבדים מחשיבותם. ת'ורנסטאם מדגיש בעיקר את תחושת החיבור של היחיד אל הקוסמוס בחוויה הרוחנית הזו. אמנם, המרואיינות אינן מספרות על תחושות חיבור רוחניות אל היקום, אל האנושות באשר היא, אך יחד עם זאת הן ממקמות את עצמן כחלק ממערך היסטורי קולקטיבי רחב יותר, וסיפוריהן חושפים חוויית תחושת זמן משתנה ובלתי רציפה. ניכר כי תחושה זו, של היותן חלק ממכלול חברתי רחב יותר, מעניקה להן תחושת ערך עצמי.

פרשנות נוספת, אותה אני מבקשת להציע לאופן בו המרואיינות בחרו להציג את סיפור חייהן, יוצאת מתוך תאוריה לקריאה פמיניסטית של טקסטים תרבותיים. המסורת הפמיניסטית, טוענת לובין (2003), מלמדת אותנו, שלאורך כל ימי התרבות האנושית נאלצו הנשים לחיות במסגרות חברתיות שלא אפשרו להן גישה לתחומי השפעה ממשיים, כאלו הקובעים את גורלו של אדם: הפוליטי, הכלכלי, או היצירתי. גם כאשר השתנו התנאים החיצוניים המשיכו מוצרי התרבות להעמיד עולמות ערכיים שבהם הוצגה האשה כשולית, כנחותה. עולמה ויצירתה של אשה נתפסו תמיד כנחותים וחסרי חשיבות תרבותית ואמנותית לעומת תוצריו של גבר. על הרקע הזה ניתן לטעון כי ייתכן וסיפוריהן של הנשים נובעים מאימוצה והפנמתה של גישה זו. אותן מרואיינות חשות כי עולמן האישי צר מדי או לא מעניין דיו, מכיון שאינן עומד בקריטריונים התרבותיים המגדירים ערכיות וחשיבות. לפיכך, הן מאמצות נקודת מבט אחרת לסיפור חייהן, כזו המשלבת אותן במסגרת רחבה

יותר מצד אחד ומספקת תחושת משמעות אישית, אך מצד שני מעלימה כמעט לגמרי את הסיפור האישי, או את הזהות האינדבידואלית שלהן. ניכר, להערכתך, כי גישה זו, אותה נקטו באופן הצגת העצמי, נובעת בעיקר מתוך ההרגל שלא לבחון ולהעריך את עצמן כסובייקטים בעלי ערך אינדבידואלי, ופחות מתוך חוויה רוחנית שחוו בשנים האחרונות.

שמירת המורשת המשפחתית כביטוי לשמירת הזהות העצמית

הסבר אפשרי נוסף הוא שהבחירה להתמקד בחייהם של אחרים נעשית באופן מודע לגמרי, מתוך רצון לספר על חייהם ובאופן זה לשמר את זכרונם ופועלם. הסבר זה מקבל משנה תוקף בהמשך השיחה כאשר כ' מבקשת בצורה מפורשת "לומר כמה מלים על אחותי [שנפטרה לפני מספר שנים] כי היא בהחלט ראוייה לזה". כמו כן, כ' ביקשה לקבל העתק מתמלול השיחה שלנו על מנת שתוכל להעביר את הסיפורים המשפחתיים הללו למשפחתה. לדבריה "אני לא כותבת לבד כי אני מתעצלת אבל התכוונתי לעשות את זה". ניכר כי כ' אימצה לעצמה תפקיד חדש של שימור הזיכרון למען הדורות הבאים של המשפחה. מה שלכאורה יכול להתפס כחוסר יכולת להתמקד בזהות הפרטית שלה הוא למעשה בחירה מודעת לשימור הזיכרון ואימוץ התפקיד המספק לה משמעות חדשה בחייה הנוכחיים. מרואיינות נוספות סיפרו כי הן מעלות על כתב את זכרונותיהן. ב' סיפרה כי התחילה לכתוב בעבר את קורות משפחתה אך מכיון שאת מירב זמנה כעת תופסות הפעילויות המאורגנות בבית האבות, אין לה כבר זמן פנוי לכך. בהמשך הוסיפה ב': "ביום מן הימים אני אמצא את הזמן לכך. זו מלאכת קודש בעיני. מי יוכל לספר את כל זה לאחר שאלך?". פנ' מספרת בכאב רב על תחושת הדחיפות הקיימת בה העלות את זכרונותיה למול הפגנת האדישות של משפחתה:

"רציתי להתחיל לספר, כשכבר התפנית, הילדים גדולים, יש לי יותר זמן... רציתי לספר לבת שלי... היא התחילה לשמוע, להקשיב, בסוף היא אומרת לי: 'תפסיקי לספר כי בא לי לבכות... תשבי תכתבי'. שמעתי בקולה, ישבתי וכתבתי. 'צ', [בתה] הנה כתבתי. תקראי'. 'לא רוצה'. זה הכאיב לי מאד... צ' לא רצתה לקרוא. גם הבן שלה, הבן הבכור, לא רוצה. הוא אומר לי: 'אמא, לא רוצה לקרוא. אנחנו אולי לא רוצים לקרוא, הנינים שלך יקראו!'"

וויילאנט (2002) בונה מודל לבחינת התפתחות חייהם של המבוגרים, המבוסס על המודל של אריקסון. עיקרו של מודל זה היא הטענה כי בכל שלב של חיי המבוגר קיימת משימה מרכזית אותה עליו להשלים. משימה כמעט אחרונה בחייו של אדם מכונה על ידו "שומרי הגחלת". משימת חיים זו קשורה בהעברת המסורת לדור הבא. תפקיד זה של שמירת הגחלת הוא תפקיד המקשר בין העבר לבין ההווה ובעיקר לבין העתיד. אופן עיצוב התפקיד בשלב החיים הנוכחי מבוסס על תפקידים שמלאו האנשים בתקופות חייהם הקודמות. אותן נשים שייחסו משמעות רבה יותר לשמירת המורשת המשפחתית הן אותן נשים שלא ניהלו קריירה תובענית בעבר, וגם היום, למעשה, הן אלו שמתמקדות גם בשלב זה בעיקר במשפחתן. ההתמקדות היא דרך לימוד העבר וההיסטוריה המשפחתית המשותפת.

כאב הזכרון

היבט נוסף לאופן אזכור העבר בסיפוריהן הוא התייחסות חוזרת למאורעות או התנסויות מסויימים בחייהן. כתשובה לבקשה לספר מעט על עצמה, מספרת א' את סיפור עלייתה לארץ תוך שהיא מתמקדת בזמן שהותה באונייה. נקודה שראוייה לתשומת לב היא חזרתה על אירוע מסוים שהתרחש בזמן שהותה באונייה. א' חזרה בפני על הסיפור פעמיים, בשני מפגשים נפרדים. והיא חזרה והתייחסה לאירוע כמה פעמים במהלך כל שיחה. עוצמת החוויה והשפעתה עליה ניכרת בדבריה שלה:

"הייתה אחת חולה מאד... הרופא אמר לי: 'עכשיו את תהיי אחות...תטפלי בה...'
למחרת הרופא אומר לי שהיא נפטרה ושאני צריכה לעמוד בתור עדה שזרקו אותה לים. הייתי מוכרחה. וזה לא עוזב אותי עד היום".

ההתמקדות של א' בסיפור המסע באונייה חושף גם מציאות בה היא הרגישה תחושה עצומה של ערך עצמי וגאווה על התושייה הרבה שגילתה ועל ההערכה שזכתה לה בעקבות כך:

"ניגש אלי הרופא הזה והוא אמר: עכשיו את תהייה אחות. אני אמרתי: מאין אני יודעת להיות אחות? אז הוא אומר: אני עקבתי אחריך כמה ימים, ואני יודע שאת בחורה שאת יודעת לעשות...אפשר לסמוך עליך, כמו שאומרים. היו שני בחורים שעל האונייה סיפרו לרופא שהם חולים מין... אני עזרתי לרופא. וידעתי שיש מחסן, ויש

אוכל... נתתי להם לאכול לימונים. זה מה שהיה... אמרתי להם: תאכלו. יש בהם בריאות. לא תהיו שבעים, אבל גם לא תמותו. וכך עשיתי... וכך עברנו. בעצם אני די הצלתי אותם. אבל לא רק אותם".

אייל (1998) מכנה את דרך התמודדות עם אירועי העבר בשם "משחק חוזר". העלאה חוזרת של אירועים מסויימים מהעבר מזכירה את הצורך של אנשים פוסט-טראומטיים להיזכר בארוע הטראומה ולהתמודד עמו עוד ועוד דרך "משחק מחודש". המעגליות של השחזור עשויה לבטא ניסיון להגיע לשליטה ולתיקון, והיא מבטלת את ממד הזמן ומציגה את האירוע שבו מדובר כאל-זמני. החוויות של א' מאותה שהות באוניה אכן בחלקן מזכירות התמודדות עם אירוע טראומטי קשה אשר השפעתו עליה ניכרת עד היום, למרות מרחק השנים הרב. אך לצד זה, בולטת תחושת הסיפוק העצמי והחיוניות שליוו אותה אז. במהלך השיחה חזרה וביכתה א' את חייה כיום, אשר מתנהלים באופן מוחלט, לטענתה, בניגוד לרצונה. היא נמצאת בבית האבות משום שבעלה סיעודי. היא אינה לוקחת חלק בפעילות בית האבות ומבלה את רוב זמנה במחלקה הסיעודית לצד בעלה. תחושת הריק ואובדן השליטה על חייה ברורים. ייתכן ובאמצעות חזרה אל סיפור האוניה מבקשת א' להחזיר לעצמה, ולו רק מבחינה תודעתית, את תחושת השליטה בחיים שפעם חשה.

ואולם לזיכרון חייהן בעבר או לשחזור אירועים מסויימים מתקופות מוקדמות יותר בחייהן מתלווה, לא פעם, תחושה הפוכה: תחושה של אבדן, של כאב רב על מה שחלף ולא ישוב עוד. זיכרון העבר רק מאיר באור בהיר עד כדי אכזריות את אבדן השליטה בחייהן כיום לעומת העבר. לעתים ניתן למצוא דיסוננס זה בסיפורה של אותה מרואיינת. אחת הדרכים בהן נחשפות תחושות האבדן והכאב המלוות אותן בתקופה זו של חייהן היא באמצעות התייחסותן למספר חפצים בעלי משמעות רגשית עבורן. רהיטים וכלי נוי שונים יכולים לעורר זכרונות מתקופות שונות בחיים או מאנשים שונים, שעולה מדבריה של א':

"אם אני מסתכלת על כל הריהוט ומאין הוא בא... למשל זה [מצביעה על צלחות חרסינה מעוטרות] זה בא מלטביה. שילמתי הרבה... את זה [שתי תמונות עגולות מצויירות] קיבלתי מבן דוד, שמאד אהבתי אותו. והוא נפטר. לכל פריט ופריט יש משהו... כל דבר פה מדבר אלי".

הרגשות שמעוררים החפצים הללו באי חזקים מאד. הפריטים הללו מעוררים בה בעיקר עצב וצער עמוק. החפצים האישיים שהביאה אי עמה לבית האבות מהווים תזכורת מתמדת לחיים העצמאיים אותם חשה שאבדה לנצח:

”יש דברים שאני שונאת בגלל זה שמאד אהבתי... באמת זה היה דירה בובה. ואני כל-כך אהבתי... ופה אני שום דבר... עכשיו שרע לי אני הכול שונאת... אחד הילדים של אחותי היה פה. מקיבוץ. ראה את הסט... היה לי סרוויס כזה יפה, סיפור שלם איתו. שאל אותי אם הוא יכול לקחת. הכל לוקחים... אבל לא אכפת לי כי אני לא רוצה את זה אצלי יותר...”.

הרכוש הוא קשר ויזואלי, גלוי לעין, שיש לאנשים כלפי העבר ההיסטורי והייחודי שלהם (Tobin, 1996). אך לעתים, במקום נחמה ותחושת שייכות הרכוש מהווה דווקא תזכורת מכאיבה לעבר ולכל מה שהיה בעל משמעות עבורן. הקפת עצמן בפריטים מן העבר רק מזכירה להן את הדירות שהתגוררו בהן בעבר, אותן טיפחו באהבה ואליהן אין להן כבר אפשרות לחזור. החפצים מעוררים או מגבירים תחושות של תסכול, חוסר אונים, כעס ואנטגוניזם כלפי השהייה בבית האבות וכלפי מציאות חייהן הנוכחית.

מי אף היא התמקדה במהלך השיחה בעיקר בתאור חייה וחיי בעלה בעבר. אחד המוטיבים החוזרים בשיחה הייתה התייחסותה של מי ל”מפתח העיר” אותו קבל בעלה עם פרישתו מהעבודה בעירייה. המפתח אינו מוצג בחדר באופן גלוי, והוא שמור באחד הארונות בחדר. מי חזרה והזכירה את המפתח מספר רב של פעמים במהלך השיחה. אין ספק שחפץ זה, המייצג בעיניה את ההכרה בחשיבותו של בעלה, נושא משמעות רבה עבורה. במהלך השיחה כולה נוצר רושם ברור כי זהותה של מי מבוססת, באופן כמעט בלעדי על בעלה והקריירה הציבורית שלו. הבעל היה ציר מרכזי בחייה וזהותה העצמית התכוננה, לפחות בעיני עצמה, רק ביחס אליו. מאחר ובעלה של מי נפטר לפני מספר שנים, כל מוקד זהותה העצמית של מי נותר בעבר. האופן בו מתייחסת מי לאותו מפתח מייצג באופן ברור את תפיסתה העצמית, התייחסותה לחייה בהווה ולסביבה בה היא נמצאת. כאשר הציגה אותו לבסוף בפני אמרה בגאווה: “לא כולם מקבלים כזה, אבל בעלי היה מיוחד”. כמה פעמים חזרה מי והדגישה כי היא כמעט ולא ספרה לאף אחד בבית האבות על המפתח. כששאלתי מדוע השיבה:

"בשביל מה? בשביל שיידעו איזו אישיות אני?" ובהמשך אף הוסיפה: "בעלי היה אישיות, היה מישהו, אז גם אני נהייתי. בזכותו... פה לא יודעים איזו אישיות אני".

4.1.3 זהות עצמית הנטועה בהווה

היו נשים מבין המרואיינות, אם כי יחסית מעטות, שהציגו את עצמן מתוך התייחסות להווה בלבד, כמעט ללא איזכורים של חייהן בעבר. הגורם המרכזי להתייחסות זו, להערכתי, הוא הרצון להרחיק מהן, עד כמה שניתן, את הזיקנה, על מאפייניה הסטריאוטיפיים. שני ביטויים עיקריים לכך הם הדגש ששמו על פעילות ענפה בהן נוטלות חלק באופן פעיל, ובחינה מתמדת של עצמן למול סטריאוטיפים של זיקנה.

זיקנה פעילה

דוגמא מובהקת להדגשת פעילות אינטנסיבית בתקופת החיים הנוכחית ניתן לזהות בדבריה של ר', אשר בחרה להציג את עצמה באמצעות תפקידים ציבוריים אותם היא ממלאה כיום, פעילויות הממלאות את זמנה והסטאטוס המשפחתי שלה.

ר': "אלמנה. בסביבות גיל 80... כבר עברתי שמונים לפני כמה חודשים. אני עוד מרכזת את החטיבה של העובדים הסוציאליים הגמלאים, בין חדרה לגדרה, כולל ת"א. מדובר על 450 איש. אני יושבת ראש החטיבה ואני מארגנת... הפעילויות הן בתחום הרצאות, מפגשים, צפייה משותפת בסרט, טיולים... אז, אם להוסיף לזה, אני אגיד לך שאני אמא לשני בנים. אחד בארה"ב, פרופ' למדעי המחשב, והשני מהנדס מחשבים, מנהל בחברת היי-טק גדולה. בארץ. לכל אחד מהם יש שלושה ילדים, שני זכרים ונקבה אחת (צוחקת), ויש לי כבר נינה והנינה השנייה בדרך. אני כבר יודעת שזו גם תהיה נינה. הייתי מוסיפה לתעודת הזהות שלי שאני עוד בשנה שעברה השתתפתי בששה קורסים באוניברסיטה, בסינמטק ובמוזיאון. וגם עכשיו אני לוקחת סידרה של שופן, שזה הצגת שופן, ניתוח העבודות שלו במוסיקה... יש לי ידיד ובוזה נסתפק".

מושגיה של ר' והגדרתה את עצמה, תואמים, במידה רבה, את אחת מגרסאות תיאוריית הפעילות, ומציגים התייחסות שונה לחלוטין לתפיסת הזמן לעומת יתר המרואיינות. הנחת היסוד בתיאוריית הפעילות גורסת כי כדי שאדם יחיה חיים מאושרים הוא חייב לקיים יחסים חברתיים, להיות מעורב בקבוצות ובחוגים, ובפעילויות שונות ומגוונות (Passuth & Bengston, 1988). הפעילות המועדפת לימי זקנתו היא זו אשר אותה קיים האדם בתקופות חייו הקודמות על מנת ליצור מצב של המשכיות. אותן פעילויות וסגנון חיים שעצבו את מהלך חייו חייבים להמשך עד כמה שניתן (חזן, 1988). ואכן, בדבריה מעידה ר' כי היא ממשיכה להיות פעילה ומעורבת מבחינה חברתית, לארגן פעילויות לקבוצות גמלאים ולהשתתף בקורסי למידה להנאתה הפרטית, בדומה לאורח החיים אותו ניהלה גם בעבר. ימי זקנתה לא יצרו ניתוק משמעותי מאורח החיים אותו ניהלה קודם לכן. היא מפיקה מחייה הנוכחיים משמעויות רלוטיות לזהותה כיום.

אחת ההתמודדויות עם משבר הזמן בזיקנה, לפי חזן (1988), היא הניסיון למצוא התאמה בין שליטה לבין משמעות. אחת הדרכים לכך היא השמירה על אותם הרגלים ומנהגים אותם נהג האדם לשמור ולקיים טרם תקופת הזיקנה של חייו. בהתנהגותה של ר' ניתן למצוא את אותה דרך פעולה. השמירה על הרגלים או סדר פעולות מסויים מהווה מעין חומת מגן לאדם המזדקן ומעניקה את התחושה כי הוא השולט ומנהל את חייו. כמו כן, למנהג ולהרגל יש פונקציה נוספת: הם מקשרים את האדם לעברו ולעתידו. כאשר אנו חוזרים על מעשה שבצענו אתמול ושנשוב ונבצעו מחר ומחרתיים נסכת בנו התחושה שהדברים, בעצם, אינם חולפים ומשתנים. יש בכך ביטול מהלך הזמן על ידי קיבועו, בחינת מה שהיה הוא שיהיה. האלמנטיים המעגליים והקוויים בחיינו משמשים בערבוביה. לעת זיקנה מתפתחת נטייה הולכת וגוברת בקרב אנשים קשישים לנטוש את היסודות הקוויים בחייהם ולהצמד לאותם מרכיבים מעגליים, המעניקים להם תחושה של רציפות קיומית לצד בטחון בפני שינוי.

בחינת "העצמי" למול סטיראוטיפים של זיקנה

אחד ההיבטים המרכזיים בהתייחסות להווה – היא ההתייחסות לזיקנה ולסטיראוטיפים החברתיים כציר מרכזי בחייהן של המרואיינות, אבן בוחן על פיה נבחן "העצמי" כל רגע ורגע במהלך היום.

פ' מדגישה עד כמה היא עדיין פעילה מבחינה קוגניטיבית, עד כמה היא עדיין מצליחה לבצע פעולות חשיבה שאינן אופייניות "לזקנים":

פ': "ישראלית ממוצא פולני, שהיא אמא פולניה, כמו הבת שלי אומרת (צוחקת). אשה אינטליגנטית, אשה שקוראת הרבה, שעוד חושבת. שעוד יכולה לחשוב. את רואה, אני עושה תשבצים, גרמנית, קוראה באנגלית. יש לי שני מינויים, משתי ספריות בת"א, שלוש ספרים, כמעט בשבוע אני גומרת אותם. ואחד גם...אז אני כל הזמן קוראת. זה הדיבוק שלי ה... קשה לי שזה שיש לי רק עין אחד. זה אחרי ניתוח, כבר שנתיים וחצי. מוכרחים כל-כך להתרגל שאפילו בכל הבגדים שלי יש חורים שעוד לא למדתי טוב להדליק סיגריה. שאני עם שני עיניים אז בדיוק רואים איך ואני תמיד טועה, אף פעם...גבה אחת תמיד לא אותו הדבר. זה לא היה. זה אף אחד לא יכול לעשות לי. זה אני מוכרחה. ויש כזה בלאנס לא טוב. גם רגל שלי אחד לא טובה. אז זה המגבלות שלי. אבל ראש עובד. זה הכי חשוב. קצת רואה טלויזיה, הרבה סי.אן.אן. קצת חדשות מכל העולם. מה שבת שלי אומרת זה לא טוב שזה עושה לי אנגר (כעס). אני לא אוהבת פוליטיקאים, ולא אוהבת כל מה שנעשה היום, אבל צריכים לדעת. הנכדים שלי כל הזמן אומרים: בשביל מה לדעת? בשביל מה? והם לא יודעים. אני כל הזמן אומרת, אתה לא שמעת? זה קרה וזה...מספיק לכם מה ש..." [כאן נקטע שטף דיבורה עקב שיחת טלפון].

הפרק השלישי בעבודה זו עוסק בהרחבה במשמעות הגוף בחייהן של הנשים ולכן אזכיר זאת כעת בקצרה ובהקשר הרלוונטי בלבד. אחד המעצבים העיקריים את חייהן בהווה ואת תפיסת ההווה שלהן הוא המצב הבריאותי והמגבלות שהוא מטיל על יכולת התפקוד היומיומית שלהן.

ע': " אני עוד מעט שמונים, שבעים ותשע. הצלחתי...לבוא להנה, לא הצלחתי, איך אומרים את זה? לא חשוב. אז יש לי שני בנים. איך קרה שבאתי להנה? אני, הרופאה מקופת חולים נתנה לי בדיקות... הלכתי בבוקר [לשרותים] ושמתי רגל לא התחלקתי ולא שום דבר. נפלתי. אז זה היה שש בבוקר. אף אחד אין. נפלתי ובשום אופן אני לא

יכולה לעמוד על הרגליים. אז כל יום שני, הבן שלי מצלצל בשבע. אז הוא צלצל בשבע ואני לא יכולה לזוז... הוא צלצל עוד פעם, העיקר, עד עשר החליט שצריכים לבוא. משהו קרה... תיכף צלצלו למגן דוד אדום. אחרי בית חולים, הביתה, אני לבד... הלכו לחפש ובאו למסקנה שזה הכי טוב. זה נקי זהו זה... אז לקחו אותי ביום שישי, בלי להיות בבית, בלי לקחת משהו מהבית. באתי להנה [בית-האבות] ומאז אני פה".

הדבר הראשון שע' בוחרת לספר ולהציג את עצמה באמצעותו הוא סיפור אותו היום בו נפלה, נלקחה לבית החולים ובהמשך הובאה על ידי בניה לבית האבות בו היא מתגוררת היום. אותה נפילה, אותו כשל בריאותי רגעי, הטביעו את חותמם עליה ושינו את חייה מעתה והלאה. בהצגה זו של עצמה מתקיים בדבריה ההווה בלבד (כולל אזכור העבר המיידי ורק כהסבר להווה היום), והגדרתה העצמית מתחילה ונגמרת בין כתלי בית האבות בו היא מתגוררת. מבחינה זו, תואמת תגובתה של ע' להבחנתו של חזן (Hazan, 1980) לכך שדיירי מוסדות לזקנים חיים במציאות מתמשכת, המנותקת במידה רבה מעברם, וללא יכולת ממשית לבנות עתיד בעל משמעות.

אלי: "מה לספר? אני עיוורת. זאת אומרת יש לי תעודת עיוור. כבר באתי עם זה, אבל אז ראיתי בכל זאת יותר טוב. זה מוכר בתור עיוורת... אני צריכה לקחת בחשבון שאני אהיה לגמרי עיוורת. בינתיים אני עוד רואה... להיפך, אני רואה את זה כמו מתנה שבינתיים אני צריכה לנצל כמה שאפשר. אבל אני כל פעם צריכה להוריד. אני כבר לא יכולה ללכת להצגות. קולנוע אני מזמן סגרת... לאט לאט צריך לוותר על כל מיני דברים. לומדים בדרך הקשה... אני משתדלת להיות עצמאית ככל האפשר. יש דברים שאני יכולה לעשות לבד אני לא מקבלת עזרה. זה, לדוגמא, מכשיר קריאה. יש פה אנשים שגם לא רואים טוב, אף אחד לא הייתה לו סבלנות או הרצון להתמודד עם הבעיות שיש, הטכניות בעיקר... ממוסיקה אני עדיין יכולה ליהנות. אני הולכת הרבה לקונצרטים. אני תמיד צריכה לקחת לא רק שני כרטיסים אלא גם לדאוג למלווה. זה לא תמיד אותו בן-אדם. תודה לאל יש לי

משפחה גדולה, ופעם זה ופעם זו... אני קוראת הרבה. זאת אומרת שומעת מספריית העיוורים. אני יכולה להגיד שאני לא פחות מעודכנת".

בדבריה של אלי ניתן לזהות אחדות מושלמת בין המוגבלות הפיסית שלה לבין תפיסת העצמי שלה. מוגבלותה הפיסית היא המסגרת המעגנת ומארגנת את חייה הנוכחיים. למרות הקושי היומיומי עמו היא מתמודדת, אלי מסרבת לוותר על השליטה בחייה שלה והיא מוצאת דרכים ליצור התאמה בין השליטה באמצעים הנתונים לבין השגת משמעות בחייה, בדומה לדרכי ההתמודדות אותן מציע חזן (Hazan, 1980). לאורך כל השיחה מספרת אלי על חייה הנוכחיים, ומזכירה את העבר במשפט אחד או שניים, וגם זה רק כמענה לשאלה שהופנתה אליה. לכאורה, אלי מרוכזת כל כולה בהווה ואינה מתרפקת או מתאבלת על העבר. אלי בונה לעצמה מוקדי משמעות חדשים לחייה ומעניקה משמעויות חדשות להיבטים ותיקים. הקריאה, לדוגמה, אינה עוד תחביב להנאה או העשרה עצמית בלבד, אלא סמל לעצמאותה ולייחודיותה למול דיירים אחרים בבית האבות. אך מאבקה היומיומי של אלי הוא גם ניסיון ליצור המשכיות מסויימת, ובכך, למעשה, היא קושרת את עצמה באופן מובהק אל העבר. היא נוסכת ביטחון בעצמה כאשר היא מזהה את עצמה עם פעילויות ומנהגים אותם נהגה לבצע מאז ומעולם.

4.1.4 סיכום השפעות מושג הזמן על תפיסת העצמי

ההתבוננות בהבניית המגדר בזיקנה דרך השתקפותו בהתמודדות הנשים עם נושא הזמן ממחישה עד כמה המאפיינים וההגדרות למגדר נשי מתרוקנות מהתוכן המוכר שלהם, והן נותרות בחלל זהות ריק למדי, אותו מנסות הנשים למלא בחיי היום יום שלהן. פרק זה ביקש לחשוף את האופן בו מגדירות נשים את זהותן העצמית באמצעות בחינה של מטרותיהן, דפוסי התנהגות וחשיבה בצל מושג הזמן המשובש. אחד הדברים הברורים העולים מתוך הראיונות הוא שמושג הזמן משנה את פניו והופך הרבה פחות ברור, חד משמעי ומובן מאליו עבורן. האופן בו הן תופסות ומגדירות את תחושת הזמן מעיד על עולמן, על הקונפליקטים להם הן נחשפות בשלב זה של חייהן, על האופן בו הן תופסות את עצמן ואת סביבתן.

ניכר מדבריהן כי עולם המושגים המוכר משתנה, מתערער וקשה לעתים ליישב את המונחים המוגדרים עם עולם התכנים הנוכחי. המעברים בין השימוש בזמן עבר, הווה והעתיד, באופן בו בחרו להציג את עצמן מציינים עבורנו תמונה המציגה את נושא הבנייה הזוהר בגיל זה כבעייתי ומורכב. החברה בה אנו חיים אינה מספקת את המסגרות המתאימות להבנייה של הערכה עצמית, ולכן נשים זקנות צריכות למעשה 'להמציא' את עצמן מחדש, לבנות לעצמן זהות מותאמת לצורת החיים הנוכחית שלהן. הבחירות שלהן הן הן שיוצקות תוכן חדש לגבולות המגדר ומכריחות אותנו לבחון מחדש את המושגים הקיימים.

מטרות החיים של הנשים המרואיינות, כפי שעלו בפרק זה, על פי רוב, אינו זהה למטרות בשלבי חיים מוקדמים יותר והן מתמקדות עתה בהשגה ושמירה על שגרת חיים יומיומית מוקפדת. פעילויות הנתפסות כשגרתיות ומובנות מאליהן בתקופות חיים מוקדמות, כגון בישול ארוחה, רחצה, הליכה יומית, הופכות הן למטרות עבורן והן לאמצעי לשמירה על היבטים מסויימים של זהותן. הן אינן מתארות את הזיקנה ואת הזמן הפנוי כפלטפורמה להתעלות רוחנית. המציאות הנכפית עליהן, כתוצאה ממצבן הפיזי, מחייבת אותן להתאים את עצמן ולהגיב בהתאם. כלומר, הן כבר לא אחראיות על גורלן או עתידן (עד כמה שהדבר אפשרי לאדם) אלא הן בעיקר מגיבות למתרחש.

אחד התפקידים החדשים, שאחדות מן הנשים בכל זאת מבקשות לקחת על עצמן, הוא 'שמירה על הגחלת' המשפחתית. באופן מודע הן מבקשות להיות החוליה המקשרת בין העבר ובין העתיד המשפחתי, לשמר ולהעביר הלאה לדורות הבאים את ההיסטוריה המשפחתית ובכך, למעשה, גם לשמר את סיפורן האישי.

אחת הדרכים להתמודד עם אי קיומן של מסגרות חברתיות מתאימות להבנייה זוהר עצמית סובייקטיבית ועם ניסיון ליצוק תוכן חדש בייצוג המגדרי שהתרוקן היא באמצעות ניצול רצף הזמן של חייהן ואימוץ זהויות ומאפיינים מתקופות שונות. יש מי שבחרות לאמץ זהות המבוססת בעיקר מתוך מאפייני ההווה, לעומת אחרות השואלות את מאפייני הזהות העיקריים מתוך עברן, ויש מי שעוברות ביתר קלות בין זהויות ותפקידים השואלים מתקופות זמן שונות בחייהן.

השימוש בסטטוסים ותפקידים שאולים מהעבר מאפיין את התנהגותן של כמה מבין המרואיינות שהוזכרו בפרק זה. נשים רבות בוחרות להציג את עצמן באמצעות תפקידיהן המקצועיים אותם מלאו שנים רבות. יחד עם זאת, ראוי להדגיש כי אין בכך להעיד על כך שהן חיות בעבר, כפי

שמייחסים הסטריאוטיפים החברתיים המוכרים לאנשים זקנים. הלשון בה הן נוקטות היא לשון עבר והן אינן מציגות מציאות בה הן ממשיכות לאחוז במשרות מסוימות עד היום. הזהות אותה הן בוחרות לאמץ היא זהות המבוססת על תפקידים וסטטוסים מהעבר, ונראה כי עיקר הדגש, אולי יותר מכל מימד אחר, ניתן לפן המקצועי בו נטלו חלק בעבר.

בעוד שבדרך כלל נשים באמצע חייהן, יתמקדו בסטטוס המשפחתי וידחקו לקרן זוית את הסטטוס המקצועי (פרידמן, 1996), הרי שלפנינו מתקיים דווקא תהליך כמעט הפוך. אותן נשים שניהלו קריירה רבת שנים מיהרו לספר עליה כבר בהצגתן הראשונית וחזרו וסיפרו על הסיפוק והמשמעות הרבה שהעניקה להן עבודתן כמעט לאורך כל הראיון. ייתכן ואין זה כה מפתיע לנוכח העובדה שחייהן בהווה מספקים להן הרבה פחות הזדמנויות לעשייה שתזכה להערכת הסביבה ותספק להן משמעות חיובית לגבי עצמן. לכן הן נצמדות לאותן הגדרות תפקיד שאפיינו אותן בעבר והיוו מסגרת יציבה להגדרת העצמי שלהן. היות שהגדרת העצמי של גברים מבוססת, במידה רבה, על הגדרת התפקיד, ניתן לטעון שבמידה מסוימת ניתן לזהות כאן טשטוש מסוים של הגדרת גבולות תחומי המגדר ונושאי המשמעות העיקריים של נשים וגברים בחייהם.

יחד עם זאת, כאמור, כל הנשים, שעבדו מחוץ לבית, מילאו תפקידים מסורתיים לנשים בשוק העבודה. נשים אלו חושפות כי הערכים המאומצים על ידן לקביעת ערכו של אדם אכן תואמים, במידה רבה, את הגישה החברתית המערבית הפאלוצנטרית. אך לגישה נורמטיבית זו מתווסף היבט אפשרי נוסף, שונה וכמעט חתרני: הן גאות בשילוב הערכים אותו הצליחו לקיים בדרך חייהן, שילוב קריירה אישית תוך שימת דגש על ערכים שמעבר לקידומן האישי בלבד, ומתוך התמסרות לטיפול באחרים. כמו כן, ייתכן כי זוהי דרכן לומר כי הן מלאו את מחויבויותיהן, את הציפיות החברתיות שהופנו אליהן, והרויחו ביושר את האפשרות כעת לא להיות קשורות עוד בפעילות יצרנית נוספת. אולי הן חשות צורך להסביר מדוע הן מאפשרות לעצמן "לנוח" בימי זקנתן, ואף לבקש לגיטימציה לכך, לאור הישגיהן בעבר.

זהות נוספת, שאומצה על ידי חלק מהן, היא זו המזהה את עצמה כחלק מקולקטיב רחב יותר, משפחתי או בעל מכנה משותף, חברתי לאומי. השקפתן על עצמן כסובייקט קושרת אותן באופן הדוק אל הסביבה בה גדלו, אל משפחתן ואל התרבות ממנה צמחו. גבולות העצמי מתרחבים ומכילים מרכיבים מעבר לזהות הסובייקטיבית הפרטית, ובכך יש משום אישור לתאוריות ההתפתחות של

גילגן וצ'ודורו. אך בו בזמן, אימוץ הזהות הקולקטיבית החברתית לאומית מצביע, במידה רבה, על ביטול עצמי למול מטרות לאומיות "חשובות" יותר, על טשטוש והעלמת הזהות האינדבידואלית שלהן.

זהות נוספת שננשים מאמצות בזיקנתן היא זו המבוססת על מאפייני ההווה בלבד. מציאות היומיום, המתאפיינת לעתים בשינויים בריאותיים, המחייבים את הנשים להגדרה ובחינה מחדש של התנהגויות ומנהגים מימי עבר. פעילויות שנתפסו כמובנות מאליהן בעבר הופכות לעתים לאתגר בפני עצמן וגורמות לכך שההתמקדות בהווה תהיה כרוכה בהצמדות לשמירה על אורח חיים קבוע ובלתי משתנה עד כמה שניתן. ההתמקדות בהווה יכולה לנבוע מכמה סיבות. האחת היא תפיסת העבר כזכרון מכאיב, ולכן יש פחות נטייה ורצון לעסוק בו. כלומר, נוצר נתק מסויים בזהות בין העבר להווה. אפשרות נוספת היא התפיסה כי העבר, במובן של "מי הייתי בעבר", אינו רלוונטי ואינו מהווה חלק מההווה, ולכן התוצאה גם כאן היא סוג של ניתוק מהעבר מתוך בחירה.

4.2 התערות חברתית מול ניתוק:

משמעות הקשרים המשפחתיים והחברתיים בתפיסה המגדרית הנשית

גיליגן (1995) מדמה את מודל תפיסת העולם הנשית ל"רשת" (לעומת מודל "הפירמידה" המאפיין את תפיסת העולם הגברית). מודל "הרשת" מסמל יחסי גומלין בין-אישיים של ערבות הדדית ומעורבות רגשית בדרגות שונות של קרבה וקשר. בהתאם לכך, מחקרים שנערכו על נשים וגברים בגיל מבוגר מצביעים על כך שלנשים יש רשתות גדולות יותר, המשיקות לאנשים רבים, ולאנשים הללו מספר תפקידים משמעותיים עבורן. בעוד שגברים נוטים להסתמך בעיקר על בנות זוגן בקבלת תמיכה, נשים פונות לתמיכה ממקורות רבים אחרים כמו חברים או בני משפחה. לכן, קשרי חברות משמעותיים מאד ואף הכרחיים עבור נשים והם תורמים לשמירה על בריאותן הנפשית והפיזית (Antonucci & Akiyama, 1987). קשרים חברתיים, טוענת הארד (Hurd, 1999), מהווים עבור נשים אלמנות תחליף, במידה מסוימת, לקשרי זוגיות וקשרים משפחתיים אחרים. קשרי חברות, עבור נשים אלמנות הם דבר חשוב ומרכזי בתפיסת הזהות שלהן.

המחקרים הללו, שהוזכרו לעיל, נערכו בקרב נשים הנמצאות בגיל המעבר או בקבוצת הגיל השלישי, בלבד. נושא משמעותה של "הרשת החברתית" בקרב נשים בגיל הרביעי כמעט ואינו נבדק. שאלת משמעות "הרשת החברתית" עבורן ומידת הרלוונטיות שלה בחייהן הנוכחיים עלתה, כאשר במהלך הראיונות חזרו מספר מרואיינות וציינו כי חברותיהן הטובות נפטרו זה מכבר, כהסבר למיעוט הקשרים החברתיים שלהן כיום. כלומר, ככל שהולך ועולה גילן של הנשים המרואיינות הן נחשפות למציאות חיים חדשה ונדרשות להתמודד עם תמונת מצב חברתית משתנה תדיר. רבים מהאנשים שליוו אותן לאורך החיים הולכים לעולמם ואיתם מצטמצם המעגל החברתי שלהן באופן משמעותי. לפיכך מתעוררות שאלות כגון: כיצד מתמודדות הנשים המרואיינות עם מציאות זו, ומה קורה לתפיסה המקובלת של המגדר הנשי כאשר אחד ממאפייניה העיקריים כמעט ואינו מתקיים עוד. פרק זה מבקש לעמוד על משמעותם של הקשרים החברתיים, המשפחתיים והזוגיים בחיי היומיום של נשים זקנות, ולבחון את תפיסת המגדר הנשי כאשר אחד מההיבטים המרכזיים הופך לפחות רלוונטי.

4.2.1 קשרי חברות בתוך ריק חברתי

תחושת בדידות

הגיל מהווה בסיס חשוב לכינון חברות, כאשר קשרי הפרט לרשתות חברתיות אחרות פחותים. סביבות המופרדות מבחינה גילית משפיעות יותר על מערכות יחסים בקרב קבוצת השווים, קובעים לונגיני וליפמן (Longino & Lipman, 1981), ומוסיפות לרשתות תמיכה ולשביעות רצון של היחיד מסביבתו. אך התייחסותן של הנשים אל קשרי חברות חושפת מציאות חברתית שאינה עולה בקנה אחד עם תפיסות אלו, הן בקרב המתגוררות בבית האבות, והן בקרב הנשים המתגוררות בביתן, באותה סביבה בה חיו שנים רבות. בבתי אבות, המהווים מסגרת מגורים בה אחוז הנשים רב במידה ניכרת מאחוז הגברים, פער הגילאים לא גדול והמוצא העדתי דומה, ניתן היה אולי לצפות שייווצרו חברויות חדשות שיספקו רשת תמיכה רגשית חזקה. אך בפועל, מלבד מרואיינת אחת, מדווחות כל הנשים על קשרים אקראיים ושטחיים בלבד עם יתר הדיירים במקום. למשך הזמן בו הן מתגוררות בבית האבות כמעט ואין השפעה על כמות או איכות התמיכה החברתית הקיימת מצד הדיירים האחרים. ניכר כי רשת תמיכה חברתית מתוך אוכלוסיית בית האבות עצמו, למעשה, אינה קיימת. המרואיינות הממשיכות להתגורר בבתיהן מתארות מציאות חברתית דומה. רק אחת המרואיינות סיפרה על קשרים הדוקים עם חברים ועמיתים גם היום. האחרות מתארות שגרת חיים בה הממשק עם מעגל חברים כמעט ואינו מתקיים.

תחושת בדידות וניתוק סביבתי הם אחד המניעים העיקריים למעבר לבית האבות, כפי שעולה מדבריהן של המרואיינות דיירות בית האבות. צדו השני של המטבע היא הציפיה הקיימת להפיג את תחושת הבדידות והניתוק החברתי בעקבות המעבר הזה, אך מהר מאד מתברר להן כי ציפיותיהן בתחום זה נענות באופן חלקי ביותר.

רח' סיפרה שהיא נמצאת כשנה בבית האבות. היא נכנסה לבית האבות מתוך בחירה עקב תחושת בדידות חריפה: "זה מאד קשה להיות לבד. זה הכי נורא. עדיף להיות במקום עם אנשים".

ב': "חייתי כמה שנים לבד. הייתה לי אשה שעזרה לי... ראיתי שאני מתנוונת, מתחילה להתעצל, מתחילה לאבד את המוטיבציה. הלכתי ואמרתי לבנות שלי שאני הולכת לבית אבות... הייתי לבד. הבנות היו רחוקות. רציתי חיים עצמאיים... רציתי

עוד להסתובב בין בני אדם... אדם מבוגר, כל אחד צריך להיות בגיל שלו... אבי אבות הטומאה בזיקנה זה בדידות. ובעיקר אם אין בעל. את כבר לא בשורה הראשונה של הרגשות של אף אחד. הבנות יש להן בעלים ויש להן ילדים".

לעתים צפייה זו אכן מתגשמת, כפי שעולה בדבריה של י' :

"מצא חן בעיני כאן. זה בית קטן. אנחנו שמונים דיירים בערך. אולי אפילו קצת פחות. זה נותן הרגשה של בית. אני מרגישה כאן בבית. אני מרגישה כאן טוב... יש לי פה חברות טובות... אז אנחנו שלושתנו... חבורה. יש לי פה חבר, שהיינו ממש קרובים. אבל הוא חולה. מרותק לחדר... אבל החברות נמשכות. כך שטוב לי פה... בין שמונים אנשים את יכולה למצוא אחדים".

אך עבור רובן, המעבר לבית האבות ענה רק באופן מוגבל וחלקי על הצפיות הללו. כאשר שאלתי את המרואיינות על טיב היחסים ואופי הקשרים שהן מקיימות עם דיירים אחרים בבית האבות, התשובה הנפוצה אותה קיבלתי היא, שלמעשה אין קשרי חברות עמוקים עם הדיירים האחרים. עבור ב', קשר עם אנשים אחרים הינו חלק משמעותי בחייה. היא מגדירה את עצמה כטיפוס מאד חברותי, מכנה עצמה "זיקית", היודעת להסתדר עם כל אחד ובכל סיטואציה. הצורך שלה בקשר אנושי על בסיס יומיומי הוא שהביא אותה לבחור להתגורר בבית אבות, לדבריה.

ב': "אין חברות של פעם. זה לא חברות שהולכים לקולנוע. שהולכים לאיזו אסיפה או מוזיאון. זו חברות במקום. יושבים, משוחחים, מדברים שטויות, או כל מני דברים. אבל לצערי, לא מצאתי עוד חברה, את יודעת, ללב. אבל אני חיה עם זה. את לא יכולה בגיל שמונים ומעלה ליצור חברות כמו עם אדם שהכרת אותו בגיל עשרים... בגיל הזה מאבדים מאד מהיצר של הרצון להתקדם, להיות יחד. יש אינדיבידואליות גדולה יותר. ובעיקר, את לא יכולה ליצור אפילו אם את רוצה".

כאשר שאלתי את ע', דיירת אחרת, על חברות בבית האבות, השיבה :

"איזה חברות? [צוחקת]. יש כאלה שאתם מדברים. יש לי השכנה, סוניה הזאת! אז היא חברה?!... כבר לא שומרת על קשר עם חברות מהבית. לא. היה טלפון בהתחלה, אחר כך קשה לי להתקשר...לא, זה לא. הם עסוקים, אני עסוקה, אני לא יוצאת. להגיע מפה [אל הבית הקודם] זה בעיה אני חושבת. לא הולכת. הם באו לבקר בהתחלה, לראות מה זה בית אבות. [צוחקת]. אותי לא צריכים לראות, רק את המקום..."

אס' פוסלת אף היא את הטענה כי ייתכן ויתקיימו קשרי חברות עמוקים בבית אבות :
"אין חברות כמו שאת מהבית-ספר יש לך חברות. אין, אין חברות. חברות, חברות לגורל".

כ' נמצאת בבית אבות כחצי שנה וההסתגרות של הדיירים האחרים בבית האבות מפריעה לה :
"אני מעט מאוד מכירה אנשים פה. אנשים פה מסתגרים. באים לאכול והולכים. עכשיו נגיד, אין נפש חיה בלובי. אם פוגשים, אז פוגשים את אותם אנשים ולא כולם בדיוק לטעמך".

לצד ההתמרמרות והכאב העולים בדבריה של כ', נמצאת גם ביקורת נוקבת על התנהלותו של בית האבות. דבריה מצביעים על כשל מערכתי אפשרי של מסגרת מגורים זו, שאינה מעודדת יצירת קשרים בין דיירים חדשים, ולו באופן מלאכותי בהתחלה. כ' אף מציעה פתרון אפשרי לבעיית הבדידות :

"כן, זה חסר לי, חברות טובות. הייתי רוצה שיהיה לי פה קשר עם אנשים. אני חושבת שהם לא עושים מספיק פה שאנשים יכירו אחד את השני. למשל, אני חושבת שהם היו צריכים ליזום שכל אחד יספר על עצמו..."

תחושת הבדידות אינה נחלתן של דיירות בית האבות בלבד. גם המרואיינות, הממשיכות להתגורר בבתיהן, מתארות מצב בו רבים מבין החברים מהעבר הלכו לעולמם, ועם חברות אחרות הקשרים הפכו רופפים יותר מבעבר.

פ': "היום יש לי הרבה חברות, אבל אני לא אוהבת. או כולם בלי בעל. הם לא קוראים כמו אני. אין לי חשק... אז הפסקתי. אנחנו כל חודש, כל חודשיים, היינו נפגשים. אבל לא... עכשיו לא כל כך".

פא': "... אני אגיד לך שהיום אני די לבד. זאת אומרת, יש את השכנה פה בדלת ליד, שאנחנו גרות שנים אחת ליד השניה. ואם צריך משהו אז יש לי לפנות אליה. אבל חברות שלי מפעם הלכו. אני הולכת פעם בשבוע לשמוע 'לעקצע', שיעור, הרצאות... במרכז תרבות במרכז העיר, ופוגשת שם אנשים. אותם אנשים כמעט כל הזמן. אז מכירים 'שלוש, שלום'. את יודעת. אבל חסר לי מישהו לדבר איתו דברים אחרים. היו לי שתי חברות טובות כאן, שני רחובות לידי. עוד מפולין... אחת נפטרה חודש אחרי רבין מת, ושנייה הבן לקח אליו לקנדה לפני שנתיים".

אוסלנדר ואחרים (1991), בחנו את אופיין של רשתות תמיכה בקרב זקנים המתגוררים בבתיהם. החוקרים מצאו כי חברים מהווים מרכיב נמוך יותר משציפו ברשת התמיכה של הזקן, וכי המשפחה מהווה את מקור התמיכה העיקרי בכל התחומים. תמונה דומה אנו מקבלים גם מהתבטאויותיהן של רבות מהדיירות בבית האבות. המרואיינות חושפות בדבריהן תחושת בדידות עמוקה. תחושה זו שלהן אף מתעצמת, אולי, לנוכח העובדה שהן, בניגוד למרואיינות המתגוררות בבתיהן, נמצאות בקרבה פיזית לדיירים אחרים וחשופות מדי יום למספר רב של אנשים מקבוצת הגיל שלהן. המרואיינות המתגוררות בבתי האבות אינן חשות שהן מקבלות תמיכה רגשית מהדיירים האחרים במקום. רבות מהנשים חושפות תחושת אכזבה מכך שלא נוצרים קשרי חברות עמוקים עם הדיירים האחרים, ומתארות קשרי ידידות שטחיים ובלתי מספקים.

הסיבות לחוסר היכולת ליצור קשרים חברתיים חדשים

כאשר במהלך הראיונות ביקשתי לברר עם המרואיינות מהם, לדעתן, הגורמים לכך שהן אינן מצליחות ליצור קשרי חברות משמעותיים יותר, מנו המרואיינות מספר סיבות. המגמה המשותפת העולה מכולן היא הטלת האחריות לכך בגורמים חיצוניים להן, בין שמדובר בהשפעותיה של ההזדקנות, ובין שמדובר בחוסר שיתוף פעולה מצד הזקנים "האחרים". כאשר הן מנסות להתייחס לסיבות או לגורמים המפריעים הן בעיקר מציינות את מיעוט הנושאים המשותפים אשר עליהן ניתן לבסס מערכת חברות משמעותית. ההתרשמות היא שרובן מקבלות את הדין ומייחסות את הרצון להסתגר ולחיות חיים אינדיבידואלים יותר לגיל המתקדם.

כאמור, אחד ההסברים שהועלו על ידי המרואיינות לקושי ביצירת קשרי חברות בגיל הזה או לשמירה על קשרי חברות הדוקים יותר, הוא שהזיקנה הופכת את האדם לאגוצנטרי יותר. בנקיטת עמדה זו יש משום אימוץ של אחד הסטריאוטיפים המקובלים כלפי זקנים.

אלי': "אני חושבת שבגיל הזה כבר לא כל כך קל למצוא חברים. אני חושבת שאדם כבר יותר אגוצנטרי. אפילו שהוא בעצם חסר לו, חסרה חברות. הוא לא מוכן... בכל חברות צריכה להיות מוכנות לפשרות. ואנשים מבוגרים זה להיפך. זה מתחדד הכל, והוא לא מוכן לוותר על כל מיני דברים. אולי זאת הסיבה, אינני יודעת...".

ב': "... לא נוצרות פה חברויות אמיתיות. את מבינה את הסיבה? את לא יכולה בגיל שבעים ותשע, שמונים ומעלה, ליצור חברות כמו עם אדם שהכרת אותו בגיל עשרים. כל אחד כבר מגובש באופי שלו. יש לו את הדרישות המיוחדות שלו, שלא כל אחד מוכן לקבל אותן. והוא מאבד הרבה מאד... בגיל הזה מאבדים הרבה מאד מהיצר של הרצון להתקדם. להיות יחד. יש אינדיבידואליות גדולה יותר. ובעיקר, את לא יכולה ליצור אפילו ס את רוצה. לו יש עבר אחר, לך יש עבר אחר. את יודעת דברים אחרים, את באת ממקום אחר, הוא בא ממקום אחר".

הסבר נוסף לניתוק חברתי בגיל הרביעי ניתן למצוא בטענה חוזרת ונשנית כי את "האחרים" כבר לא מעניין דבר ולכן לא ניתן למצוא נושאי שיחה עמם :

ת': "הם לא מתאימים לי. לא בגיל, הם יותר מבוגרים או מסיבה משהו מחלתית אז לא יכולים לשתף פעולה, אז זה לא נעים. את לא יכולה לשתף איתם פעולה לא בדיבורים לא בפעילויות אחרות... יש סיבות אחרות שזה לא כל-כך יוצא מתאים".

אלי': "יש בודדים ויש כאלה שמהר מוצאים מישהו ויכולים לשבת כל היום ולדבר. אני לא יודעת על מה. לא יודעת על מה, קצת רכילות, קצת בגדים, קצת אוכל. לא יודעת. אני ניסיתי דווקא, כשבאתי, הלכתי לטייל פעם עם אחת, ופעם עם שנייה. כשהלכתי פעם שנייה עם אותו בן אדם אז ראיתי ששמעתי כבר כל מה שיש לו להגיד. את מבינה? אין יותר. זהו. מספר על החיים שהיו לו ומצטער שהם נגמרו... בודדים קוראים [פה] עיתון, אני חושבת. בכל אופן, לא נשים. יש כמה גברים... למה נשים? אולי הן אף פעם לא התעניינו כל כך בעיתון. אולי הם קראו רק את החלק החברתי, על הצגות ועל רכילות בעולם הגדול, בין האמנים. לא יודעת למה. אותי זה לא עניין אף פעם".

א': "כולם אוהבים אותי כאן... הייתה לי חברה נהדרת. היא נפטרה... אבל מה אני אדבר עם אנשים בני תשעים וכמה? ... רק מדברים על אוכל, ועוד פעם אוכל, ומי את ומה את, ומי את הולכת... ואני שונאת".

עבור א' התגובה הזו אולי אף בולטת יותר לנוכח העובדה שבעברה הייתה קוסמטיקאית ועבדה "כל היום עם אנשים", לדבריה, ובעיקר נשים. א' מעידה כי אהבה מאד את עבודתה בעיקר משום שאפשרה לה אינטראקציה יומיומית עם אנשים. האינטראקציה הזו היא שהעניקה לא' תחושת חשיבות, ערך עצמי, משמעות ועניין.

"זה מאד חסר לי היום. ראיתי עולם ככה. עבדתי עם נשים עשירות מאד. נסעו הרבה. אני מתביישת להגיד כל המתנות שהביאו לי. אני חשבתי שאני חיה בעולם הגדול. זה

היה מעניין לשמוע אותן. אני ידעתי דברים, כמו איך צריכה לעמוד הגברת שבאה, ואיך אוכלים ומה אוכלים. למדתי הרבה דברים. למדתי מהם."

מ': "פה כבר לא מתחברים. והאנשים פה לא מעניין אותם. החברות שלי מפעם כולם מתו. רק אני נשארתי. אנשים פה לא מדברים. כל אחד נמצא בחדר שלו. אין לי פה עם מי לדבר... אני מאד בודדה".

סיבה נוספת לבדידות בה היא נמצאת ניתן למצוא בדבריה של פ' המעידה כי היום היא ניתקה במכוון את קשריה עם חברותיה משכבר הימים וכי היא אינה מעוניינת לנסות וליצור קשרים חדשים: " ... מה עשיתי? לבד. היו לי חברים. קלפים מיום זה יותר לא שיחקתי... שלא רציתי עם אנשים כאלו כבר לא...וזה...הפרדנו מהחברה הזו. אמרתי לך, שם היו בעלים וזה... אמרתי אני לא יכולה. לא יכולה לאנשים האלו. היו לי חברות אחרות מויצ"ו. אני הייתי פעילה בויצ"ו ברמת-גן שנים. אז עם אלו חברות אנחנו נפגשנו... אבל ככה הולך אחד בבית זקנים ואחד נפטרה, הרבה נפטרו וזהו. אבל, לספרייה, עם חברים לתאטרון, לאופרה. זה תמיד היה. בתי תמיד אמרה, למה... את צריכה יותר אנשים. אני אמרתי, לא. אני לא צריכה. את מי אני רוצה אני רואה. אפילו לקחה אותי, יש פה בית זקנים חדש, מאד מפואר. והייתי מוכרחה זה דירה למכור כדי שמה להכנס לשני חדרים קטנים. אז אני אמרתי...היינו שמה בביקור, לראות, עם הבת. אז היא אמרה יהיה לך יותר נעים פה, הרבה אנשים. גברים ונשים. אני אמרתי, ר', זה לא!"

בקרב דיירות בית האבות התחושה כאילו כול הדיירים האחרים, מלבדן, הם זקנים וחולים חוזרת בדבריהן:

א': "גם ההרגשה כאילו הנה מסביבי כולם חולים. לא בריאים. נכים. ואני מסתובבת ויורדת לרחוב והולכת לפה ולשם. אז מה יש לעשות פה?"

ת': "הם לא מתאימים לי. לא בגיל, הם יותר מובגרים או מסיבה משהו מחלתית אז לא יכולים לשתף פעולה, אז זה לא נעים. את לא יכולה לשתף איתם פעולה לא בדיבורים לא בפעילויות אחרות...יש סיבות אחרות שזה לא כל-כך יוצא מתאים".

אחת ההשלכות לניתוק החברתי היא העובדה שחלקן מאבדות את המוטיבציה להמשיך ולשמור על מנהגים ולקיים תחביבים מהם נהנו בעבר. ח' מספרת במהלך הראיון כיצד בעבר נהגה לשחות מספר פעמים בשבוע בבריכה העירונית, ומדי פעם נהגה לצאת לבלות בשעות הערב עם שכנות ומכרות. כעת, מספרת ח', היא מתגוררת בבית אבות מזה כחצי שנה, ועדיין לא הצליחה ליצור קשרי חברות משמעותיים. ניכר כי מעבר לתחושת הבדידות לניתוק החברתי השפעה משמעותית על חיי היום יום של ח':

בערב אני יוצאת לטיולים לבד. גם בבית אהבתי ללכת רק לבד. ובבית הייתי שוחה, וגם לפה הבאתי בגד ים, והבן שלי אומר: פה יש בריכה ופה יש בריכה, אבל אין לי כבר את האומץ. לו מפה היה עוד מישהו הולך... והייתי שוחה הרבה. אני אוהבת ללכת לתיאטרון... בבית היינו הולכים מדי פעם. אבל [עכשיו] אין לי עם מי. לבד... וזה בא בחשבון רק הצגות יומיות. ערב זה קצת קשה לי... אז בקיצור, אני לא הולכת כבר".

פ': היינו הולכים לאופרה בתל אביב. היה לנו מנוי. כל השנים. מאד אוהבת לשמוע אופרות. עד היום... היום כבר לא הולכת לאופרה. קשה. ולא תמיד בת שלי יכולה ואין עם מי".

עבור המרואיינות המתגוררות בבית האבות, רשת התמיכה החברתית שהתקיימה אולי במקום המגורים הקודם שלהן (אוסלנדר ואחרים, 1991) נעלמה או נחלשה אצל רובן, עם המעבר לבית האבות. אחדות מסבירות כי רבות מחברותיהן משכבר הימים נפטרו והן לא השכילו לרכוש חברות חדשות בשלבים מאוחרים יותר של החיים. אחרות מספרות כי עזיבת ביתן הרחיקה אותן

משכנות וחברות שהיו איתן בקשר קודם לכן. מעטות ממשיכות לשמור על קשרים קרובים יותר עם חברות וחברים מחוץ לבית האבות.

יחד עם זאת, מדבריהן של המרואיינות ללא משפחה, שבחרו לעבור לבית אבות, מצטיירת תמונה מעט שונה. מדבריהן עולה כי במידה מסוימת בית האבות, בכל זאת, מציע סביבה חברתית תומכת יותר מאשר מגורים עצמאיים בבית. הנשים מדווחות על קבלת יחס אדיב ואכפתי מצד הסגל המטפל במקום ומרגישות כי יש אוזן קשבת לבעיותיהן, בעיקר במישור הלוגיסטי. לצד יחסו של הסגל מתלווה העובדה שגם מי שבחרת שלא לקחת חלק בפעילויות החברתיות השונות באה במגע עם הדיירים האחרים, לפחות בשעות הארוחות במהלך היום. זמני הארוחות הם אולי הסיטואציה היחידה בפעילות היומית המאגדת את כל הדיירים יחד. הדיירים מתאספים בלובי זמן מה לפני שעת הארוחה המיועדת. התאספות זו מאפשרת להם ליצור אינטראקציה הדדית ולא מחייבת מעבר לסיטואציה הרגעית. הזמן מנוצל לשיחות קצרות בין הדיירים על נושאים שונים. גם מי שאינה מקיימת קשר הדוק יותר עם איש מהדיירים יכולה להשתמש בסיטואציה זו וליצור מגע אנושי, שאולי לא היה מתאפשר לה אם לא הייתה מתגוררת במוסד מגורים מאורגן. אך, ככל הנראה, קשרים אקראיים ורגעיים אלה אינם ממלאים את הפונקציה של רשת חברתית תומכת.

לעומת דבריהן של רוב המרואיינות המתארות מצב של ניתוק חברתי ובדידות, מעט מרואיינות סיפרו על קשרי חברות טובים והדוקים המתקיימים בהווה.

י: "יש לי פה חברה מקש"ת. עבדנו יחד עשר שנים. היא הרבה יותר מבוגרת ממני. היא בת 96 אבל היא נחמדה, חכמה. ואתה תענוג לי. יש לי פה כמה חברות. יש פה אחת נפלאה בשכנות אתי. אשה מקסימה ואנחנו חברות טובות. היא נכנסת לחד האוכל, מתנשקים. יש לי עוד חברה חמודה שבאה מירושלים, היא חברה עם זאת שעבדה אתי בקש"ת. אז אנחנו שלושתנו... חבורה".

י: מתארת מציאות מעט יוצאת דופן, לעומת תיאוריהן של המרואיינות האחרות. היא מתארת חידוש קשר עם חברה ותיקה, שהתאפשר בעקבות המעבר לבית האבות. נוסף על כך, מספרת

י' על יצירת קשרי חברות חדשים ומשמעותיים לפחות עם דיירת אחת נוספת בבית האבות. בהמשך דבריה במהלך הראיון חושפת י' כיצד חברו היא וחברותיה יחד לצורך ביצוען של יוזמות שונות בבית האבות ואפילו הבעת מחאה משותפת כנגד מנהלת המקום הקודמת. למעשה, י' היא היחידה מדיירות בתי האבות, המתארת מעגל חברתי קרוב אליה, משמעותי ותומך. במהלך השיחה טענה י' כי "מבין שמונים דיירים, תמיד אפשר למצוא כמה שאפשר לדבר איתם". גישה זו המעידה על פתיחות, נכונות ויוזמה מעמידה באור שונה את המכשולים העומדים בפני יצירת קשר בגילן, אותן פרטו מרואיינות אחרות.

שמירה על קשרי חברות ותיקים ותומכים מתוארים גם על ידי מרואיינות המתגוררות בבתיהן. ר' ול' מתארות מציאות חיים בה הן מקפידות לשמור על המסגרת החברתית המקיפה אותן כבר שנים רבות. שמירה על התנהגויות חברתיות מוכרות משנים רבות מעניקה להן תחושה של יציבות, שייכות וזהות.

ר': "יש לי חברות טובות. חברות תמיד היו חשובות לי. אפשר להגיד שאני חושבת, ותמיד חשבתי שנשים זה דבר יפה. נכון? זה לא...אף פעם לא חשתי צורך לחבק או לגפף מישהי, או משהו כזה. לא במובן הזה אני אוהבת נשים אבל חברות זה דבר חשוב ויפה... אני חושבת שקשה מאד בלי חברות. בלי מישהו שמכיר אותי לפני ולפנים, ויודע אפילו לפני מה אני חושבת".

ל': "...אז אנחנו עכשיו יוצאים פחות. פשוט קשה. יש לנו חברים שהם עוד מסלובקיה שהיינו. הם בת"א, בגבעתיים. ומדברים...אנחנו היינו 17 חבר'ה, שבאנו ארצה... עכשיו אנחנו רק תשעה. ככה זה, אנשים נפטרים או חולים. החברים מתמעטים. אבל אנחנו נפגשים. כל שבוע אנחנו נפגשים לשחק קלפים. כל פעם אצל מישהו אחר. ופעם בחודש אנחנו נפגשים עם זוג, שהם לא באים לקלפים. ואנחנו עזרנו אחד לשני. זה חברים שהכירו את הבית, שהכירו את אמא שלי, את אבא שלי.

זה נשאר. אז אלה החברים שלנו הקרובים. יש לנו ידידים ומכרים אבל אלה החברים הקרובים".

תחושת הבדידות המלווה את מרבית הנשים שרואיינו מעידה יותר מכל על התרוקנותו מתוכן, באופן כמעט מוחלט, של מעגל התמיכה החברתי. אותן נשים הממשיכות להתגורר בבתיהן סובלות, אולי, פחות מבדידות מאשר המתגוררות בבית האבות, אך יחד עם זאת, גם אצלן ניתן לזהות עדויות למעגל התמיכה ההולך וקטן ותחושת האבדן המתלווה לכך.

4.2.2 קשרים משפחתיים

המשפחה כמקור תמיכה ועוגן של זהות

ממחקר על משמעות החיים של הזקנים עולה שיחסים בין אישיים בתוך המשפחה הם המקור המשמעותי החשוב ביותר בכל הגילים, ובמיוחד עבור קשישים. הקשרים עם הילדים מהווים מקור חיוני ומרכזי לבריאותו ולרווחתו הנפשית של הקשיש (בר-טור ופרגר, 1996). אכן, הדים לתחושות אלו ניתן לזהות גם בהתייחסותן של המראויינות במחקר זה. המשפחה מתוארת כמקור האושר, הנחמה והסיפוק הרב בקרב הנשים בעלות המשפחה. יש לשים לב שהתייחסותן למשפחה היא רחבה. הן מתייחסות לא רק לילדיהן, אלא גם להוריהן, שאינם בין החיים, אחיות, נכדים ואף נינים.

י: "אני רואה את הדברים הטובים בחיים. יש לי ילדים טובים. יש לי נכדים טובים. נינים מתוקים. טוב לי... אני אין לי טענות. היו לי תקופות קשות בחיים, אבל סך הכול אני רואה את החיים שלי בחיך. עם הילדים שלי והנינים, אנחנו שמונה-עשרה איש. ממש שבט כבר. נחמד לי לחשוב על זה כך".

כ: "הנחת שלי זה הבת. הם משפחה נחמדה, וילד נחמד. הנכד הוא יופי של ילד. ילד מוכשר".

בשיחה שניהלנו מתייחסת אסי הרבה מאד למשפחתה, אותה היא מכנה "שבט קטן". היא מתארת בהרחבה יחסים של אהבה וכבוד הדדי, המבוססים על יחסי גומלין. אסי עוזרת הרבה לבני המשפחה, מביעה עניין בחייהם ומשתדלת להעניק תמיכה בעיקר במישור הכספי. בני המשפחה, מצדם, מבקרים בתדירות גבוהה ומסייעים לה בכל בעיה שעולה. כמעט כל בנותיה ובני משפחתה מתגוררים בקרבת מקום ומגיעים לבקר מספר פעמים בשבוע. אסי מדגישה את מרכזיותה במשפחה ואת הביטחון שהיא מקנה, להערכתה, ליתר בני המשפחה.

"יש לי משפחה טובה. באמת יש לי משפחה טובה. אבל אני אגיד לך. אני נותנת להם את הלב. כל ילד, כל נכד, זה אצלי בתוך הלב. ואני רוצה לדעת כל דבר עליהם. כל דבר. הטוב והרע. ואני עוזרת להם הרבה. יש לי ממה גם. יש לי ממה. אני מחלקת להם כל חודש. אבל לא לכולם. רק למי שאני יודעת שצריכים. הם מקבלים ללימודים והם מקבלים לזה... ולמי שקשה יכול לבוא... הם יודעים שיש להם קיר. ברגע שמשוהו מתפוצץ אז הם הולכים לסבתא".

בבית האבות לומדת אסי להעריך את בני משפחתה ויחסיה עמם, בעיקר לאור מצבם המשפחתי של דיירים אחרים הזוכים לכמות ביקורים נמוכה הרבה יותר:

"יש גם אנשים... לי יש פה משפחה על ידי, וזה דבר נפלא. אני צריכה משהו אני אומרת לבת, מיד, כמו פקודה, מביאים לי הכול וזה. ודואגים לי וזה. ובשבת באים לבקר עם הילדים הקטנים. והם תמיד יושבים ובאים וסבתא וסבתא... ויש אנשים שהנשמה יוצאת לה למשהו. אלה הילדים בחוץ לארץ, ילדים פרופסורים ורופאים וזה, אבל בחוץ לארץ. ואין להם אף אחד. יש איזה קנאה קטנה. אני תמיד לא מבליטה את זה אבל זהו זה".

מדבריה ניכר בברור כי היא חשה שהקשר האינטנסיבי עם בני המשפחה מספק לו מקור להערכה עצמית גבוהה בעיני עצמה ובעיני הסובבים. כלומר, יחסים קרובים עם בני משפחה כדיירת בבית האבות ממלאים עבורה תפקיד נוסף מעבר לתחושת הביטחון וההמשכיות: הם מהווים סמל סטטוס נחשק. אלבק והבט (2001) מצאו במחקרן כי ריבוי ביקורים שבמהלכם מרעיפות המשפחות שפע של

גילויי אהבה, שירותים, מוצרים ומידע, מעלים את יוקרתו האישית והחברתית של הדייר בעיני הדיירים האחרים והצוות.

גם רפי מזכירה את היבט היוקרה בביקורים המשפחתיים :

רפי: "הבת שלי באה כמה פעמים בשבוע. היא לא רחוקה, בגלל זה. הבן גר בבאר-שבע. עם החברה שלו. הייתי אצלו... וגם הנכדים, ויש נינים אפילו. וכולם באים. ולוקחים אותי אליהם. רוצה לראות תמונה?... בחגים, ובשבתות... לפעמים כשהבן מגיע הוא אוכל אתי פה צהריים ואז כולם מקנאים...".

חשיבות הקשר עם בני המשפחה אף גדלה בקרב זקנים המתגוררים בבתי אבות ומוסדות אחרים. עם כניסתו של הקשיש לבית האבות, ביקור בני המשפחה הופך להיות הציר המרכזי של המפגש קשיש-משפחה, ובמקרים רבים, קשיש – העולם החיצון. ביקור זה מהווה חוליה מקשרת בין עברו של הקשיש לחייו העכשוויים (אלבק והכט, 2001). העובדות מעידות שרוב רובם של הקשישים הזקוקים לטיפול אישי פונים בשעת הצורך לבני משפחתם (פרגר, 1989). מחקרים מעידים כי המשפחה ממשיכה את מעורבותה ואת תמיכתה בזקן הגר במסגרת המוסדית, ולקשרי המשפחה יש השפעה על הרווחה הפסיכו-סוציאלית של הדייר (מורד-דריזליך ופרגר, 1992).

"המשפחה" אליה התייחסו המרואיינות, על פי רוב, בדבריהן, מכילה בעיקר את ילדיהן ונכדיהן. אך היו מספר מרואיינות אשר התייחסו בשיחה גם לבני משפחה אחרים כגון אחים, אחיות ואחיינים. ההתייחסות לאחרונים נעשתה בעיקר על ידי אותן מרואיינות המתגוררות בבתי אבות ומעולם לא הקימו משפחה משלהן. א', נשואה ללא ילדים, חזרה וסיפרה מספר פעמים במהלך השיחה על ילדיה ונכדיה של אחיותיה. היא גאה מאד בהצלחותיהם המקצועיות ומפרטת אחת לאחת את הכשרותיהם והישגיהם. מדבריה עולה כי הם נמצאים בקשר מסוים, אם כי לא הצלחתי להבין מדבריה מה אופיו של הקשר. כחודש לפני שיחתנו השתתפה א' בחתונה משפחתית :

א': "שהם ראו, המשפחה, והכלה, שאני באתי, הם השתגעו משמחה. זה היה כיף. היה לי אושר רב. כל כך הרבה אהבה, וכל כך שמחה. אני לא יכולה לשכוח".

האושר המהדהד מבין דבריה והבעת פניה המחוייכת כאשר חזרה וסיפרה על אותו ארוע משפחתי היה גלוי וברור. בעיקר חזרה א' והדגישה עד כמה היה חשוב לאחייניתה שהיא עצמה תשתתף עמה בשמחתה. שוב ושוב סיפרה א' כיצד באו וניסו לשכנע אותה להגיע, אך היא לא רצתה לעזוב לבד את בעלה הסיעודי, בבית האבות, עד שמנהלת המוסד שכנעה אותה. ברור מתוך התיאורים כי היא משתמשת בארוע זה לצורך חיזוק הערך העצמי שלה בעיני עצמה ולהעלאת יוקרתה בעיני הסובבים. תאור זה מחזק את הטענה כי מעבר לתפקידי התמיכה והעזרה שמעניקה המשפחה, הקשרים המשפחתיים בבתי אבות מהווים מעין סמל סטטוס לדיירים.

אזכור קשרים עם אחים ואחיות נעשה על ידי שתי מרואיינות, המתארות מערכות יחסים שונות. ר' מספרת על קשר הדוק שהיא מקיימת עם שתי אחיותיה עד היום ומדגישה את חשיבות הקשר הזה עבורה. ר' מתארת באריכות את האופן בו מבלות האחיות את זמן יחד, את תדירות מפגשיהן ומידת המעורבות החברתית והפוליטית שהן מגלות. היא מודעת לחשיבותו של הקשר הזה עבורה ולתמיכה הרבה שהן מעניקות זו לזו גם בשלב זה של חייהן.

”ההבדל ביני לבינם... אני הבכורה, ההבדל ביני לבין הקטנה, שלוש שנים. זאת אומרת, אנחנו כמעט באותו גיל. אנחנו מרגישות מחוייבות הדדית מאד חזקה. יותר מאהבה, הייתי אומרת. יש פה מחוייבות מעל ומעבר, אני חושבת שהשואה גרמה לזה שזה יהיה כל-כך חזק וכל-כך אינטנסיבי”.

פ' מספרת במהלך הראיון מספר פעמים על אחיה, המשמש כפרופסור באחת האוניברסיטאות הנחשבות בארצות הברית. היא מרבה לספר בשבחיו עוד כשהיו ילדים ובמהלך שהייתם בגטו בזמן מלחמת העולם השנייה. היא מראה לי את תמונתו התלויה בחדרה ומראה לי מתנה ששלח לה לפני מספר שנים. מספרת שעד היום נכדיה, כאשר הם מגיעים לניו-יורק, נוסעים לבקר אצלו ואף מתגוררים אצלו לעתים בדירה. ניכר בדבריה כי היחסים עם אחיה חשובים לה מאד, אף שנדמה כי הקשר ביניהם אינו אינטנסיבי ותומך בדומה לקשר של ר' עם אחיותיה.

ביטוי מוחשי לחשיבותה של המשפחה בחייהן של המרואינות ניתן למצוא בהתייחסותן במהלך השיחות לחפצים שונים, המזוהים בעיניהן עם קרובי משפחה. חוקרים טוענים כי חפצים מגלמים בתוכם מטרות, ומעצבים את זהותם של המשתמשים בהם, ובמידה רבה, העצמי של האדם הוא השתקפות של החפצים עמם הוא בא במגע (Csikszentmihalyi & Rochberg-Halton, 1981). האופן הרגשי בו הן מתייחסות לחפצים מחזקת את ההבחנה המגדרית כי עבור נשים, על פי רוב, משמעות החפצים היא ברגשות ובזיכרונות שהם מעוררים בהן (contemplation objects) ופחות בהתייחסות לשימוש התועלתני (action artifacts) שניתן להפיק מהם או לתחושות שמעוררים בהם השימוש בפריט המסוים. בקרב נשים, הקשרים החברתיים שלהן באים לידי ביטוי בעצם החפצים שהן בוחרות לאסוף ולשמור (Csikszentmihalyi & Rochberg-Halton, 1981).

י' מוקירה מאד שני רהיטים אותם דאגה להביא עמה כאשר עברה להתגורר בבית האבות: שולחן הכתיבה המסוגן ששירת את אביה וכסא שנעשה עבורו במיוחד על ידי נגר. למרות שמדובר ברהיטים, כלומר, חפצים פונקציונאליים, עיקר החשיבות שלהם, עבור י', הם בהקשר הרגשי והמשפחתי. הרהיטים הללו מייצגים עבורה את דמותו של אביה.

”הבאתי את זה, זה שולחן העבודה של אבא שלי. זה נפתח פה והופך לשולחן עבודה. וזה כסא של אבא שלי. זה מיוחד. יש מקום לחולצה, מקום למכנסיים, מקום לנעליים. זה כסא שנעשה במיוחד בשבילו... את הכסא עשה במיוחד נגר בשעתו, בשנות השלושים, נגר בת”א. כשהוא נפטר אני קיבלתי את הדברים... אולי יום אחד מישהו מהילדים שלי ירצה אותם...יש לי קשר מיוחד לזה”.

על קירות חדרה של רפ' תלויות שלוש תמונות גדולות, ממוסגרות וצבעוניות שצייר בעלה המנוח. שתיים מהן הן ציורי פרחים והשלישית של ילדה מחבקת עז, על רקע שמים כחולים. תמונה עם הרבה אור וצבעים עזים. רפ' אוהבת מאד את התמונות הללו, המעידות על כישרונו של בעלה: ”יפים הציורים, נכון? זה הכול הבעל שלי צייר. הוא היה מוכשר, אבל לא הרשו לו להיות צייר. הוא בא מבית דתי... הבאתי אותן איתי לפה. ביקשתי מהבת שלי, יחד עם האלבומים גם. זה מזכיר לי אותו ואת הבית...”.

לרבות מהדיירות יש בחדריהן תמונות של בני משפחה, חלקן תלויות על הקירות, אחרות מונחות על שידות או מדפים ואלבומים מונחים בארונות. רבות מהן בחרו להציג בפני את האנשים עליהם הן דיברו באמצעות תמונה זו או אחרת. אצל רוב הנשים מדובר בתמונות בודדות בלבד, אצל אחרות התמונות תופסות מקום מרכזי יותר בנוף החדר. אצל פני וע' לא ניתן היה להתעלם מהתמונות הרבות שתלויות היו בחדרן וחשפו צילומים ישנים, בשחור לבן, של המרואיינות עצמן עם בני זוגן בימי צעירותם, לצד תמונות צבעוניות של הילדים עם הנכדים והנינים, בעיקר בארועים משפחתיים שונים. ע' אף לא הסתפקה בהצבעה על התמונות התלויות אלא אף טרחה ופתחה אלבום משפחתי שנמצא איתה בבית האבות. "התעכבה עמי בכניסה לחדרה בכדי להראות לי תמונות של "הנינים המתוקים" שלה, הנצבות על מכשיר הטלוויזיה. כ' הצביעה שוב ושוב במהלך השיחה על תמונת משפחת בתה, ותמונתה של אחותה, כאילו חשוב לה להציג אותם בפני, ולהיפך. הצגת בני המשפחה בתמונות אינה נחלתן של דרות בית האבות בלבד. פ', לדוגמא, התעקשה במהלך הראיון שאכנס איתה לחדר השינה שלה ולחדר הנוסף בדירתה, אשר בשניהם הי תלויות תמונות רבות של בני המשפחה, והציגה אותן בפני. ר' אמנם לא הראתה תמונות של ילדיה או נכדיה אך היה לה חשוב לקום באמצע השיחה ולהביא את תמונתה של הנינה היחידה שיש לה. עוד סיפרה ר' כי כל בוקר היא מדברת אל התמונה הזו ומברכת את הקטנה בברכת בוקר טוב.

בטיפולוגיה של חפצים משמעותיים בהתאם לגיל מצאו חוקרים כי תמונות הן הפריטים המשמעותיים ביותר עבור זקנים, כמעט ללא קשר להבחנה מגדרית (Csikszentmihalyi & Rochberg-Halton, 1981). הקשר הברור בין תמונות וזיכרונות נובע מכך שצילום היא השיטה המוכרת, הפשוטה והיעילה ביותר המקובלת להנצחת רגעים, אנשים, מקומות, או במלים אחרות, הנצחת זיכרונות. הקשר הרגשי שמעוררות תמונות מתאים גם לסוג החפצים המשמעותיים עבור נשים בכל גיל. התמונות והזיכרונות מעניקים תחושת שייכות, מעניקים תחושה של המשכיות ונחמה. מבחינות רבות מאבדות הדיירות של בית האבות את השליטה על עולמן הפיזי, בדומה לחוסים במוסדות טוטאליים, אבל שליטה מסוימת על הסביבה בכל זאת יכולה להיות מושגת באמצעות הכנסתם של חפצים אישיים לתוך המוסד. פריטים כגון תמונות משפחתיות, קישוטים וריהוט עשויים להביא את החוץ פנימה. חפץ מסוים יכול לייצג עולם שלם אותו הוא מכניס לפינתו למוסד (חזן, 1997). להערכת, אותן דיירות בית אבות שהקיפו עצמן בתמונות המשפחתיות או באלבומים

ומזכרות נוספות ביקשו באמצעותם להמשיך באופן מסוים, ולו סמלי, את אורח חייהן הקודם, לפני שנכנסו לתחומי המוסד, ועל ידי כך להשיג לעצמן שליטה מסוימת, גם אם מדומה, בסביבתן הקרובה. אך לתמונות ולקשר הרגשי שהן מייצגות ניכרת חשיבות גם בקרב המרואיינות שאינן מתגוררות בבית אבות. החפצים האישיים, אליהם מתלווים סיפורים על אנשים קרובים, מקומות מעניינים או תקופות יפות בחיים, מעניקים לנשים המרואיינות תחושת משמעות. כל אותם זיכרונות מחזקים אצלן תחושת המשכיות לזהות העצמי שלהן.

מלבד המשמעות הברורה הזו שממלאות התמונות, ייתכן והצגת התמונות באופן גלוי בבית האבות ממלאה מטרה נוספת. ייתכן והצגת התמונות מבקשת להעביר מסר אישי למבקרים הזרים הנכנסים בפתח הדירה. גם אם לא היה נאמר דבר באופן מילולי על ידי הנשים עצמן (ואכן היו כאלה שלא התייחסו באופן מיוחד לתמונות הנכדים והנינים), הרי שהתמונות הגלויות, והמשמעות הסמלית התרבותית והקולקטיבית המוענקת להן, מספרות בעצמן על קשרים אישיים בעלי משמעות עבורן. בעצם הצגת התמונות מבקשות הנשים להעביר את המסר שהן "לא לבד בעולם", שיש מי שאוהב ודואג להן, יש להן מסגרת משפחתית רחבה יותר שהן שייכות אליה, או לכל הפחות, היו שייכות אליה. הן מבקשות לנטוע את עצמן במסגרת חברתית רחבה יותר.

אמהות וילדיהן

לידה ואמהות הן התכונה העיקרית עמה מזוהות הנשים (Chodorow, 1974). בנוסף לכך, בישראל התפיסה הרואה את הנשים קודם כל כרעיות ואמהות אינה נתלית רק בנורמות חברתיות רווחות, אלא היא אף מעוגנת בשיח המשפטי, הכלכלי ובמדיניות החברתית בישראל. האשה היהודייה העברייה מוגדרת מעל לכל דבר אחר כאם וכרעיה, ולא כאינדיבידואל או כאזרחית. האמהות מוגדרת ונתפשת כתפקיד ציבורי ולאומי ממדרגה ראשונה (ברקוביץ', 1994). יחד עם זאת, מזה שנים רבות שהנשים המרואיינות כבר אינן ממלאות תפקידי "אם" מסורתיים של טיפול ודאגה לרווחתם הבריאותית והנפשית של ילדיהן, שהם עצמם כבר בעלי משפחות משלהם. "האמהות" המוכרת והמקובלת מפנה את מקומה למערכת יחסים מורכבת יותר. אחד המאפיינים המרכזיים של "המגדר הנשי" אינו ניתן עוד לזיהוי באופן הנורמטיבי והמוכר שלו.

השינויים הללו של התרוקנות תפקיד האם מתוכנו המוכר, על תחושותיו הנלוות, ושינוי מאזן הכוחות מתרחש בשנים המוקדמות יותר ולא בגיל הזיקנה המאוחרת. תהליך החיברות של הנשים, הממקם את האמהות במרכז חייה של האשה, גורם לכך שאמהותה של האשה הופכת לעתים למקור העיקרי של הערכתה העצמית. עזיבת הילדים את "הקן המשפחתי" עלולה לפגוע בהערכתה העצמית של האשה ולגרום לתחושת ריקנות (סידי, 1993). אפשר להשוות שינוי זה בחיי האישה לפרישה לגמלאות אצל הגבר. לעומת זאת, מחקרים אחרים מצביעים דווקא על תחושת שיחרור ושמחה על כך שכעת, משנתרוקן הבית, התפנה זמן למימוש ופיתוח עצמי, שלא "על חשבון" המשפחה (נרדי, 1991). שיהי, 1993). כך או כך משתנה המערכת המגדרית הנורמטיבית בכל הנוגע לאמהות ויחסים בתוך המשפחה ברגע שהילדים עוזבים את הבית ומקימים משפחות משלהם. במרחק של שנים מאותם שינויים משמעותיים מעניין לבחון מה מקומה של "האמהות" בחייהן הנוכחיים של המרואיינות ומה מאפיין את יחסיהן עם ילדיהן כיום.

את היחסים בין הנשים הזקנות, שהשתתפו במחקר, לבין ילדיהן ניתן לתאר כמורכבים ולעתים אף אמביוולנטיים. במידה רבה הן מביעות, באופן גלוי, תחושת סיפוק ושביעות רצון מהקשר שלהן עם הילדים והנכדים. היחסים נמדדים עלי ידן הן מבחינת כמות הפגישות והן מבחינת העזרה לה הן זוכות. מבחינה זו תואמת התייחסותן תבניות התנהגות המתוארת במחקר. מחקרים שבחנו את היחסים בין בני המשפחה בקרב "משפחות מבוגרות" (משפחות אשר ההורים נמצאים בגיל העמידה והזיקנה) מצביעים על שביעות רצון כללית בקרב ההורים, בכל הנוגע ליחסיהם על ילדיהם (Brubaker, 1990. Aldous, 1987). מצד שני ניתן, להערכתנו, לזהות ביקורת סמויה כלפי בני המשפחה, המלווה בתחושות של כעס, אכזבה וחוסר אונים. התחושות המנוגדות הללו המתקיימות, לעתים, זו לצד זו, הופכות את יחסי ההורים-ילדים למורכבים יותר מהנגלה לעין, ודורשים בחינה נוספת של השפעתו של מעגל התמיכה המשפחתית על תחושת הזהות העצמית.

היחסים המתוארים בהמשך בין האמהות הזקנות, המרואיינות במחקר זה, הם פחות יחסים של הדדיות ושיוויון, ויותר יחסים של תלות חד-צדדית. בדבריהן מתארות מרבית המרואיינות מערכת יחסים המבוססת בעיקר על תלותן בילדיהן. ניכר כי הן מודעות לתלות זו למערכת היחסים ההפוכה הזו, והמודעות הזו פוגעת, לא פעם, בתחושת הערך העצמי שלהן.

יחד עם זאת, המסר שהן מבקשות להעביר בסיפורים הוא תחושה של סיפוק, של ביטחון במשנת המשפחתית ואולי אף גאווה מסויימת במשפחה שלהן, כמקור לעזרה ותמיכה. ע' מספרת כיצד נצלה על ידי בניה במסגרת ההתרחשות שהביאה אותה, בסופו של דבר, לבית-האבות:

"נפלתי ובשום אופן אני לא יכולה לעמוד על הרגליים. אז כל יום שני, הבן שלי מצלצל בשבע. אז הוא צלצל בשבע ואני לא יכולה לזוז. בלי אוכל ובלי לשתות שכבתי במקום ולא יכולתי לזוז. אז הוא צלצל ואני לא עניתי. הוא צלצל עוד פעם, העיקר, עד עשר החליט שצריכים לבוא. משהו קרה. אז הבן, שני בני ישי לי, וזה אחד שמע את הדבר הזה, לקח את האח ובאו. אמר: אמא. אמרתי: נפלתי ולא יכולה לזוז. אז הוא גבר, ככה, נתן בעיטה, פתחו את הדלת, מה קרה? תיכף צלצלו למגן דוד אדום...".

ר' מספרת כיצד לאחר מות בעלה היא נכנסה לדיכאון והייתה זקוקה לעזרה בכדי לצאת ממנו ולהמשיך לתפקד. העזרה והנחמה הגיעו מצדם של הבנים ובעיקר זה המתגורר בארה"ב. היא הוזמנה לגור שם כמה זמן שתצטרך ואת עזרתם הרבה היא מסכמת בקביעה: "הם [בנה וכלתה] שיקמו אותי".

לצד הסיפוק והתמיכה שהן שואבות מבני המשפחה, ניתן להבחין בדבריהן גם בביקורת מסוימת המסתתרת בין השורות.

מדבריה של ע' משתמע כאילו היא אינה זוכה למידת תשומת הלב שהייתה רוצה לזכות בה מבניה. נדמה כאילו תחושתה היא שבני המשפחה באים לבקר מתוך רצון לצאת ידי חובה:

"הילדים שלי הם בסדר גמור. אנחנו תכננו שפעם בשבוע באים לבקר, אז בן אחד בא ביום שישי, בן שני...אני ככה רציתי, שיבוא השני. למה שגם יום שישי גם יום שבת יהיה לי כיף. אם יבואו שניהם, זה שעה והחוצה. אז ככה זה הם בסדר והוא עושה כל מאמץ שיהיה מדויק, זה הגדול, והצעיר בא עם אשתו".

נימה נוספת של ביקורת כלפי המשפחה נמצאת גם בדבריה של ל', שכביכול מסתפקת בתשומת לב מועטה למרות שנדמה כאילו הייתה רוצה ביותר כך :

"חמישה [נכדים]. לבת שלושה ילדים ולבן שניים. כבר כולם למדו. ולע', לאח של ש' [אחת הנכדות]... ילדים טובים כולם, היחסים יפים. כולם נחמדים. אנחנו לא דורשים הרבה. אני לא רושמת מתי הם באים או לא באים. מתי שבאים אני שמחה וזהו. הם לא חייבים... לפעמים הייתי רוצה שיספרו לי יותר, על החיים שלהם. הבת שלי משתפת אותי הרבה. הבן פחות. אבל הנכדים רק 'סבתא שלום ומה שלומך?' וחושבים שאני לא אבין היום כל מיני דברים, אז לא מספרים".

ביקורת סמויה נוספת ניתן לזהות בדבריה של ח' :

"כול שבת [נפגשת עם הילדים]. פעם אני נוסעת לבת ופעם לבן. באים לקחת אותי מפה. ומחזירים. אין לי תלונות. הילדים הם בסדר גמור, אבל הם עסוקים בעניינים שלהם. אני לא יכולה להגיד עליהם שום דבר".

ח' אף מוסיפה בהמשך כי היא חשה חסרת אונים לנוכח שינויים שהתחוללו בחייה אשר בעקבותם היא מצאה את עצמה בבית האבות בו היא מתגוררת כעת. היא חשה שגורלה נתון בידי ילדיה, ואף שהיא סומכת עליהם ואולי נהנית להשען עליהם, תחושה זו של תלות כמעט מוחלטת בהם זרה לה :

"הבעיה היא שפתאום אני לא קובעת. והבית סגור. השבוע הבן לקח אותי הביתה. לקחת משהו. כי אין לי פה כמעט כלום. כשבאתי לפה אז הבת ארזה וסידרה. את יודעת, אני אף פעם בחיים לא שברתי משהו, לא יד ולא כלום. פתאום החלקתי... והם עושים בשבילי הכול... לא יודעת אם לחזור הביתה או לא... כי לבד אי אפשר בבית. וגם לא אוהבת להכניס מישהו זר לגור...".

פא' מבחינה בין מחוייבות האם לילדיה ומחוייבות הילדים להוריהם המזדקנים. יחסי הכוחות אינם שווים ו"דרישות התפקיד" אינם דומים :

פא': "יש כזה משפט ביידיש, אני מכירה מפולנית, שאומרת שאמא אחד יכולה לגדל עשרה בנים, אבל עשרה בנים לא יכולים לגדל אמא אחד... כן הם [הילדים שלה] טובים. טובים. לא אומרת שהם לא ילדים טובים, אבל... איך להגיד ... אמא נותנת הכל בשביל ילדים שלה. אין משהו שאמא לא תעשה... עכשיו הם כבר לא צריכים אמא שתדאג להם. הם בעצמם אבא ואמא. יש לי נכדות. רק נכדות. 3 מ-לי ושתיים נכדות מבן שלי. אז המשפחה שלהם חשובה".

לעומת דבריהן של שלוש המרואיינות הקודמות בהם דברי הביקורת היו סמויים, יחסית, פני בדבריה מעבירה ביקורת גלויה ובוטה כלפי הבן:

פני': "למרות שהוא לא טוב, הוא לא בן מסור. הוא לא חבר שלי... הוא מרוחק ממני. אני חושבת שהוא לא כל-כך אוהב אותי. ככה אני חושבת. אבל אני אוהבת אותו. לפעמים אני שוכבת פה ורבה איתו, עם עצמי כאילו, רבה איתו. ומוכיחה אותו, ואומרת לו. אבל כשאני רואה אותו בדלת כמו חמאה אני נמסה. הוא כבר לא יפה, הוא היה בחור יפה!... ואני אוהבת אותו, מה אני אגיד לך. אין מילים. בכל העולם אין מילים להגיד לך כמה אני אוהבת אותו. הוא לא עושה בשבילי כלום. עם הדירה הוא לא נוקף אצבע, הוא לא עוזר לי. הוא לא בן טוב, בקיצור. אבל אני אוהבת אותו. ככה שיהיה בריא".

גם בדברי הביקורת שהן משמיעות ניתן לזהות נימה אמביוולנטית. מצד אחד חלק מהמרואיינות חשות כאילו נזנחו על ידי ילדיהן. הן אף לא מעיזות להעיר על כך או להציב דרישות גבוהות יותר פן יתערער הסטטוס קוו הקיים וגם מה שכבר יש להן יילקח מהן. מצד שני, הן מביעות הבנה ואף מצדיקות את המקום הנמוך בו הן זוכות בהירארכיית היחסים המשפחתית. הן מכירות בכך שלילדים שלהן כבר קיימות משפחות בהן הם מתפקדים בעצמם כהורים לילדים ואפילו כבר כסבא וסבתא בעצמם, ולפיכך דאגתם העיקרית של הילדים אינה לאם המזדקנת. הן מתייחסות לכך בבחינת סדרי עולם תקינים.

טענה חוזרת ששמעתי מצד הדיירות היא שהן אינן רוצות ליפול למעמסה על הילדים שלהן :
י: "יש לי באמת משפחה טובה. אין לי תלונות. לא דורשת מהבנות, לא רוצה
להקשות".

ח': "היום יש לנו רק הילדים. ואני לא דורשת, אבל כשאני באה אליהם, בלי עין הרע.
לבת שלי יש ששה ילדים. כבר גדולים. ויש לה שני נכדים. נינים שלי... אני נפגשת עם
הילדים כל שבת. פעם אני נוסעת לבת ופעם לבן. באים לקחת אותי מפה. ומחזירים.
אין לי תלונות. הילדים בסדר גמור, אבל הם עסוקים בעניינים שלהם. אני לא יכולה
להגיד עליהם שום דבר".

פא': פעם קראתי באיזה עיתון סיפור סיני, סיפור עם כזה, על בן שהיה הולך עם שני
ההורים שלו על הגב שלו. הם לא ראו. עיוורים. ככה היה הולך איתם על הגב לכל
מקום וטיפל בהם יפה יפה... לא זוכרת מה קרה בדיוק בסיפור אבל בסוף הוא מת,
הבן. וכיבדו אותו הרבה הרבה. וההורים נשארו בלי העיניים שלו. הסיפור רצה ללמד
על כמה זה חשוב הורים וכמה זה חשוב לטפל בהם ולכבד אותם. בעצם הוא היה כמו
האמא והאבא של אמא ואבא שלו... אני עכשיו חושבת הפוך. מהסיפור. יופי שהיה לו
כבוד הרבה אחרי שהוא מת. אבל אולי הוא לא היה מת אם לא היה לוקח שני הורים
שלו על גב? לא זוכרת מה קרה בסיפור. אולי זה אחרת שם, אבל עכשיו אני חושבת
על זה אז ככה נראה לי. הוא היה בחור צעיר שלא עשה כלום חוץ מלקחת הורים שלו
על גב. ככה ממקום למקום... איזה חיים אלה? אני מעדיפה למות קודם... ולא להיות
על גב של ילדים...".

אלבק והכט (2001) טוענות כי תאוריית החליפין מהווה בסיס להבנת מערכת היחסים קשיש-משפחה.
תאוריית החליפין מסבירה את יחסי הגומלין באמצעות חליפין של קבלה ונתינה. צבעוני (1995)
הסיקה ממחקרה כי במערכת משפחתית יחסי החליפין הם לא רק במישור הכלכלי אלא גם במישור
החברתי רגשי. החוזה בין בני המשפחה אינו רשמי ואינו מחייב. יחסי החליפין במערכת המשפחתית
נמשך על רצף של דורות. באמצעות תאורייה זו ניתן לקרוא מחדש את ההתבטאויות הללו של

המרואיינות כנתינה והענקה שלהן לילדיהם הבוגרים. ייתכן שעבור אותן נשים מרואיינות, שלא נותר להן כמעט מה להעניק לילדיהן, והיות והילדים עצמם כמעט ולא פונים מתוך כוונה לקבל תמיכה רגשית או עזרה חומרית מהן, הרי שהן חשות שכל שנותר להן לתת הוא את עצמאותן ואי תלותן. העזרה היחידה שהן חשות שהן עוד יכולות לתת הוא השתדלותן או ציפייתן שלא להוות עול על כתפי הילדים ולא לפגוע באיכות חייהם. במובן הזה של צמצום העצמי ניתן, אולי בכל זאת, לזהות את טביעת האצבע של מאפיין מגדרי נשי חשוב, והוא, הטיפול והדאגה לאחרים, גם על חשבון עצמן.

סבתאות כתחליף חלקי בלבד לתחושת הענקה "הנשית"

אחד התפקידים המרכזיים המזוהים עם זיקנה הם תפקידי הסבתאות. מרואיינות אחדות הזכירו בשלב זה או אחר של השיחה את הנכדים שלהן ומערכת היחסים עמם. לפיכך, סעיף זה מבקש לבחון האם אותן מרואיינות ממלאות תפקידי סבתאות מוכרים והאם תפקידים אלו ומערכות היחסים הללו ממלאות אותן ומעניקות להן סיפוק. מערכת היחסים בין סבים וסבתות לבין נכדיהם שונה מאד ממערכת יחסים בין הורים לילדים. הראשונה, לדברי בלקסטון (Blackstone, 2001), מבוססת על אהבה ונתינה, ולרוב נעדרים ממנה אותם אתגרי חינוך המלווים במתחים תמידיים אותם ניתן למצוא במערכת היחסים השנייה. ואכן, ניתן למצוא הדים חיוביים דומים בתאורי המרואיינות את יחסייהן עם הנכדים והנינים:

ל': "להיות סבתא זה לאהוב, להינות, בלי אחריות. בלי הפחד יומיום שהילד יעשה משהו, שלא ילמד, שלא יתכוון שלא...יעשה מעשים לא טובים. את רק מפנקת, אוהבת, נותנת מתנות וזהו. רק להינות".

פ': "נכדים הם יותר, כי אנחנו לא עובדים עליהם. יש לנו רק תענוג. להיות סבתא זה תענוג. זה כזה תענוג. לראות אותם מתפתחים..."

פנ': "הם חמודים הנינים האלה, מה אני אגיד לך. הנכדים היו מתוקים. אלה עוברים אפילו. גם שלא צריך לטפל בהם כמו בילדים של עצמך. וגם... שהם של הנכדים שאת כל-כך אהבת".

ההתרפקות על העבר, כאשר הנכדים היו ילדים קטנים עדיין יוצרת, לעתים, מציאות שכבר אינה רלוונטית בחייהן הנוכחיים. הנכדים בגרו ועל פי רוב הם כבר אנשים עצמאיים אשר הקימו משפחות משלהם וזמנם אינו נמצא בידם בכל הנוגע לשמירת קשר הדוק עם הסבתא הזקנה:

פני: "זה [מראה לי תמונה של אחד הנכדים] אני גידלתי. אני סיפרתי לך? הוא תמיד היה אצלי בבית. היא [אמו] תמיד הייתה או בסטימצקי או בקורס זה או ב... שיהיה. הוא ישן איתי במיטה. הייתי שולחת את בעלי לישון בסלון והוא ישן אצלי במיטה עם הסלקל... עכשיו אפילו לא מתקשר. חודשים לא מתקשר לשאול על סבתא. כשאני מתקשרת אז "אוי סבתא!" שמחה וישון. אבל שהוא ירים טלפון? לא! אין דבר שיהיה בריא".

ל': "כשהנכדים היו קטנים אז הייתי עוזרת הרבה לבת שלי איתם. היינו באים אליהם בערב לתת יד בדברים הקטנים לפעמים אבל בכל זאת עזרה. ובשבת לפעמים היו משאירים פה את אחד הילדים הגדולים יותר. ... מתראים פחות. עם הבת והבן הרבה אבל נכדים פחות. גם להם יש ילדים כבר משלהם. לשי' [אחת הנכדות] נולד ילד. נין ראשון. אז עסוקים מאד".

שתי מרואיינות, ד' ואס', סיפרו כי הן מקיימות קשרים עם נכדיהן הבוגרים מעבר למפגשים משפחתיים מקובלים בשבתות ומועדים, ושאינם תלויים בליווי ההורים. אס' סיפרה כי היא משתדלת להיות מעורבת עד כמה שניתן בחיי נכדיה, מתעניינת תדיר בשלומם ובוחנת אפשרויות העומדות בפניה לעזור להם בקשיי היום יום, ובכך לקחת חלק בחייהם כמשתתפת פעילה. אס' חזרה וסיפרה על העזרה ההדדית במשפחה וחשפה בפני דוגמאות למצבים בו חשה כי הם זקוקים לעזרתה והיא לא היססה לעזור באופנים שונים הנעים בין עזרה כספית לבין מתן עצות מניסיונה רב השנים. ד' מתארת מעורבות נמוכה יותר, אך עדיין היא מקיימת מפגשים עם נכדיה באופן עצמאי ומנותק מההורים. המפגשים הללו, לדבריה, נושאים אופי של אנשים בוגרים המנהלים שיחות על נושאי אקטואליה ועניינים משפחתיים ואישיים.

התייחסותן של אסי וד' למערכות היחסים שהן מנהלות עם נכדיהם יכולה להעיד כי כאשר היחסים הפנים משפחתיים הם משמעותיים יותר מבחינת תדירותם ואופיים הרי שיש להם גם השפעה משמעותית יותר על האופן בו הן תופסות את עצמן. ד' סיפרה כי נעים לה לחשוב על עצמה כאדם רב-גוני ומעניין ומחמיא לה כי נכדיה מוצאים עניין בביקוריהם ונהנים לשוחח ולבלות את זמנם עמה. אסי ממקמת את עצמה כעמוד התווך של המשפחה, או לדבריה, "קיר, אני קיר של המשפחה. הם יודעים שהם יכולים להשען עליי".

אצל רוב המרואיינות, כאשר המפגשים עם הנכדים, ככל הנראה, פחות תכופים ואופיים נושא סממנים של ביקור נימוסים, התחושה היא שונה לגמרי. למרות ההנאה הרבה מהנכדים והנינים, ואולי אף כתוצאה מאכזבה מסויימת מכמות המפגשים המצומצמת וחוסר המעורבות ההדדית, היחסים אתם אינם מצליחים למלא את החלל הנפער בתוכן ואינו מצליח לעמעם את תחושת הבדידות:

פ': "אני אגיד לך, לפעמים נמאס לי לחיות. לפעמים נמאס לי שלא... הבת שלי אומרת: למה את ככה אומרת? נ', ד' [שמות הנכדים], הכל טוב, אבל אני גם כל הזמן... ותמיד אני רוצה לעזור. וזה מתנות לחג וזה מתנות לזה, אבל החיים שלהם אחרים... ובדרך כלל אני בודדה".

ב': "קודם כל שתדעי לך שאבי אבות הטומאה בזקנה זה בדידות... את כבר לא בשורה הראשונה של הרגשות של אף אחד. הבנות יש להן בעלים ויש להן ילדים. בסוף את לבדי".

ע': "את רואה את התמונות, שמה, אלה הנכדים שלי. זה ישן, לא מעכשיו. מלפני שנים, כשעוד היו קטנים וחמודים [צוחקת]. לא, לא, היום גם חמודים אבל לא קטנים. זאת הולכת להתחתן עם בחור אולי ראיתי פעם אחת. באה איתו לפה כמה דקות והלכו. נחמד. עובד ב... נו... של הבורסה. שכחתי... רואה אותם בחג, אצל הבן שלי...".

כ': "את הבן הזה אני כמעט לא רואה. גר לא בארץ... אשתו לא יהודיה... זה כאב לי מאד... אז הילדים גם... ולא מכירה אותם בכלל. היו פה לא מזמן. מה אני אגיד? לא כל כך נעימים. גם האשה. תראי, יש בעייה של שפה, שעברית לא כל כך יודעים. רק הבת שלי זו הנחמה שלי... לפעמים לא אכפת לי שאלהים יקח אותי כבר. אני לא מפחדת. הייתי פה הרבה שנים. הרבה".

באין משפחה

מבין סך כל המרואיינות, חמש מהן אינן בעלות משפחה מקרבה ראשונה: הן מעולם לא ילדו ובני זוגן אינם עוד בין החיים. מלבד א', אשר תאוריה את הקשר עם אחייניה צוטטו מוקדם יותר, לא מספרות המרואיינות האחרות על קשר משמעותי כלשהו עם בני משפחה מרוחקים. מ' ר' ורו' מתארות במהלך הראיונות שגרת חיים שאינה כוללת קשר עם בני משפחה נוספים. לשאלה מפורשת בעניין שהפנתי אליהן, משיבות ר' ורו' כי פשוט לא נותרו בני משפחה נוספים בחיים ולכן הן לבדן. מ' מרחיבה ומספרת כי אינה נמצאת בקשר עם אחייניה, (אחיה ואחותה נפטרו זה מכבר). לשאלתי מדוע היא אינה נמצאת בקשר עם בני משפחתה, החלה לספר על ארוע שהתרחש בעבר הרחוק. היא תיארה כיצד עלתה לארץ, לבדה. אחיה, שעלה לפניו, השתקע באחד הקיבוצים. כאשר הגיעה לארץ, היא נסעה לפגוש אותו בקיבוץ. מאחר והם גדלו בבית דתי, הזדעזעה מ' מכך שלא נשמרים במקום חוקי כשרות מינימליים, ולדבריה, היא עזבה את המקום כבר למחרת. בהמשך סיפרה שגם בהמשך לא התקיימו יחסים קרובים בינה לבין אחיה ואחותה, ולכן גם לא מתקיים כל קשר עם הילדים שלהם, אחייניה.

מאחר ולמ' אין משפחה קרובה וקשה לה לנהל את ענייניה בעצמה, מונה אפוטרופוס (עורך-דין מקצועי, ללא קרבה משפחתית) רשמי לכך, והוא האדם היחיד, מחוץ לבית האבות, עמו היא נמצאת בקשר מדי פעם, בעיקר ענייני. הרצון לטשטש את תחושת הבדידות בעולם באה לידי ביטוי אצל מ' כאשר היא חוזרת ומתייחסת לזר פרחים אשר שלח אליה האפוטרופוס בחג האחרון. זר גדול, שהיה בעבר צבעוני מאד, עומד באגרטל לבן על שולחן הקפה הקטן במרכז החדר. הזר יבש מאד וניכר כי הוא עומד כך כבר זמן רב. הזר, אשר עליו נושרים פיסות פיסות על מפת התחרה הלבנה, עומד בניגוד גמור לחדר המטופח ונקי מרבב. פעמיים חזרה מ' והתייחסה לזר הפרחים הזה. חזרה וסיפרה

כי היא קבלה את הזר מהאפוטרופוס שלה (השתמשה במונח הזה) ועד כמה גדול ויפה היה. עיקר דבריה כיוונו לתגובות הדיירים האחרים בבית האבות, אשר התפעלו ממנו מאד. מ' משמרת את הזר הזה ככל יכולתה כדי לומר בדרך זו לסביבה, ואולי גם לעצמה, כי היא אינה בודדה לגמריי וכי קיימת בעולם נפש נוספת הדואגת לה וחושבת עליה. תחושת הבדידות המוחלטת היא בלתי נסבלת עבורה. ר', אשר מעולם לא הייתה נשואה, נדמית כאילו היא מתנהלת טוב יותר עם בדידותה. ר' מודעת לבדידות אשר החריפה עם זקנתה ואשר בעתיה בחרה לעבור להתגורר בבית האבות. בניגוד למ' המבלה את מרבית זמנה בחדר, מתארת ר' סדר יום המלא בעיקר במתן מענה לבעיות ביורוקרטיות ועניינים שוטפים.

זוגיות אל מול האלמנות

נשים, הרבה יותר מגברים, צפויות להיוותר אלמנות בשנות חייהן המבוגרות, הן מעצם העובדה שהן מאריכות חיים מגברים, והן מכך שנישואים שניים של גברים אלמנים עם נשים צעירות יותר מקובלים ומתרחשים יותר בחברה (Jenkins, 2003). אכן, מלבד שתי מרואיניות, כל הנשים עמן שוחחתי הן אלמנות. תקופת האלמנות נעה ממספר חודשים מועט יחסית ועד עשרות בשנים. אלמנות היא סוג של פרישה עבור נשים מבוגרות, שהקדישו את חייהן לטיפול בבעל ובמשפחה. דאגה וטיפול באחרים (המונח אליו אני מתכוונת הוא caring) הן תכונות המזוהות בדרך-כלל עם נשים, בין שמדובר בטיפול בבית, במשפחה, בבעל החולה, ובין שמדובר בשירות בקהילה ובמוסדות ציבוריים. (Abel, 1991. Walker, 1991. Graham, 1983). מקריי (MacRae, 1995) טוענת כי הטיפול באחרים הוא חווייה מרכזית אצל נשים בחייהן הבוגרים וכי חווייה זו מעניקה משמעות לחייהן. וקוליק (Kulik, 2001) מצאה במחקרה כי המחוייבות והנכונות לטיפול בבן הזוג נפוצה בקרב נשים מבוגרות. אם כן, עולה השאלה כיצד מתמודדות נשים זקנות עם מציאות בה בפועל לא נותר להן איש התלוי בהן ובדאגתן ברמה יומיומית. האם הן מפנות את מרצן ותשומת לבן לאובייקטים אחרים או אולי מתרכזות בעצמן? מעבר לכך, היות ונשים מזהות את עצמן בעיקר מתוך מערכות היחסים המשמעותיות המתקיימות בחייהן ובאמצעות התפקידים אותן הן ממלאות בקשרים הללו, האם בזיקנה, כאשר הן נותרות לבדן לאחר פטירת בני הזוג, זהותן נפגמת? כיצד הן מתארות ומתייחסות לאבדן בן הזוג ומה משמעותו של אבדן זה עבורן?

מייקל ואחרים (Michael et al., 2003), טוענים שמבוגרים, ככל שהם מזדקנים, נוטים לצמצם את הרשתות החברתיות שלהם ולהתמקד ביחסים משמעותיים ומספקים יותר. לכן, אובדן בן הזוג יכול להותיר את האלמנה או האלמן במצב פגיע מאד כתוצאה מאובדן קשר התמיכה החברתי העיקרי. ואכן, ניתן למצוא הדים לתחושות של אבדן ופגיעות כתוצאה ממותו של הבעל בדבריהן של חלק מהמרואיינות:

ח' (אלמנה מזה כשנה): "אחרי שהוא מת, פתאום לא ידעתי מה לעשות עם עצמי. הייתי קמה בבוקר ולא יודעת לאן ללכת".

פ': "והיה לי טוב מאד עם בעלי. הוא היה איש טוב ו...נדיב!... תמיד היה לנו על מה לדבר. תמיד. אף פעם לא היה משעמם לנו. כשהוא נפטר זה היה קשה. כשהוא נפטר זה ממש טרגדיה... אני אגיד לך, שלפעמים נמאס לי לחיות... ובדרך כלל אני בודדה...".

מותו של בעלה השני לפני כארבע שנים הותיר את אס' בתחושת דכאון קשה. אס' איבדה בתקופה זו את הרצון לקחת חלק בפעילויות ומפגשים חברתיים מהם נהנתה בעבר. אך יחד עם זאת, עדיין בדבריה ניכרת תחושת השלמה מסויימת עם המוות הקרב ובא, כדרכו של עולם.

"תדעי שבגיל הזה מחשבות הולכות יחד עם המוות. זה לא דבר נורא. אני ראיתי אצל בעלי, איך שזה...הוא היה... אני ידעתי שזה מוכרח לבוא. הוא היה כבר בן 94. אז ידעתי שצריך לבוא. אני נכנסתי באפתיה כזאת. אז שיחקתי ברידג' והפסקתי. לא רציתי יותר כלום. לא עניין אותי כבר. אבל, זה צריך לבוא. זה קיים".

רו', אלמנה קרוב לארבעים שנה, מתארת את מותו של בעלה כתקופה קשה עבודה, אך אינה מרחיבה כלל את הדיבור על תקופה זו או עליו:

"בעלי היה מבוגר ממני בשמונה עשרה שנה. זה היה קטסטרופה בשבילי כשהוא מת. כמו בתמונה ככה הוא היה – איש טוב. נהדר. הוא אהב אותי מאד וטיפל בי מצוין. נתן לי כל מה שרציתי".

עבור מ', אשר התאלמנה לפני כשמונה שנים, בעלה ומסגרת הנישואין שלה היו כל עולמה. כאשר נפטר איבדה את הטעם המרכזי לחייה. כאשר ניסיתי לברר האם יש לה תחביבים או תחומי עניין חדשים היא השיבה בשלילה. לשאלתי האם בעבר נהגה לעשות פעילויות שונות בעצמה, ולמען עצמה, השיבה כי כשהייתה "בעלבוסתע" [בעלת בית, עקרת בית] היה לה הרבה מה לעשות ופירטה באוזניי רשימת מטלות של משק בית. תיאוריה את חייה בעבר מעידים על זיהוי כמעט מוחלט של עצמה עם בעלה. נראה כי זהותה העצמית מבוססת לחלוטין על דמותו של בעלה. לאורך כל השיחה חזרה מ' וסיפרה עד כמה חשוב היה תפקידו של בעלה, עד כמה היה אדם מוערך מאד שזכה להרבה כבוד. כמעט לא דיברה על דבר אחר. פעמיים במהלך השיחה חזרה על כך שבעלה "היה אישיות. בגללו גם אני הייתי אישיות. פה לא יודעים איזו אישיות אני". פעמים אחדות חזרה במהלך השיחה על המשפט: "אם הבעל מת האשה צריכה ללכת, ואם האשה מתה הבעל צריך ללכת. לא טוב ככה, לבד". התבטאות זו מעידה יותר מכל אולי על כך שעם מות הבעל אבדה מ' את ציר המשמעות המרכזי של חייה ואין היא מצליחה, או מנסה, למלא את החלל שנוצר בה.

מבין הנשים שהתאלמנו לפני שנים רבות יש המספרות כי את החלל שנפער בחייהן הן מילאו על ידי עבודות התנדבות במקומות שונים. עבודת ההתנדבות "מילאה את חייהן בתוכן", אם להשתמש בדבריה של אחת המרואיינות. י', שהתאלמנה כבר לפני כשלושים שנים, כאשר הייתה בשנות הששים לחייה, מספרת על תחושה קשה של אבדן, אך מעצם היותה אשה דינמית ופעילה, היא מצאה טעם חדש לחייה על ידי כך שהשקיעה עצמה בפעילות התנדבותית בתחום חדש לה לחלוטין:

"עבודה בשכר סיימתי בגיל 62 בשנת 77. אז בעלי חלה ותוך כמה חודשים נפטר. ואני נשארתי בחלל ריק... לא ידעתי מה לעשות עם עצמי. אז כבר הבנות לא היו בבית... בדיוק נתקלתי במודעה שביטוח לאומי מחפש מתנדבים אז החלטתי לעשות. ולמזלי עשו אז גם קורס מיוחד... אחר כך הצטרפתי גם לקש"ת ועבדתי בקש"ת 14 שנים... אז תחושה טובה לעזור ולתרום לחברה".

אסי מספרת על פעילות התנדבותית בה החלה לאחר התאלמנותה מבעלה הראשון:

"בעלי מת בגיל 66... ובא הזמן ונעשיתי אלמנה... קודם כול התנדבתי הרבה מאד. התנדבתי ב"אסף הרופא" עבדתי שנים... ממתי שהייתי אלמנה. התנדבתי. עבדתי

במרפאה, מביטוח לאומי הלכתי לבקר אנשים מבוגרים, לדבר איתם, לעשות עצות וזה... למלא את החיים שלי עם משהו, עם איזה תוכן. אה...איפה עוד עבדתי? הייתי חברה ב"בני ברית", הייתי...מה עוד? היו לי מלא עיסוקים. מלא עיסוקים. להתחתן לא חשבתי".

מקריי (MacRae, 1995) מציגה פרשנות על פיה הטיפול והדאגה לאחרים יכולים להוות מרכיב חשוב ובעל משמעות בזהות העצמי, בעיקר אצל נשים, ומלבד התפקידים המסורתיים כמטפלות בבעליהן ובמשפחה, גם חברות בארגונים חברתיים וביצוע תפקידים התנדבותיים תופסת מקום חשוב בהגדרתן העצמית. הדאגה והטיפול באחר יכולה לשמש מקור להמשכיות של זהות העצמי בגיל הזיקנה. תכונה זו של טיפול ודאגה לאחר נתפסת על ידי תיאורטיקנים כקטגוריה המבחינה בין המגדרים השונים, וכמאפיין המגדיר את זהותן העצמית ואת עבודת חייהן (Chodorow, 1974).

אך עבור רוב המראוינות הפעילות ההתנדבותית היתה בעבר, גם אם לא הרחוק, ואינו רלוונטית עוד במציאות חייהן הנוכחית. בתקופת החיים הנוכחית רק אחת ממבין המראוינות ממשיכה לעסוק כיום בפעילות התנדבותית. ר' מספרת באריכות במהלך הראיון כיצד היא ממשיכה לרכז פעילויות תרבות לגמלאים באופן התנדבותי במסגרת ארגון הגמלאים של עיריית תל-אביב. לדבריה, רואה ר' פעילות זו כהמשך ישיר לעבודתה בעירייה בשנים האחרונות, והיא מהווה עבורה מסגרת פעילות דומה לזו שקיימה לפני פרישתה לגמלאות. באופן זה מהווה פעילותה גורם של יציבות ושל המשך ישיר בזהותה העצמית. אך עבור רובן, מרכיב משמעות זה בזהותן אינו ממשיך להתקיים עוד. מקריי (MacRae, 1995) טוענת כי גם אם כעת, בגיל הזיקנה, נשים אינן יכולות לטפל באחרים באותה מידה כפי שעשו שהיו צעירות, המוניטין שיצא להן ככאלה יכול לשמש מקור לנחמה בהווה וכמרכיב חשוב בזהות.

ייתכן ובמידה מסוימת מציאות זו, בה רובן המכריע אינן בוחרות עוד בכל פעילות התנדבותית, תואמת את ממצאיה של אלטשולר (Altschuler, 2001), הטוענת, כי במשך השנים נשים לומדות כיצד להתייחס גם לעצמן, ולא רק לאחרים, ולהעמיד את הצרכים שלהן במרכז פועלן ודאגתן יותר מאשר בשנים עברו. הן הופכות יותר אסרטיביות עם הגיל. נשים מבוגרות לומדות כיצד להגן ולשמור על גבולות העצמי שלהן (self-protective) מאשר כל מהלך חייהן. אך מצד שני, ניתן לטעון כי הפסקת ההתנדבות נובעת מקשיים חיצוניים (כמו בריאות לקויה) ולכן היא אינה תוצאה של בחירה

או צמיחה עצמית, אלא של מציאות הנכפית עליהן. לכן, ייתכן ובעצם הפסקת הפעילות ההתנדבותית יש משום ניתוק מסוים מגורם משמעותי בזהותן העצמית, ועלול להגביר את תחושת האבדן וירידת תחושת הערך העצמי. בשלב זה קשה להעריך האם מדובר כאן במציאות כפויה או בבחירה חופשית. במהלך השיחות לא העידו הנשים כי עבודה מסוג זה חסרה להן היום. הן לא הביעו צער על כך שהן אינן עוסקות עוד בפעילות התנדבותית, לדוגמא, גם כאשר עלה הנושא בשיחה.

למרות ואולי בגלל תחושת הסיפוק הרב שחשו בזוגיות האחרונה שלהן, רבות מבין המרואיינות מציינות כי הן אינן מעוניינות בזוגיות נוספת בשלב זה של חייהן, והמניעים שהן מונות הם רבים. רבות מהן עוסקות בנושא זה ומציגות את אורח חייהן ללא בעל או בן זוג כבחירה ולא ככורח המציאות:

אסי', ארבע שנים לאחר מותו של בעלה השני, שהיה "אהבת חייה", לדבריה, מבטאת בדבריה השלמה עם היותה אלמנה בתקופה זו של חייה:

"אני את הפרק הזה גמרתי. הוא חסר לי [בעבר]. חסר לי גם היום. אני כבר מתחילה

ככה גם להתרגל להיות בלעדיו".

ד' הייתה נשואה בראשונה כאשר צעירה, אך נישואים אלו הסתיימו תוך זמן קצר. לאחר שנים בהן גידלה לבד את בתה, נישאה ד' בשנית. עבור ד' מסגרת הנישואין השנייה הייתה משמעותית ומספקת מאד:

"גם כשעוד הייתי בביתי הייתי איזה אחת-עשרה שנה לבד. חשבתי שהדבר הטוב

והנפלא הזה שקרה לי עם האיש השני שלי לא יכול לחזור על עצמו. זה היה מושלם

לגמרי. ממש נדיר".

ובכל זאת, כאשר בהמשך השיחה שוחחנו על האפשרות לזוגיות בשלב הנוכחי של חייה, סיפרה ד' כי נרקמים בינה לבין דייר אחר בבית האבות קשרי זוגיות ראשונית והיא מאד מרוצה מכך. ד' סיפרה כי היא נהנית בחברתו בפעילויות המתקיימות במסגרת בית האבות אך גם מחוצה לו. הם מבקרים יחד

בתיאטרון ונפגשים עם חברים בבתי קפה. למעשה, ד', הופתעה בעצמה לגלות, לדבריה, שלמרות שהיה ברור לה שהיא אינה מחפשת זוגיות נוספת, למעשה היא נמצאת כרגע בתוך זוגיות כזו. ד': "אני מוכרחה להגיד שכשבאתי הנה, באתי הנה אחרי 12 שנה בערך [של היותה אלמנה]. פה קשר חדש בכלל לא בא בחשבון, אבל גם כשעוד הייתי בביתי הייתי גם איזה 11 שנה לבד... וכאן מצאתי חבר... אני לא יודעת למה לייחס את זה. אני עצמי הייתי מופתעת, שפתאום חשבת, מה אני באמת יכולה להתחבר? התחברתי. זה לא משהו ששקלתי. שתכננתי. זה לא היה בראש שלי. בכלל לא היה בראש שלי. אבל ממש לא. בפרט לא... להכניס מישהו לתוך חיי... כן או לא חתונה, כן או לא למסד את זה... אבל לגור ביחד עם עוד מישהו בתוך הבית שלי, להיות זוג ממש כמו נשואים, אחרי בעלי זה בכלל לא בא בחשבון".

הסבר דומה לזה של ד', לחוסר הרצון להתחיל זוגיות חדשה, ניתן לזהות בדבריה של רח': "לא היה נראה לי מתאים להינשא שוב, בעיקר אחרי בעל כל-כך מוצלח. כל הזמן הרי משווים. ומי שהציעו לי השווייתי וראיתי מיד שאין מה להשוות".

לשאלתי האם חשבה להתחתן שנית לאחר שנים של אלמנות, השיבה פ' בשלילה נחרצת: "לא. אחרי חיים כאלו? עם מישהו ארבעים ושמונה שנים...אני צעירונת? לא, לא! לא, לא. כל זה עבר, זה עבר. אני הסתכלתי לאבא של ד' [חתנה של פ'], שהוא התחתן...אולי אצל גברים זה...היה לו קשה, גבר להיות לבד זה קשה יותר... לא. בשביל מה? הרומנטיקה, זה רק עכשיו בספרים. יכולים רק זכרונות...זה לא כבר בחיים. אישה בגילי לא. אני לא רוצה. זה עבר, זה עבר. אני אהבתי אותו מאד. ככה מחכים לסוף".

מ': "אני אשה של בעל אחד. לא הציעו לי, אבל גם אם היו מציעים לי להתחתן לא הייתי רוצה. היה לי בעל טוב. הוא היה אדם נהדר, איש יפה. ולא רק בגלל שהיה בעלי".

רוי, נוסף על העובדה שבעלה היה "אדם נהדר" מספקת סיבה נוספת לאי רצונה להינשא שוב:
"אני מכירה אנשים שהתחתנו שוב והנישואים השניים היו פשוט סיוט. אז לא רציתי
לעשות את זה לעצמי".

קשה לעמוד תמיד על הסיבות הגורמות להן לטעון שהן אינן מעוניינות בקשר זוגי נוסף. ייתכן וחוסר
הרצון שלהן נובע מסיבות שונות שלא הוזכרו במפורש כמו תפישה סטריאוטיפית על פיה לנשים
מבוגרות אסור שיהיה יצר מיני וכי זוגיות מתאימה רק לנשים צעירות. מעט מזה אולי בכל זאת נרמז
בדבריה של ע', שהעבירה ביקורת על אחת מדיירות המוסד והוקיעה אותה על שהיא מנסה "בגילה"
"לצוד" בעל.

"יש איזה אשה אחת, עכשיו היא כבר יצאה, היא באה בחולצות ארוכות, חלקות, עם
רקמה מלא פה ותכשיטים... זה לא מתאים... האיפור, גם כן, אשה בת שמונים
צריכה להתאפר? בשביל מה? בשביל מה זה טוב? בשביל לחפש גבר? לא מחפשים גבר
בגיל כזה. יש כאלה אולי כן...".

בפועל, גם נשים שפסלו מראש אפשרות לזוגיות נוספת, כאשר נקרתה על דרכן הזדמנות כזו הן שמחו
לשתף פעולה ולנסות לקיים קשר זוגי נוסף בתקופת חייהן המאוחרת.

י' מספרת על בן זוגה הנוכחי בבית האבות:

"יש לי פה חבר שהיינו מאד מאד קרובים. אבל הוא חולה. הוא חולה מרותק לחדר.
וכמעט כל הזמן למיטה. אבל החברות נמשכת. כך שטוב לי פה. הכרנו פה, וזה
התחיל... כמו שנכנסתי הוא התחיל לחזר אחרי. וככה התחילה חברות יפה. אדם
מאד משכיל... זה הוסיף תבלין להרגשה הטובה שלי פה בבית. חבר טוב. ואנחנו
באמת ניצלנו את הזמן שהיינו ניידים. כל הצגה טובה, כל סרט טוב. כל אירוע, לא
ישבנו בבית. במוצאי שבת אצלנו אין ארוחת ערב בחדר האוכל, מקבלים פרודוקטים

וכל אחד בחדרו. הייתי עושה ארוחת ערב לשנינו. הייתי עורכת שולחן. היה נפלא. זה נותן לך הרגשה של בית".

לזוגיות זו מתלווה אף תחושת מחויבות ומסירות הדדית:

"אני חליתי קודם. לפני שלוש שנים היה לי האירוע הראשון. והייתי מוגבלת. אז הוא היה יושב על ידי. היה קורא עיתון. הייתי אומרת: אתה לא צריך לשבת. אז הוא אמר: שלא תרגישי לבד. עכשיו אני הולכת ויושבת על ידו".

זוגיות נוספת בגיל המאוחר מתארת גם ר'. בן זוגה צעיר ממנה במספר שנים ועדיין לא פרש לגמלאות. הם כבר 17 שנה ביחד, אף על פי שהם לא גרים באותו בית ולא מנהלים משק בית משותף. המשפחה שלה מכירה אותו והמשפחה שלו מכירה אותה. הוא הציע לה בעבר נישואים אך היא דחתה את ההצעה ולא הרחיבה לגבי הסיבה. רק אמרה: "העדפתי שלא. טוב לי ככה". לדבריה, יש ביניהם קשר טוב "גם פיזי". "אנחנו מדברים על הכל. גם על המוות". עוד סיפרה ר' שבן זוגה "אדם חכם מאד. מלומד בנושא של יידישקייט". אך הדגישה כי היא אינה סומכת עליו כמו שסמכה בזמנו על בעלה, באופן עיוור ומוחלט. "הוא [בן זוגה הנוכחי] קצת יותר ממולח כזה, יודע להסתדר. טיפוס אחר".

הזוגיות החדשה מכניסה משמעות רעננה לשגרת חייהן של הנשים. הזוגיות מעניקה להן תמיכה רגשית ברורה, ובבית האבות היא יכולה לחזק, לדעתי, את תחושת השייכות למקום ולהקטין את תחושת הבדידות. יתרה מזאת, ייתכן ובמציאות החברתית בגיל זה, ובעיקר בבית האבות, זוגיות של הגיל המאוחר ממלאה תפקיד נוסף עבורן. מספר פעמים נאמר לי בבתי האבות, הן על ידי העובדת הסוציאלית והן על ידי הדיירות, כי אין הרבה זוגות שהכירו במוסד עצמו, וכי מספר הנשים עולה בהרבה על מספר הגברים. לכן, קיימת אפשרות כי הזוגיות יכולה לשמש גם כמשאב להעלאת הערך העצמי של הדיירת בעיני עצמה ובעיני אחרים בסביבתה. במהלך השיחות לעתים נוצרה תחושה כי קיימת תחרות סמויה בקרב נשים הקשישות לגבי האפשרות להאפיל על האחרות על ידי "השגת" בן זוג ראוי מבין הגברים הפנויים הבודדים. זוגיות מאוחרת מהווה מעין אסמכתא לערכה האבסולוטי של האשה ותורם לבטחונה העצמי.

שתיים מבין המרואיינות נשואות גם כיום לבני זוגן להם נישאו כנשים צעירות. א' המטופלת בבעלה הסיעודי ונמצאת איתו כמעט כל שעות היממה, הרבתה לדבר על בעלה במהלך הראיון. מעט סיפרה על עברו אך בעיקר התמקדה במצבו הנוכחי: מצב בריאותו הירוד, הטיפול המתמיד שהוא זקוק לו, והעזרה הרבה שהיא מעניקה לו לאורך כל היום "אם אני לא הייתי הוא כבר היה מת". כאשר ביקשתי ממנה שתספר לי יותר עליה עצמה השיבה: "נו, אין כל כך על מה", וחזרה לדבר על בעלה, לא לפני שיידעה אותי: "אני מדברת עכשיו עליו, במקום עלי. אבל זה אותו הדבר". כמעט כול ניסיונותיי לנתב את השיחה ולהתמקד בה עלו בתוהו. היא חזרה וסיפרה על בעלה. הפרטים אותם למדתי על א' עצמה נאמרו כבדרך אגב, בין לבין הסיפורים "החשובים באמת" בעיניה.

גם בזוגיות אותה מתארת ל', עם בעלה המבוגר ממנה מספר שנים, ניתן לזהות מרכיב טיפולי שנוסף בשנים האחרונות למערכת היחסים שלהם. מערכת היחסים מתוארת על ידה כ"טובה" ויציבה" והם משמשים "חברים טובים אחד לשני". ל' סיפרה בראיון כי בשנים האחרונות בעלה הזדקן מאד ומתקשה לתפקד בעצמו באופן עצמאי כבעבר. הוא אינו סיעודי, אך זקוק לעזרה מדי פעם, ול' מעניקה לו את אותה התמיכה.

ל': "בעלי בן 95, ואני יכולה לדבר איתו. יהיה בן 95. את יכולה לדבר איתו על כל דבר. טוב לנו יחד. ואנחנו נהנים... היום הוא כבר בן 95. כבר הרבה יותר קשה לו ללכת, להתלבש לבד... קשה לי לפעמים לחשוב ככה... אין לנו עזרה של איש מקצוע. אני עושה הכול לבד".

בדומה לא', גם בדבריה של ל' ניתן לזהות מעין תחושת הזדהות עמוקה בינה עם בעלה. כאשר נתבקשה ל' לספר מעט על עצמה, השיבה ל':

"אני ילידת צ'כוסלובקיה, בת 81, נשואה 63 שנה לבעלי. שהוא למד... הוא היה אזרח פולני אבל למד בטכניון בפראג וככה הכרנו. עברנו יחד את השואה בתנאים מאד קשים. אחרי השואה עברנו לסלובקיה ובאנו לארץ. זה בערך, בקצרה".

ייתכן וההזדהות של ל' וא' עם בני זוגן אינה הזדהות של סובייקט אחד עם סובייקט אחר כאשר הגדרות הזדהות של כל אחד מהסובייקטים נותרות מובחנות זו מזו. ייתכן ובמהלך השנים,

לאחר עשרות שנים של זוגיות, הזהות שלהן מכילה את זהות הבעל כחלק ממשוואת מערכת היחסים הזוגית. כלומר, הזוגיות היא חלק בלתי נפרד מהאופן בו הן תופסות ומגדירות את עצמן ואת עולמן. הנחה זו, הראוייה לבחינה נוספת, יכולה להדגיש את גודל השבר שיכול להתחולל בזהות הנשית כאשר אשה מוצאת את עצמה בלא בן זוג בתקופה מאוחרת זו של חייה. גרגן (Gergen, 2001) טוענת בספרה, כי הרבה פעמים אצל נשים לא קיימת הפרדה ברורה בין גבולות ה"עצמי" וגבולות ה"אחר". כמוכן שאין הכוונה לכל "אחר" באשר הוא או לבעיה הנובעת מכשל בתפקוד הקוגניטיבי. גרגן יוצאת מתוך ההנחה שחלק גדול מזהות האשה קשור באופן הדוק עם גופה והגשמיות הסובבת, ולכן יחסים פיזיים, גופניים, מיד מרחיבים את העצמי הזה. בקרב זוגות קשישים יחסי הקרבה האינטימית נמשכים שנים רבות. מעבר לכך, כאשר יש צורך בהענקת טיפול אינטנסיבי לבן הזוג המזדקן או החולה, האשה תבחר לבצע זאת בעצמה במקום לשלוח את בן הזוג למוסד המתאים (Kramer, 2005). השותפות הנפשית לצד השותפות הפיזית גורמות, להערכתך, לכך שתפישת העצמי שלהן מכילה בתוכה את זהותו של הבעל ואת הזהות הזוגית המשותפת שנוצרה עם השנים. האלמנות עבור נשים, מעבר לתחושת הצער והבדידות יכולה לפגוע קשה בתחושת הזהות והערך העצמי. אם לחזור לטענתם של מייקל ואחרים (Michael et al., 2003), שאובדן בן הזוג יכול להותיר את האלמנה או האלמן במצב פגיע מאד כתוצאה מאובדן קשר התמיכה החברתי העיקרי. הרי על פי פרשנות זו של זהות עצמית מורחבת אבדן בן הזוג עבור נשים קשישות אינו רק אבדן של מקור תמיכה אלא ממש אבדן של חלק חשוב בזהותן.

4.2.3 סיכום משמעות הקשרים המשפחתיים והחברתיים בתפיסה המגדרית הנשית

לעומת נשים בגיל המעבר ובגיל השלישי, אשר לפי המחקרים הן טוות רשת חברתית ענפה, המהווה לעתים תחליף למשפחה קרובה או בני זוג, נשות הגיל הרביעי מאבדות לרוב את הרשת החברתית והמשפחתית מסיבות שונות וחוות תחושות בדידות וניכור. "מודל הרשת" החברתית כמאפיין של תפיסת העולם הנשית כמעט ואינו מתקיים עוד. חסרונה של קרבה אנושית תומכת ואינטימית עבורן בולט והשפעותיו של מחסור זה ניכרות בכל היבט של חייהן: בהערכתן העצמית, בריאותן הנפשית, מידת הפעלתנות שלהן, ואולי אף במצבן הבריאותי.

צמצום המעגל החברתי לצד בעיות בריאות ההולכות ותוכפות עם הגיל מקשות על ההתניידות ועל הנגישות לקיום חיי חברה פעילים כבעבר. מעבר לכך, שינויים משמעותיים בחיים, כגון מעבר לבית אבות, משפיעים אף הם במידה ניכרת על היכולת והרצון לשמור על קשרים חברתיים קודמים, והתוצאה היא התרופפות נוספת של מעגלים חברתיים. המעבר לבית אבות, שנועד מלכתחילה לספק מענה לבעיות אלו, לא תמיד ממלא את הציפיות הללו. אחדות מן המרואיינות אכן מצליחות לקשור קשרים חברתיים ואף קשרי זוגיות חדשים בתוך בית האבות, אך רובן מתארות מציאות בה בית האבות מספק מענה חלקי ומוגבל בלבד בנושא זה. הקשרים החברתיים הנוצרים הם בעיקר קשרים שטחיים ומאכזבים. גם הדיירות הממשיכות להתגורר בביתן מתארות מציאות של התנתקות חברתית והתרפפות הקשרים.

קיימות מספר סיבות, כפי שעולה מדבריהן של המרואיינות, לאי קשירת קשרי חברות חדשים ומשמעותיים בגיל הרביעי, כאשר רובן ככולן מייחסות את הקושי הקיים לגורמים חיצוניים ובכך, למעשה, מסירות מעצמן את האחריות לבדידותן. למעשה, הן מתארות תחושה אמביוולנטית לגבי קשירת קשרים חברתיים. מחד גיסא הן מתארות רצון ליצור קשרים חברתיים ומספרות כי חסרים להם מאד קשרים אינטימיים הן עם בני זוג והן עם חברות קרובות, ומאידך גיסא הן מתארות תחושה של חוסר רצון לעשות מאמץ לקשור קשרים חדשים. עבור דיירות בית האבות קיימת סיבה נוספת לניתוק החברתי אותה ניתן לזהות בביקורת המושמעת על בית האבות: בית האבות אינו מספק מסגרת מתאימה דיה ליצירת קשרים חברתיים בלתי אמצעיים ואינטימיים יותר. הפעילויות החברתיות בבית האבות הן בעיקרן פרונטאליות ואינן דורשות אינטראקציה חברתית בין הדיירים.

מעבר לתחושת הבדידות ולניתוק חברתי, קיימת השלכה משמעותית על סגנון חייהן בהווה. הרגלים שונים, כמו שחיה יומית, או מנהגים שהיו כרוכים בבילוי חברתי, כמו הליכה לאופרה או תאטרון אינם יכולים להתקיים עוד בבדידותן. באופן זה הן נכנסות למעגל שקשה למצוא דרך לצאת ממנו: הן חשות בודדות, אינן עושות מאמצים לשינוי המצב, מפסיקות לקחת חלק בפעילויות בהן השתתפו בעבר עקב בדידותן ובכך יוצרות מציאות של מעגלי חיים נוספים ההולכים ומצטמצמים. הניתוק מהרגלי חיים קודמים יכול ליצור מצב של מעין ניתוק פנימי בתחושת ההמשכיות שלהן מעצמן, ממי שהיו בעבר. תחושת הנתק הזו מודגשת יותר על ידי אותן נשים הממשיכות לקיים קשרי חברות ותיקים ולקיים פעילות רבת שנים, החשות תחושת המשכיות וערך עצמי גבוהים יותר.

היחסים המשפחתיים מאופיינים, לא פעם, בקונפליקט מתמשך. מצד אחד, המשפחה היא מקור האושר והתמיכה הרבה ביותר. אל בני המשפחה, ובעיקר בילדים, פונות המרואיינות בעת מצוקה ובשעת משבר, אך גם בחיי היומיום לצורך קבלת עזרה והתעניינות בשלומן. בבתי האבות קשר משפחתי הדוק יכול לשמש כמקור ליוקרה וכמשאב של כח. ככל שיחסי הגומלין בין האשה המזדקנת לבני משפחתה מאוזנים יותר, והיא חשה שגם היא יכולה להעניק תמיכה ועזרה לבני המשפחה ולא רק לקבל, הרי שתחושת הערך העצמי שלה גבוהה יותר. רובן מתארות את הקשר עם בני משפחתן, לפחות במישור הגלוי, כקשר טוב ומספק. הן מספרות בגאווה על המפגשים המשפחתיים ועל הקשר הטוב והתומך שהן מקיימות עם ילדיהן. נוצרת התחושה כי העובדה שהן הקימו "משפחה לתפארת" מעניקה להן עצמן תחושת ערך עצמית גבוהה. הקמת משפחה, ומימוש האמהות נתפסים בראייה חברתית כמזוהים עם התפיסה המגדרית הנשית המקובלת. לכן, בראייה מגדרית, גידול משפחה "מוצלחת", עבור האשה, הינו שווה ערך לקיומה של קריירה מקצועית מרשימה עבור גבר.

מצד שני, היחסים הפנים משפחתיים יכולים להוות גם את מקור האכזבה הקשה יותר. הן מודעות לכך שהן נמצאות במעין עמדת חולשה ביחסים הללו ועל פי רוב הן אינן קובעות את תדירות או איכות המפגשים עם בני המשפחה. הן כמעט ואינן מעיזות להעביר ביקורת גלויה או להציב דרישות, וגישה זו מדגישה ביתר שאת את תחושת הפגיעות וההערכה העצמית הנמוכה. להערכתן, הביקורת שמפנות המרואיינות כלפי בני המשפחה נובעת בעיקר מתחושת תסכול מסויימת המתלווה להרגשת הבדידות שרבות מהן חשות. למרות האושר האמיתי שהן שואבות מהקשר עם בני המשפחה,

נדמה כי קשר זה אין ביכולתו למלא חלל מסויים הנפער בהן ותחושת ריקנות, שהם בעיקר תוצאה של אבדן בן הזוג.

המרואיינות מתארות כי הקשר המרכזי עם בני המשפחה הוא למעשה קשר עם הבנים או הבנות. הקשר עם הנכדים והנינים הינו קשר משני. סבתאות, המתוארת לא פעם כמימוש מזוקק של חויית הנתינה הנשית, פחות רלוונטית בגילן. הן אינן מתפקדות, על פי רוב, כסבתות פעילות בשלב זה של חייהן ואינן לוקחות חלק בגידול הנכדים או הנינים. אף על פי שהן מתארות בחום את הנכדים וניכרת אהבה רבה אליהם, היחסים עמם, על פי רוב, מרוחקים ומעטים יותר מאשר היחסים עם ילדיהן.

אחת הסיבות המרכזיות לתחושת הבדידות החריפה אצל רבות מבין המרואיינות היא עצם העובדה שהן חיות ללא בן זוג בשלב זה בחייהן. מותו של הבעל הותיר אצלן חלל גדול ואחדות לא מתגברות ומתאוששות מפטירתו גם בחלוף שנים רבות. לאחר זוגיות רבת שנים בהן לומדות נשים לזהות את עצמן בזוגיות, הרי שסיומה בגיל המאוחר יכול ליצור משבר זהות קשה. ככל שחייה המוקדמים יותר של האשה סבבו סביב הבעל, הקריירה שלו והזוגיות, ניכר כי תהליך ההתאוששות ממותו ארוך וקשה יותר, והפגיעה בזהות העצמית אנושה יותר. ההיבט האחרון של הטיפול באחרים (caring) מגיע לסיימו המוחלט בשלב זה, לאחר שינויים שונים במהלך חייהן: תחילה טיפול בילדים, דרך טיפול בבעל לאחר יציאת הילדים מהבית והזדקנות בני הזוג, ועד להתנדבות בארגונים חברתיים לאחר מותו של הבעל.

4.3 מימד הגוף בתפיסת הזהות הנשית: תפיסת הגוף, תפקודו וההשלכות הנפשיות

פרק זה יעסוק בייצוגו ותפקודו של הגוף הנשי המזדקן, ויבחן את השלכותיהם על תפיסת הזהות המגדרית הנשית בתקופת הזיקנה. בתפיסה החברתית המערבית אשה מזוהה עם ההיבט הגופני, הגשמי והביולוגי של הקיום האנושי, לעומת הגבר המזוהה יותר עם ההיבט הרוחני (Bordo, 1993a). יתרה מכך, זהות נשית מקושרת באופן הדוק למידת היופי ולמראה החיצוני של האשה (Wolf, 1991). הבחנות אלו בין גוף לרוח נתפשים כבעלי השלכות מוסריות היוצרות הירארכיה חברתית ברורה המעמידות את הנשים בעמדת נחיתות יחסית (מילט, 1970). תפיסת הזהות הנשית כמבוססת, במידה רבה, על יכולות מיניות ופריון מגדירה למעשה גם את תפקידיהן של הנשים בקונסטלציה החברתית-משפחתית, ויש לה השלכות מרכזיות על תפיסתן העצמית של נשים לכל אורך חייהן כמעט. אחד המאפיינים המרכזיים בזהות מגדר נשית, עליו מצביעה גרגן הוא המודעות לגשמיות הגוף, והעיסוק החוזר בנרטיבים שונים הקשורים לכך (Gergen, 2001).

אכן, בדבריהן של המרואיינות עלו התייחסויות רבות להיבט הגופני בחיי היומיום שלהן, מה שמעיד כי מרכזיותו בחייהן משמעותית עבורן, אך ברור כי מהותו השתנתה. כאן ניתן לשאול את השאלה איזה תפקיד ממלא עבורן העיסוק בגוף בתקופה זו של חייהן ומהי משמעותו לגבי הזהות המגדרית שלהן. אחד הנושאים הבולטים העולים בשיחות עימן הוא התמודדותן עם בעיות רפואיות ומגבלות בריאותיות חדשות והאופן בו מציאות זו משפיעה על תפיסת העולם שלהן ועל הזהות העצמית. מוקד נוסף לבחינת זהותן היא האופן בו הן בוחרות להתייחס לפרקטיקות טיפוח הגוף, בין שהן בוחרות שלא להמשיך לקיים אותן ובין שהן בוחרות בהמשך קיומן. ההתמודדותן עם סטריאוטיפים הנוגעים לנשיות בזיקנה מגדירה נושאים נוספים העולים בפרק כמו מיניות, החשש מניוון מנטאלי ובחינת התיאוריה של 'מסכת הזיקנה', הטוענת לנתק בין זהות עצמית צעירה הכלואה בחזות זקנה. בחינתם של הנושאים הללו מאפשרת לבחון את השאלה מה קורה למאפייני המגדר הנשי בגיל הזיקנה תוך התמודדות עם אחד המרכיבים המהותיים המרכזיים שלו. האם ניתן לזהות תוכן משמעותי מגדרי חדש הנוצר מתוך ייחסן לנושא הגוף?

4.3.1 ההיבט הבריאותי: התמודדות עם מגבלות הגוף

בבחינת דבריהן של המרואיינות עולה כי העיסוק בגוף מהווה אחד הצירים המרכזיים בחייהן היום. וואהידין (Wahidin, 2002) מציינת, כי ההתייחסות אל הגוף כדבר המובן מאליו אינה רק נחלתו של המחקר האקדמי בעבר והיא מאפיינת את ההתנהגות של רובנו בחיי היומיום. אנו מתחילים לשים לב אל הגוף רק כאשר משהו בו לא מתפקד כהלכה. ואכן, ההתייחסות להיבטים רפואיים עולה שוב ושוב במהלך השיחות עם רבות מבין המרואיינות. ניתן לזהות כי להיבט הרפואי יש השפעה משמעותית על התנהלות חייהן של רבות מבין המרואיינות, הן על הרגלי היומיום והן השפעה מכרעת על תפיסתן העצמית.

אנשים זקנים נתפשים פעמים רבות כמי שמרבים לדבר לכאורה על מחלות. מתוך מודעות לכך, רבים מהם משתיקים את עצמם מתוך חשש לתגובה שלילית מצד החברה. התנהגות חברתית זו חושפת התכחשות עמוקה להתדרדרות הפיזית ולמוות הקיימת בחברה שלנו. במקום אוהד והומוגני יותר נשים אינן מהססות לדבר על נושאי הבריאות או המחלות שלהן ושל בעליהן (Furman, 1997). המרואיינות המתגוררות בבתי אבות חושפות, כי נושא הבריאות הוא אחד הנושאים המרכזיים בשיחות הדיירים האחרים. אין ספק שהמציאות המוסדית והחיים בקרב קבוצת השווים מהווה מסגרת "בטוחה" יותר מבחינה חברתית לעיסוק גלוי בנושאי תחלואים וקשיים פיסיים שונים. יחד עם זאת, כאשר המרואיינות התייחסו לנושא החברתי ציינו באוזני כי הן עצמן כלל לא מעוניינות לשוחח שוב ושוב על בעיות בריאות, ואילו הדיירים האחרים משוחחים בעיקר על זה. עם נושאי שיחה כה מצומצמים, לדבריהן, קטנה גם האפשרות לרכוש חברים אמיתיים. ההשלכה הסטריאוטיפית הזו מוצאת את ביטוייה גם בדבריהן של מי מהמרואיינות שהן אינן מבית האבות, כאשר הן מספרות כי התרחקו מחברים וחברות ותיקים, בין היתר, כי נושאי השיחה סובבים סביב "אסונות ומחלות", כדבריה של פ'.

רטוריקה של מלחמה: תאור תחושת ההזדקנות

לפני בחינת תוכן דבריהן של המרואיינות בנושא זה, ניתן לבחון את הנימה וטון הדיבור הנלווה לאזכור הנושא, ועל ידי כך לנסות לחשוף רובד נוסף, סמוי יותר, של תחושותיהן כלפי הזיקנה. הרטוריקה של המרואיינות לתאור ההתמודדות היומיומית עם מגבלות הגוף משובצת בביטויים

הלקוחים מתחום המלחמה. ההזדקנות, השינויים הפיזיים, המתרחשים כמעט מדי יום והמגבלות הבריאותיות החדשות יוצרות עבורן תחושה של לחימה בלתי פוסקת, של מאבק מתמיד. הזקנה, על ביטוייה הפיזיים, נתפשת כאויב, כמשהו שיש להלחם נגדו, ולא להכנע לו. הכניעה הינה ביטוי לחולשה.

י' : "לא צריך להכנע להן, למחלות".

פנ' : "להגיד לך שאני מרגישה טוב? לא. כל יום ... זה מאבק".

ב' : "גם מבחינת הבריאות... איך לומר? את בעורף עכשיו".

השאיפה העולה מדבריהן של המרואיינות היא הרצון לשמור על הקיים, להאחז במה שנותר להן. כל בעיה בריאותית נוספת, הכרוכה בויתור על הרגל מסויים מייצרת, על פי רוב, תחושת הדרדרות ויאוש.

ת' : "אין לי כבר הכוח. אני לא יכולה לכתוב, אני לא יכולה לעשות הרבה דברים. היד

שלי התנפחה, והרגליים, היה לי נפילה".

"האני" מזוהה עם מגבלות הגוף

אלי' : "מה לספר [על עצמי?]. אני עיוורת. זאת אומרת יש לי תעודת עיוור... זה התחיל

לפני עשר שנים בערך. אבל זה הלך צ'יק צ'ק... זאת מחלה די אכזרית. אני צריכה

לקחת בחשבון שאהי אהיה לגמרי עיוורת... אני כל פעם צריכה להוריד. אני כבר לא

יכולה ללכת להצגות. קולנוע אני מזמן סגרת...".

בדבריה של אלי' מתגלם זיהוי מוחלט בין "האני" הדובר לבין המגבלה הפיסית החדשה,

יחסית, העיוורון. ההתמודדות עם הקושי הבריאותי הזה מהווה ציר מרכזי בחייה משום שהוא משפיע

על כל עולמה ומחייב אותה למציאת פתרונות על בסיס יומיומי בכדי לנסות ולשמר עד כמה שניתן את

סגנון החיים אותו היא מכירה. התחושה הנוצרת מדבריה של אלי' היא שבהתאם לנקודת מוצא זו,

הפעולות בהם היא נוקטת נועדו בסופן לכישלון, ואולי היא אף יודעת זאת, אך יחד עם זאת, היא אינה

מוותרת, או אינה משלימה עם השתנות התנאים, ולכן היא ממשיכה במאמציה. כל עולמה סובב סביב

הנרטיב הבריאותי והנכות הנגזרת ממנו.

פני: "אני מרגישה עצמי זקנה. כולם אומרים לי, את לא נראית. אל תגידי יותר זקנה, כי את לא נראית. אבל אני מרגישה ככה. דימוי עצמי נמוך. את יודעת ממתי זה התחיל אצלי? זה לא היה ככה. בגלל הסכרת, עקרו לי את השיניים ושמו לי פלטה לא שלי. מאז התחלתי להתדרדר ולהרגיש על הפנים. על הפנים. דימוי עצמי נמוך. זה עושה אותי זקנה. לא הייתה ברירה אחרת. ועכשיו זה גם לא בסדר. יש לי גיהנום בפה. אם לא הייתי מחכה לך, לא היו לי שיניים בפה. במים! התביישתי ממך. זה עושה אותי זקנה. זה מוריד לי את ה... זה מוריד לי את מה שהיה לי... שלא תדעי... כמה אני סובלת מבריאות... סוכרת, לב, עצבים, מפה עד הודעה חדשה".

דבריה של פני מייצגים תחושה חוזרת בשיחות עם מספר מרואיינות, המייחסת פגיעה בהערכה העצמית שלהן למצבן הבריאותי המדרדר. אחד הגורמים שניכר כי הם בעלי השפעה ישירה על ההערכה העצמית של הנשים הוא מצב בריאותן, אך אופן ההשפעה הוא מורכב. כאמור, בהחלט ניכרת אצל חלקן פגיעה בהערכה העצמית הנובעת מהדרדרות במצב בריאותן, ומאבדן עצמאותן והגברת תלותן באחרים. אך יחד עם זאת, אחדות מהנשים מאמצות נקודת מבט אתגרית כלפי בעייה זו. הן מתייחסות למגבלות החדשות שלהן כמעין אתגר עמו הן נאלצות להתמודד, אך הן גם יכולות לו, כפי שהן מספרות בלא מעט גאווה. פעולות או מצבים שנתפסו כטריוויאלים בעבר (הליכה, ראייה וכו') אינם כאלה עוד.

י: "אני כמעט בת 90 ואני בעצם נכה. אבל גם היום אני לא לוקחת עזרה. למרות שקשה לי מאד להתקלח, קשה לי לסדר את המיטה... אני רוצה להיות פעילה. אני חושבת שהמאמץ שאני עושה להתקלח זאת פיזיותרפיה... אני די מוגבלת בתנועה... אני איטית מאד. ולפעמים זה מרגיז אותי כי הייתי זריזה... אז זה לא קל אבל אני משתדלת להוציא את המקסימום ממה שאני יכולה. אני קמה בבוקר רגליים עוד הולכות, יופי. הראש עוד עובד, יופי... הזיקנה זה לא תמיד זר של שושנים".

המשתמע מכך הוא שקנה המידה לבחינת ההערכה העצמית השתנה. היכולת להתמודד עם מגבלות בריאות הופך לקנה מידה מרכזי בהערכתן העצמית. הן מתארות מציאות בה הן הרבה פחות

עוסקות בהשוואה את יכולותיהן היום ובעבר, אלא מתרכזות בעיקר בהערכת מצבן למול מציאות זקנתית סטריאוטיפית או למול מציאות סיעודית בה הן נתקלות בקבוצת השווים. מעבר להדרדרות הבריאותית מתארות המרואיינות שינויים נוספים הקשורים להתנהלות הגופנית בחיי היומיום. אחד השינויים, לדוגמא, כמו שינוי בהרגלי האכילה. הסיבות לשינויים אלו נובעים לעתים מבעיות רפואיות כגון לחץ דם גבוה, שומנים בדם וכדומה או חוסר רצון ועניין במזון מתובל ועשיר בטעמים.

אס': "אני גם לא צריכה את כל הדברים האלה וכל זה. אני גם אוכלת אוכל בסיסי. אוכל מרק, בשר, פירות וזהו. לא עושה את כל התוספות וזה. אני לא צריכה את זה. אני כבר הקיבה שלי לא רוצה את זה".

צמצום המרחב בו מתנהלים החיים

אחד השינויים המרכזיים הוא החשש להתהלך באופן עצמאי עקב אבדן תחושת הביטחון. ב' מספרת על עצמה שהיא כבר נפלה ארבע פעמים ולכן איבדה את תחושת הביטחון. למרות שהיא עצמאית לחלוטין ואינה צריכה להיעזר אף במקל בשעה שהיא הולכת, היא מבקשת ליווי כאשר היא יוצאת לסידורים מחוץ לבית האבות:

"יש את הפחד שבא עם הגיל. אני יכולתי ללכת לרחוב דיזינגוף עם עוד חמישים איש כתף אל כתף. ולעבור את כל הרחוב. היום אני מחפשת מקום שאין שם הרבה [אנשים]. גם מבחינה פיסית וגם מבחינה נפשית אדם מאבד את הביטחון שיש לו בצעירותו".

כ' מתארת מצב בו הרגלי חייה השתנו בצורה משמעותית עקב המצב הבריאותי. יכולת ההתניידות שלה הצטמצמה באופן ניכר וכתוצאה מכך השתנה אופיו של הקשר עם משפחתה:

"בחוף אני לא יוצאת לשום מקום. הייתי הולכת לבתי, אבל היא גרה בקומה שלישית ואני כבר לא יכולה לעלות שלוש קומות. הייתי שמה לפני שבועיים או שלושה בפעם האחרונה. אני פשוט התחלקתי ככה במדרגות. פשוט התיישבתי על הרצפה. גם פה זה קרה לי. זה לא כל כך בגלל הרגל כמו בגלל שאני לא רואה... יש לי

בעיות עיניים. בעין אחת אני בכלל לא רואה. אז כנראה שהביקורים אצל הבת, אני לא יודעת אם אני אעשה את זה עוד פעם. אז הם באים עכשיו אלי פעם בשבוע מוצאי שבת".

ע' מתארת תחושה דומה: "כאן המקום בית אבות. זה אומרים בית אבות הכל יודעים... אני קיבלתי פחד לא לרדת למטה... יורדת למטה אבל לא הולכת לטייל לבד... מאז שנפלתי לפני שבאתי הנה... אני מקווה שזה יעבור. לקנות משהו, זה, לקנות בשופרסל, זה אני לבד לא הולכת כבר הרבה זמן. לא רגילה לזה. אני מקווה שזה יסתדר".

מתוך התבטאויות אלו ניתן לעמוד על השפעה מיידית נוספת הנלווית למגבלות הרפואיות המתרחשות עם הגיל, והיא צמצום מרחב חיי היומיום שלהן. חלקן של המרואיינות העידו כי בזמן האחרון או בשנים האחרונות המרחב הסביבתי שלהן הצטמצם עוד יותר. אי קיומו של בן זוג בסביבתן הקרובה לא רק שלא הותיר מרחב רב יותר עבורן, אלא להיפך. נראה כי אחדות מהן חוששות להמשיך לנוע "לבד, בחוץ" ומעדיפות להישאר בסביבה המיידית, המוכרת והתומכת של בית האבות או של ביתן הפרטי. אצל חלק מהן נובע הדבר מקשיים פיזיים ממשיים כמו קושי בהליכה, המצריך שימוש בהליכון, או השענות על מלווה, אך אצל אחדות אין הסיבה נעוצה בהכרח בכשל בתפקוד הפיזי הגלוי לעין, אלא מתוך חשש המקנן בהן מאז ארע להן מקרה דומה בעבר. אחדות מספרות כי מאז שנפלו ונפגעו בעבר הן אינן מרבות לצאת ומעדיפות לעשות זאת בליווי של אדם נוסף אף שהן יכולות לנוע באופן עצמאי ללא כל עזרה. בעיות בריאותיות נוספות שהן חושפות, כמו בעיות שמיעה וראייה, משמשות אף הן כהסבר להעדפה להישאר בין כתלי הבית. גם בתוך בתי האבות, שהם סביבה מותאמת ותומכת, התנועה איננה רבה. רבות מהן מעדיפות לבלות חלק ניכר משעות היום בחדרן ופחות לקחת חלק באירועים המתרחשים בחלקים ציבוריים של בתי האבות. צמצום המרחב הסביבתי בו יכול לנוע הגוף אינו נחלת הקשישות האלמנטל בלבד. א' מצמצמת את עצמה לקרבת בעלה. היא אינה הולכת לשום מקום כמעט בלעדיו. מכיוון שהוא מרותק למחלקה הסייעודית, נותרת גם א' במרחב המצומצם הזה.

צמצום המרחב האישי, באופן כה משמעותי, אינו תופעה גורפת המאפיינת את כל הנשים הקשישות שהשתתפו במחקר זה. יש מי שמממשיכות לקיים פעילויות תרבותיות וחברתיות שונות מחוץ לסביבת המגורים. ר', שממשיכה להתגורר בביתה הפרטי, מספרת על פעילויותיה הרבות כבר בתחילה השיחה:

"אני עוד מרכזת את החטיבה של העובדים הסוציאליים הגמלאים... אני מארגנת פעילויות שונות... הרבה מפגשים זה כולל... בשנה שעברה השתתפתי בהרבה קורסים באוניברסיטה, בסינמטק ובמוזיאון. וגם עכשיו... זה בבית איילה בתל-אביב. הכל בתל-אביב, לא בבת ים. זאת אומרת שאני מאד ניידת עוד. למרות שאין לי כבר רכב משל עצמי".

ר', המתגוררת באחד מבתי האבות ואין לה משפחה, מקפידה לבצע בעצמה את כל הסידורים האישיים ולכן נמצאת כל יום מספר שעות מחוץ לבית. דיירות אחרות, כמו ב' ורו', מספרות כיצד הן יוצאות מבית האבות בו הן מתגוררות בכדי לקחת, מד פעם, חלק באחת מפעילויות התרבות המתקיימות באזור, כמו קונצרטים של התזמורת הפילהרמונית, וחוזרות לאחריהן לבית האבות. העצמאות שלהן היא אחת הדרכים להבדיל עצמן משאר דיירי בית האבות. יחד עם זאת, גם הן מדווחות כי עם השנים כבר "אין את אותה אנרגיה", כדבריה של ב', ולכן "אין מה לעשות... פשוט עושים קצת פחות".

משמעות נוספת המתלווה לשינויים הפיזיולוגיים, בריאותיים, היא אבדן העצמאות לצד תלות גדלה והולכת באחרים.

אל': "אני הולכת הרבה לקונצרטים. אני תמיד צריכה לקחת לא רק שני כרטיסים אלא גם לדאוג למלווה. זה לא תמיד אותו בן-אדם. תודה לאל יש לי משפחה גדולה, ופעם זה ופעם זו. ואם אין לי אז אני צריכה לוותר... אם יש לי אשה פעמיים בשבוע שעתיים אז היא עושה את הדברים הקטנים. היא עושה לי גם כביסה קטנה. כי אני לא רואה... לפעמים נופל משהו על החולצה ואני לא שמה לב ונהיה כתם על החולצה. אז בתי באה ואומרת: "אמא, הסוודר מלא כתמים". והיא הולכת אתי לקניות".

פ': "אני כבר לא כמעט כלום לבד, יש לי את X. היא אתי כבר כמה שנים. גרה פה, לידי, בחדר. היא עושה הכל. גם מה שאהבתי אני כבר לא עושה היום... קשה לי ללכת לבד בחוץ... אפילו לטפל בעצמים כבר קשה. אז עכשיו היא".

4.3.2 הגיל כמעצב אופנה: התפרקות מסממנים חיצוניים של "נשיות" למול שמירתם

התפיסה הרווחת של הגדרת "נשיות" בקרב המרואיינות זיהתה פעמים רבות את הזהות הנשית כמושתתת בעיקר על סממנים חיצוניים וקושרה, לא אחת, עם נקיטת פרקטיקות טיפוח חיצוני. יחסן אל נושא הטיפוח החיצוני, ההתלבטויות המתלוות לכך ופרשנותן שלהן לפרקטיקות הללו ולמשמעותן, ממחישים באופן ברור וגלוי את הדילמות והשינויים המתרחשים בהבניית המגדר ומאפייני "הנשיות" בעיניהן ובעיני הסביבה, כפי שהן תופסות אותם. התייחסותן של הנשים לנושא השמירה וטיפוח המראה החיצוני נעה בין מידת השקעה נמוכה ביותר, כמעט אפסית, לבין שמירה קפדנית על פרקטיקות אותן הן מקיימות שנים רבות.

טיפוח חיצוני כמאפיין עיקרי של נשיות

כאמור, רבות מבין המרואיינות מזהות נשיות בעיקר עם הסממנים החיצוניים, הגלויים לעין. המראה החיצוני הנשי האידיאלי, אותו הן מתארות, משקף נאמנה את עיצוב הנשיות הנורמטיבית. ברטקי (Bartky, 1990). בונה תיאוריה על השפעתו של הכוח החברתי המודרני על עיצוב הנשיות. ברטקי מתמקדת בעיצוב הזהות הנשית תוך התמקדות בעיצוב הגוף הנשי ומחלקת את הפרקטיקות הדיסציפלינריות הבונות אותו לשלוש קטגוריות: הראשונה מכילה את אותן פרקטיקות המכוונות ליצור גוף בעל גודל מסוים וצורה כללית, השנייה קשורה במחוות גוף, עמידה ותנועות הגוף והשלישית מכילה את אותן פרקטיקות המתייחסות לגוף כחפץ נוי. הפרקטיקות הללו הן חלק מתהליך בו הגוף האידיאלי של הנשיות מיוצג ולכן הקשר בין נושא הגוף לנשיות נבנה.

פ': "אישה...אני תמיד רציתי...מטופחת, מטופלת. ששיערות יהיה בסדר....שאני רציתי להיות יותר יפה משהייתי. שבלי זה זה לא טוב. אז מוכרחים לתת שאני אהיה נעימה, שכולם יגידו: יפה. את נראית יפה".

פ' בדבריה מייצגת את התפיסה הנרומטיבית, שרווחה בקרב רבות מבין המרואיינות לגבי תפיסת הנשיות ודמותה של האשה. דבריה הם תשובה ישירה לשאלה שהופנתה אליה מהי נשיות בעיניה והאם יש משהו שמאפיין אשה. דמות האשה מתוארת בדבריה רק בהיבטים חיצוניים המאפיינים אותה. נדמה בדבריה כאילו אשה מתקיימת רק כאשר "האחר" מתבונן בה. אשה מתקיימת וזוכה להערכה רק בזכות יופיה.

ההקפדה על מראה חיצוני נאה ומטופח מהווה מרכז חשוב וברור בזהות העצמית שלהן בעבר וכיום. ד', אחת המרואיינות אשר ניכר בהופעתה החיצונית כי הנושא חשוב לה מאד וכי היא משקיעה בו את זמנה ומרצה, קשרה במהלך השיחה, יותר מפעם אחת את נושא החיצונית לתחושת נשיות והדגישה עד כמה חשוב בעיניה לשמור על כך. נשיות חייבת, לדעתה של ד', לבוא לידי ביטוי באופן חיצוני ולעמוד בקריטריונים מוגדרים מראש.

ד': "תמיד הקפדתי על לבוש. גם היום. על איך שאני נראית. על להיות נשית... אני אספר לך סיפור. החברה הטובה שלי, שהייתה פמיניסטית, יש לה בת פמיניסטית. סופר. היא יושבת ב... היא מרצה לסוציולוגיה. היא מבקרת אותי הרבה מאוד הייתי חברה טובה של אמא שלה. יש לנו ויכוחים. שאלתי אותה ככה פעם דוגרי, תגידי לי, את ויתרת על הנשיות שלך לגמרי, נכון? היא אמרה: 'מה זה אומר?' תראי איך את מתלבשת! אז היא שאלה: 'איך אני מתלבשת?' ואחרי רגע היא אמרה: 'אני יודעת למה את מתכוונת'. אני אראה לך משהו. [ד' קמה ומביאה תצלום שלה ושל אותה חברה]. היא הייתה מתלבשת ככה בחוס, בז', ואפור. לא באדום, לא בוורוד, לא תכלת או כחול. בז' ואפור. אז אחרי זה היא הלכה וקנתה שני סוודרים אדומים. היא נהדרת. אשה בלתי רגילה".

מ': "תמיד היה לי חשוב להתלבש יפה. תמיד הלכתי למספרה... גם היום, יש פה ספרית שבאה לפה כבר עשר שנים... אני נשבעת ואני לא אומרת סתם, שלא הייתי יכולה ללכת ברחוב מבלי שיעצרו אותי לשאול מאיפה הבגד הזה וזה... אני תמיד מסודרת... אשה יפה זה כמו... אשה צריכה שתהיה יפה".

פא': "אהבתי להתלבש יפה ואני אוהבת היום. בכל בוקר אני קמה, מתלבשת, מסתרקת ומתאפרת וזה נותן לי הרגשה טובה. בשבילי. פעם בחודש במספרה לצבוע. אני הולכת עם חברה שלי. היא שכנה באותו בניין. אני לא אוהבת לראות אנשים שמזניחים את עצמם. זה מרגיז אותי. בגלל שהיא זקנה אז זה כבר לא חשוב?"

הציטוטים הללו מעידים על בחירה מודעת של אותן נשים להמשיך ולשמור על קריטריונים מסויימים של החזות החיצונית אליהם התרגלו במהלך חייהן. הן ממשיכות לעצב את שיערן, להתאפר ולהקפיד בלבושן. ייתכן כי יש פה משום כניעה לתכתיבים חברתיים המחייבים את הנשים למשמוע הגוף שלהן לצורך יצירת מראה אידיאלי מסויים וניתן להבין זאת כך. אך מנגד, הפרשנות אותה אני מבקשת להציע היא שהתנהגות זו, בסטטוס החברתי המשוויך להן לפי גילן, היא דוקא התנהגות בעלת אופי מתריס, מתנגד ואולי אפילו חתרני. אותן נשים מודעות להזדקנותן, מודעות לכך שהשנים ניכרות בהן. הן אינן מבקשות להתכחש לכך אלא לעצב את הקיים. אמנם אחדות מהן צובעות את שיערן, לדוגמא, ולכן ניתן לפרש זאת כניסיון להראות צעירות לגילן, אך אחרות מקפידות לשמור את שיערן מטופח ולא צבוע. בעצם המעשה הן בוחרות להמשיך ולשמור על אותם מאפיינים מגדריים מהן הן אמורות, כביכול, להתפרק עקב גילן המתקדם. הן אינן אמורות לרצות להראות נאות או נחשקות. הן אינן אמורות להראות. נקודה. אך הנשים הללו מסרבות לאמץ את הנורמות הללו וקוראות עליהן תגר.

ירידת חשיבותו של הטיפוח החיצוני

למול אותן נשים המקפידות לקיים את פרקטיקות הטיפוח החיצוני ניצבות הנשים, שבחרו שלא להמשיך בכך. מדבריהן של מרואיינות אלו עולה כי הן ערות לכך שחל שינוי בהתנהגותן ויחסן לכך, אף על פי שאין הן יודעות להסביר בוודאות מהי הסיבה לשינוי. ההסברים הנשמעים בדבריהן נעים, על פי רוב, בין משפט בנוסח "זה לא מתאים לי" לבין הבעת חשש ליפול קורבן לביקורת חברתית גלויה. המשמוע העצמי הינו הגורם המרכזי המנחה את בחירתן כיצד לנהוג. המשמוע העצמי מבוסס על האופן בו הן מפרשות תפיסות חברתיות הנוגעות לקשר בין מיניות, נשיות ומגדר נשי.

פני: "גם מראה חיצוני של אדם משפיע על איך מתלבשים ומה לובשים... זאת אומרת, בצבע. אני אוהבת צבעים שקטים היום. לא רעשנים. יש לי כמה חולצות צבעוניות שאני לא רוצה ללבוש, שהם מדי רועשים בשבילי".

עי: "[לבוש] ככה פתוח זה כבר לא לגילי. לא... אין לי מה להראות, שרוצה להראות. זהו. פשוט ולא יקר. זהו. זה מה שאני בוחרת. זה חצאית [מראה לי חצאית שמונחת בצד], את זה קיבלתי אבל תיקנתי. וזה החלק העליון. זה לא הייתי קונה. זה יותר מדי רועש [חולצה שחורה עם כתמים בצבעי פסטל]... זיקנה, זה תלוי בבן-אדם".

דבריהן של פני ועי מצביעות על מספר תפיסות והנחות יסוד לגבי הקשר בין מיניות, מוסריות ומקומה של אשה מזדקנת בחברה. מיניות והתנהגות נשפטת במידה רבה באמצעות ביטוייה החיצוניים. סגנון לבוש חושפני או צבעים חזקים מקושרים עם חיות, תאוה, ומיניות מתפרצת (Lamb, 2000). מתוך ניסיון לטשטש או לבטל את מיניותן מאמצות המרואיינות הרגלי לבוש צנועים, לא צבעוניים, שאינם בולטים לעין ומושכים תשומת לב.

רח: "... היום אני כבר לא צובעת את השיער. פעם הייתי צובעת... הפסקתי לצבוע כשכבר לא היה צריך, כשהפסקתי לעבוד. לא מרגישה צורך. מהבחינה שלי, אם שומרים יפה על ניקיון וסדר של הגוף אז לא צריכים אודם וצביעת שיער וכל זה... מראה זה לא הכל. פעם היה לי חשוב, כשעבדתי, מאד הקפדתי על המראה. אבל אחרי שעזבתי, כבר הפסקתי".

ת: "אני אוהבת לדאוג על איך שאני נראית. חשוב לי להראות מסודרת... גם בגיל שלי זה חשוב ככה... זה בסדר ככה. אני לא מתביישת באיך שהמראה שלי, איך שאומרים".

ח: "אני כל השנים טיפחתי יפה מאד את הפנים. היו לי כל מיני קרמים... עם איפור אף פעם לא הלכתי. רק על השפתיים קצת לפעמים... אני אוהבת ככה טבעי. את

השערות היה זמן שצבעתי. אחרי זה ראיתי שזה עסק בלי סוף. לא רק הכסף. אחרי שבועיים התחלתי להיות פה לבנה ופה. והיה צריך ללכת לעשות תיקון וזה שוב לקח שעתיים. אני פשוט לא יכולתי לא לעשות, כי גם אמא שלי צבעה את השערות, וכל הדודות, ופתאום שאני אהיה עם שיער אפור. עד שיום אחד אמרתי: די. נשבר לי. והפסקתי. ונשארתי בחיים... זהו זה. יותר טוב ככה. העיקר הרי זה ההרגשה שלי. אני מסתכלת על זה במראה וזהו, זה מה יש. אני פעם בשנה עושה לי פרמנט. כי השיער שלי נורא חלק... אבל ככה, תסרוקות וזה לא".

העובדה שחלקן מתארות מציאות בה הן בחרו להפסיק באופן מודע מנהגי טיפוח חיצוני, אותם קיימו במהלך חייהן המוקדם, יכולה להתפרש בכמה מובנים. ייתכן והעיסוק בפרקטיקות הללו נתפסת על ידן כמעין הצגה, מסכה חיצונית, שכנשים צעירות הן היו חייבות לעטות על עצמן, אך עם הגיל המתקדם הן יכולות עתה להסיר אותן. העיסוק המתמיד בשמירה על חזות חיצונית מטופחת בפרוש מתואר כעול. לפיכך, לפרשנות זו מתלווה מימד של שחרור הנובע מהגיל המתקדם והמהמוסכמות החברתיות המתרופפות כלפי נשים מזדקנות.

משמעות אחרת ניתן לייחס למעשיהן אם מפרשים התנהגות זו כנובעת דווקא מתוך אימוץ של התפיסה החברתית הרווחת כלפי נשיות בזיקנה, וזיהויין של נשים כזקנות א-מיניות. ברגע שהחברה (והן עצמן) כבר לא מזהה אותן כ"נשים" או "נשיות" אלא בעיקר כזקנות, מעין יישות נעדרת מין, רק אז הן יכולות או אפילו מחוייבות להפסיק את גינוני טיפוח המראה החיצוני, ועל ידי זה לבטל בעצמן כל סממן מיני ומכאן גם מגדרי נשי.

בין שהמרואינות מקפידות לקיים פרקטיקות של טיפוח עצמי ובין שלא ברור, כי העיסוק במראה חיצוני "נשי" ובדימוי מראה הגוף מתקשר אצלן בעיקר למוטיבים כמו הקפדה על לבוש, סדר וניקיון אישי, איפור ותספורת. כמעט ולא הייתה התייחסות להיבטים כמו מימדי הגוף או פרופורציות של איברים שונים. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם טענותיה של גודמן (Goodman, 1996). גודמן טוענת, כי לעומת נשים צעירות העסוקות יותר עם אותם איברים בגוף הנחשבים מיניים (כמו גודל השדיים), נשים מבוגרות יותר מעניקות חשיבות רבה יותר לפנינים ולחזות הכללית. יחסית לנשים צעירות היום, הנשים המבוגרות הרבה יותר מרוצות ומקבלות את גופן כמו שהוא. פחות אובססיביות

לגבי המראה החיצוני שלהן. פחות חשוב להן לעמוד בסטנדרטים (Goodman; 1996. Wolf, 1991). ההסבר לכך, לדעתן של החוקרות, טמון בציפיות חברתיות הנוגעות לאידיאל יופי אותו הפנימו בצעירותן, ואידיאל זה שונה מאד מזה הקיים היום. דבריה של אחת המרואיינות מחזקים את ההסבר הזה. לדבריה של ב', הקודים החברתיים הנוגעים לדרישות מנשים היו שונים מאד בימי צעירותה מאלו המוכרים לנו היום. מרואיינות אחרות מתייחסות לכך שגם כאשר היו צעירות יותר הן לא עסקו בהופעתן החיצונית באופן אובססיבי. גודמן (Goodman, 1996) מסבירה כי נשים בגילאים אלו לא נחשפו בצעירותן לטלוויזיה כמדיום להמונים. מודלים של נשיות בשנות ה-30, ה-40 וה-50 איתן גדלו, היו של אמהות לא אנוכית או של רעיות אהובות. למרות שדמויות הנשים שהופיעו במדיום התקשורתי היו יפות ומטופחות, הן היו, על פי רוב, טיפוסים חסרי מיניות (או מיניות טהורה בלבד, ללא אישיות נוספת). לעומתן, בדורות הבאים הנשים אולי היו "משוחררות" יותר מהרבה בחינות, אך הן גם הפכו משועבדות יותר לצורך לזהות את עצמן כיצורים מיניים בעיקר. הפכו משועבדות יותר למראה החיצוני, שהתבסס על אידיאל ספציפי וסקס-אפיל.

היבט נוסף העולה מתוך דברי המרואיינות הוא הקשר שאחדות מהן עורכות בין אימוץ הפרקטיקות החיצוניות לבין הצורך לרצות אחרים. להשקעה באיפור, בתסרוקת ובלבוש קיים תפקיד נוסף. אלו הם אמצעים לרכוש את תשומת לבם של גברים או אנשים אחרים. יש ביניהן מי שמציינת, שהשמירה על מראה חיצוני נעשית למען עצמה, אך הגבול המטושטש בין זהות סובייקטיבית לבין זהות אובייקטיבית היא בדיוק הנקודה המשמעותית כאן. בעוד שזהות גברית מכוננת על ידי החברה לטיפוח עצמי בשביל עצמם, זהות נשית גם במובנה הגופני, מכוננת לטיפוח עצמי למען אחרים, מתוך כוונה לרצות אחרים. נראה באופן ברור כי תפיסתן של נשים את גופן ואת המראה החיצוני שלהן מעוצבת על ידי האופן בו אחרים תופסים אותן. מאפיין זה משפיע גם על תפיסתן העצמית של נשים מבוגרות (Furman, 1997). יחד עם זאת, טענה זו אינה סותרת את המהות החתרנית של מעשיהן. הרצון, המלווה במעשים, להרגיש נאה ומושכת לצורך השגת בן זוג וקיומה של זוגיות אפשרית, מחזקים את התחושה כי הן דוחות את הסטריאוטיפים החברתיים.

טיפוח המראה החיצוני מרחיק את הזיקנה

טיפוח ושמירה על מראה חיצוני נאה ומצודד מקבל משמעות נוספת דווקא בתקופת ההזדקנות. מדבריהן של חלק מבין המרואיינות עולה כי הן סבורות שתשומת הלב שאשה מקדישה לחיצוניות שלה מרחיקה ממנה את הזיקנה, אך לא במובן המקובל והצפוי, אולי, של הדברים. אחת הדעות הרווחות בקרב חוקרים העוסקים בהזדקנות היא שעבור נשים מראה חיצוני ומיניותן הם המשאבים העיקריים ביכולת המשיכה שלהן. לכן ככל שאשה מתבגרת ומזדקנת והמראה החיצוני שלה משתנה, נפגע המשאב המרכזי שלה, מה שגורם לירידת ערכה בעיני החברה והסטטוס שלה נפגע. בניגוד לגברים שאצלם המיניות אינה נסמכת בעיקר על מראה חיצוני אלא על אישיות, אינטליגנציה, סטטוס כלכלי וכדומה. לפיכך, נשים מנסות להלחם בסממנים החיצוניים של הגיל הרבה יותר מאשר גברים (Bell, 1984). בל מתייחסת בדבריה אלה בעיקר לנשים בסביבות גיל המעבר. מתוך קריאת דבריהן של הנשים המשתתפות במחקר נוצרת התחושה כי אמירה זו הרבה פחות רלוונטית לנשים הנמצאות בקבוצות גיל מתקדמות יותר.

”אני חושבת שכאשר אשה מפסיקה לחשוב על איך שהיא נראית, לתת דעתה לנושא זה, היא מתחילה להיות זקנה.”

מדבריה של יי משתמע כי העיסוק בשמירה על החיצוניות מהווה סממן בולט למידת הזדקנותה של האשה. נדמה כי דבריה מתייחסים בעיקר להיבט המנטאלי של הזדקנות סטריאוטיפית. חוסר אכפתיות לגבי מראה חיצוני הינו דוגמא מיצגת, לדעתה, לאבדן עניין רחב יותר בחיים. היבט נוסף לקשר בין הקפדה למראה חיצוני לבין תהליך ההזדקנות, מתייחס ליכולת האפקטיבית של מראה חיצוני שמור יותר לדחוק את סממני הגיל המתקדם. טענה חוזרת בדבריהן של המרואיינות היא שבניגוד לגברים, נשים רגילות להקפיד על המראה החיצוני שלהן, והדבר מסייע להן רבות בזיקנה ובהתמודדות עם הקשיים הנלווים אליה. הגוף הנשי המזדקן זוכה ל”תחזוקה” שוטפת יותר ולכן סימני הזיקנה ניכרים בו פחות מאשר בגוף הגברי, הן במובן הפיזי והן במובן המנטאלי. הפרקטיקות עצמן, בעצם קיומן היומיומי, הן ששומרות על תחושת החיוניות וההמשכיות בקרב הנשים, אפילו ללא קשר לתוצאות הממשיות. קיומו של פולחן הטיפוח כמעט ואינו קשור בנסיבות

חיצוניות, כגון סטטוס מקצועי או משפחתי, ולכן אין מניעה להמשיך לקיים אותו גם בשנות הזיקנה. קיומן של פרקטיקות אלו אותן קיימו בעבר ואותן הן מקיימות גם היום, מהוות מעין מסגרת מוכרת ותומכת ונוטעת בהן תחושת המשכיות וזהות.

אס': "אשה תמיד דואגת לעצמה יותר. הם [הגברים] מתבלים. נעשים סמרטוטים ממש... נשים... קודם כל יש תחרות. יש נשים שמתלבשות פה יפה מאד. הולכות למספרה. וגברים זה סתם".

רח': "... אצל גברים יש ירידה ממש דרסטית. הרבה יותר מנשים. את זה אני יכולה להגיד לך מהאנשים שאני רואה פה, מהזמן שנכנסתי לפה ועד עכשיו. יש אצלם ירידה גם מבחינה בריאותית וגם מבחינת השכל, מבחינה מנטאלית. יצא לי לדבר פה עם גברים והם ממש מיואשים שאין להם הכוח הפיסי מה שהיה".

דבריה של רח' מצביעים על כך שהיא חשה שהשינוי הפיזי המתרחש בגופם של הגברים עם הזדקנותם הינו קיצוני יותר מאשר אצל נשים, ולכן גם בעל משמעות רבה יותר. נשים, שממילא הכוח הפיסי שלהן אינו רב, יחסית, אינן חשות בפערים משמעותיים המתרחשים עם הזדקנותן, בעוד שהגברים נחלשים במידה רבה יחסית לנקודת המוצא שלהם.

ב': " הזיקנה הרבה יותר קשה לגברים. הם כבר מתחילים להזדקן ביציאה לפנסיה. ההרגשה של הגבר הג'אבר שיוצא לפנסיה הוא כבר מאבד הרבה. הוא נעשה פאסיבי, הוא כבר לא מתעניין כל כך. מעטים שבמעטים. הם הרי תמיד היו יותר, מעמדית לטבע. הם לא הרו ולא ילדו ולא יצאו לחופשת לידה, וכל הדברים האלה מקטינים אותם. והם מקבלים את זה מאד קשה, לפי דעתי. נסגרים הרבה יותר. ומעטים מאד מסתדרים בגיל הזה. הרוב רואים את עצמם שהם יצאו מהחברה. אין להם מקום בחברה".

ב' מציעה בדבריה הסבר נוסף לפער ההזדקנות בין נשים לגברים המבוסס על מידת הקרבה של כל מגדר לגופו ויכולותיו הפיסיות. מדבריה של ב' עולה כי מכיוון שהאשה עוברת במהלך חייה שינויים ותהליכים גופניים ונפשיים שונים, כגון היריון, לידה, גיל המעבר וכולי, הרי שההתמודדות עם שינויים החלים בגיל הזיקנה אינה כה טרואמטית כמו עבור גברים. בנוסף, ניתן לזהות בדבריה מידה של השלמה עם הזיקנה ותהליכי ההזדקנות. זיהוי הנשיות והנשים עם הגוף והמימד הפיזי, אשר מעמיד את הנשים בעמדת חולשה בשנים מוקדמות יותר ובדרגה נמוכה יותר בהירארכיה החברתית, הופך בשלב זה בחיים למשאב של כוח, לגורם המעניק להן ייתרון בהתמודדות עם השינויים הפיזיים.

4.3.3 היחס למיניות בזיקנה

מיניות הייתה אחד הנושאים המרכזיים שבלטו בהעדרם מהשיחה. אזכור הנושא בצורה מפורשת על ידי שתיים מבין המרואיינות רק מדגיש ביתר שאת את העדרו מדבריהן של המרואיינות האחרות. כאמור, ניתן ללמוד על יחסן של המרואיינות כלפי נושא זה באופן עקיף בלבד, באמצעות בחינת דבריהן לנושאים כמו זוגיות וטיפול המראה החיצוני. ההתייחסות למיניות נעה על ציר בין שתי גישות מנוגדות, זו השוללת לגמרי את מקומה של המיניות בחייה של אשה בשנות הזיקנה שלה לבין זו הטוענת לקיומם של יצרים מיניים גם עתה.

מקומה של המיניות בפולטיקה המגדרית זכה להתייחסות נרחבת בקרב חוקרים והוגי דעות (פוקו, 1996. איריגארי, 2003. מקינון, 2006. מילט, 2006). מיניות, כמו היחס לגוף בכללותו, אינה מנותקת מהפוליטיקה המגדרית. על מיניות נשית חשבו תמיד דרך קני מידה גבריים ובאמצעות שיח גברי (איריגארי, 2006). מיניות נשית נתפשת כמכוננת לטובת הגשמת פנטזיות הגבר, כפי שדמות האשה אינה אלא מראה לשיקוף הגבר. מקינון (2006) מעמידה את המיניות והשליטה המינית כסיבה ומאפיין ראשי להירארכיה הגברית החברתית. ההגמוניה הגברית טעונה משמעויות מיניות המעמידות את הגברים בעמדת אובייקט אקטיבי, לעומת הכניעות הנשית הסובייקטיבית. בראייה פמיניסטית, על פי מקינון (2006), המיניות איננה תחום נפרד של יחסי גומלין, אלא זהו מימד לכל רחבי החיים החברתיים, מימד שעל פיו מתממש ומכוון המגדר שוב ושוב. בתרבות שלנו, במימד הזה, הנשיות מוגדרת על ידי כניעות אירוטית בעוד ציווי הגבריות מוגדרים על ידי שליטה אירוטית.

החברה בכללה מתייחסת באי-נוחות ליחסי מין בגיל הבגרות והזקנה. המין מתקשר בתודעה עם גופות צעירים ויפים כפי שהם מופיעים בצורות המדיה השונות. הפער בין יפי הנעורים להידרדרות הגופנית שבאה עם הגיל מפחית מהאטרקטיביות כאובייקטים מיניים (סידי, 1993). ההזדקנות קשורה באופן סטריאוטיפי לאיבוד הנשיות והחשק המיני (פרידמן, 1996). ניתן לזהות את התהליך החברתי המרחיק את הנשים ממיניותן אף בשלב מוקדם יותר. כבר בגיל המעבר מקבלת האשה מסרים כפולים בכל הקשור למיניותה. דפוסי ההתנהגות המינית של נשים בגיל המעבר קשורים לסטריאוטיפים חברתיים לא פחות מאשר לשינויים הפיסיולוגיים של מעגל התגובה המינית. אך גם בתחום זה ניכרת מגמה מעורבת של כוחות מנוגדים הסותרים לעתים זה את זה. מצד אחד, יש נשים המבטאות הרגשה של שחרור מעכבות ויכולת רבה יותר לבטא את מיניותן. נשים אלה אומרות שעתה הן נהנות ממין יותר מאשר בתקופה שבה היו צעירות (שיהי, 1993). מצד שני, יש נשים המספרות על ירידה בדחף המיני ובמקרים מסוימים אף על אובדנו (סידי, 1993). המחקר העוסק במיניות בקרב נשים בגיל השלישי והרביעי הוא מועט ולכן קשה לעמוד על קיומה ומקומה של המיניות בחייהן של נשים בגיל זה.

רבות מהמראינות בחרו שלא לדבר כלל על נושא המיניות או שהתייחסו אליו כהתנהגות שאין זה מן הראוי שתתקיים בשלב זה. גם התנהגות זו היא סוג של ביטול והשתקה עצמית. להשתקה עצמית זו יכולות להיות מספר סיבות. ייתכן ובשלב זה של חייהן מיניות היא מימד שאין לו עוד מקום היום בחייהן. הן אינן חשות עוד תשוקות מיניות או רצון לאינטימיות עם בן זוג. אך דווקא התייחסותן של שתיים מבין המראינות לנושא המיניות מאיר את התמונה באור שונה.

מדבריהן של אסי ור' עולה כי המיניות אינה תחום זר ומנותק מחייה של אשה מזדקנת:

אסי: " יצר נשי תמיד קיים. גם בגיל הזה".

ר': "יש לי גם חבר. זוגיות. יש לנו קשר טוב. גם בתחום הפיסי... קשר אינטימי זה מרכיב חשוב בזוגיות. ובחיים בכלל. הגיל לא חשוב כאן [צוחקת]".

בדבריהן של מרואיינות אחרות ניתן לזהות יחס מבטל ומתכחש לקיומה של מיניות בגיל הנוכחי. מיניות ויחסי מין מהווים נושא לשיחות בעיקר בהיבט ההומוריסטי, לדוגמא בקרב קבוצת השווים בבית האבות.

ב': "כל הזמן רק מדברים ונותנים רמזים על סקס, שאין כבר ממילא".
החצנת מיניות על ידי נשים מסויימות זוכה לחצי ביקורת ולעג מצד חלק מהמרואיינות.

ע': "יש איזה אשה אחת, עכשיו היא כבר יצאה, היא באה בחולצות ארוכות, חלקות, עם רקמה מלא פה ותכשיטים. זה לא מתאים לבית אבות. זה לא מתאים. קודם כל אין לכולם כל הלוקסוס הזה. זה כנראה יש לה הרבה כסף. וזהו. כאן, אם את הולכת לחתונה, את הולכת למסיבה, צריכים להתלבש אבל בבית, פה, לפי דעתי זה לא יפה. ואין הרבה. אחד. אני אוהבת שזה ספורטיבי. אבל היא שמה תכשיטים. זה לא יפה, אשה מבוגרת. מה היא חושבת שיקרה לה? תמצא מישהו שירצה אותה?".

ד': "יש כאן אשה אחת, וולגרית. כל היום רק מדברת על סקס ומספרת בדיחות על הנושא... על מין. וזה כל כך לא מתאים. איזו עליבות. יש פה גם כאלה... והרי לרוב אין כבר יחסים אינטימיים בגיל הזה. החלק הזה נגמר אצל רובם".

מהתבטאויות מעטות אלו, לצד התעלמות מוחלטת מהנושא בקרב רוב המרואיינות, עולה אפשרות נוספת לאופן יחסן למקומה של המיניות בחייהן. רוב המרואיינות אינן מקיימות מערכת קשרים זוגית בשלב זה בחייהן, ומכיון שמיניות נשית מזוהה בראייה התרבותית שלנו, כדבר התלוי בבן זוג הגברי, הן אינן נתפשות עוד, גם בעיני עצמן, כישויות מיניות. יתרה מכך, ניכר כי רובן מאמצות כמעט לגמרי את הסטריאוטיפ החברתי המזהה את הזיקנה כשלב נטול מיניות ואת הנשים הזקנות, ולמעשה הן עצמן, כישויות א-מיניות.

4.3.4 מסכת הזיקנה?

פית'רסטון והפורת' (Featherstone & Hepworth, 1991) מכנים את המתח בין הגוף המזדקן לזהות הצעירה בשם "מסכת הזיקנה". היפותזת 'מסכת הזיקנה' מניחה 'עצמי' צעיר הלכוד בתוך מסכה או תחפושת זקנה. מסכת הגוף עולה כאשר הגוף המזדקן מתחיל לא להגיב לאפשרויות צרכניות וכאשר אחרים מגיבים באופן שלילי לסימנים פיזיים של ההזדקנות. תמה מרכזית בגישה זו היא של אנטגוניזם בין ביטוי הפוטנציאל בזיקנה ובין הגוף המזדקן. אך מתוך דבריהן של חלק גדול מהמרואיינות אין כמעט ממצאים, המעידים על נתק המתקיים בין חוויה ותחושה פנימיים נעדרי גיל לבין ייצוגים חיצוניים זיקנתיים, כפי שניתן היה לצפות על פי התיאוריה הזו של "מסכת הזיקנה". רבות מהמרואיינות העידו כי הן כבר מרגישות זקנות. אחרות, גם כאשר העידו שאינן מרגישות כה זקנות, או אינן חשות שהזדקנו, לא העידו על תחושה של פער הקיימת בין המראה החיצוני המזדקן לבין תחושתן הפנימית.

רח' (79): "אני לא כל כך מרגישה זקנה. אני כבר לא מה שהייתי אבל עוד לא כל כך זקנה. ככה אני מרגישה. היום אני כבר לא צובעת את השיער. פעם הייתי צובעת. אבל אני גם חושבת שאני לא כל כך נראית זקנה, נכון?"

שאלתי את רח' מה היא רואה כאשר היא מתבוננת על עצמה במראה. רח' בחרה להשיב בהערה מבודחת: "אני רק בודקת שאני מספיק נקייה ומסודרת".

שאלתי את רח', כשאת מסתכלת על עצמך בראי, את מי את רואה?

רו' (89): "את עצמי. אני לא מרגישה שהשתנית. כלומר, אני יודעת שאני כן נראית אחרת אבל אני לא מרגישה את זה. בוא נאמר שאני לא מקבלת שוק כשאני מסתכלת על עצמי במראה. סך הכול אני מרוצה מאיך שאני נראית".

ח': "... העיקר הרי זה ההרגשה שלי. אני מסתכלת על זה במראה וזהו, זה מה יש... אני תמיד משתדלת להיות לבושה כמו שצריך... אני מתלבשת כמו שהייתי רגילה. על זה אני מקפידה. את זה אני ממשיכה".

אס': "... כשאני מסתכלת על עצמי אני עושה פיקס! [צוחקת]. אני לא אוהבת מה שאני רואה. אבל אף פעם לא אהבתי את איך שאני נראית. כשאני הולכת פה למספרה אחר כך אומרים לי: אוי! היא לא עשתה לך יפה. אני אומרת: היא עשתה מה שהיא יכולה. זה מה שיש לי... אני לא אסלח לבעלי, הראשון, שלא נתן לי לעשות ניתוח אף...".

יש מי שהביעו תחושה של אי התאמה בין תחושת העצמי הצעירה יותר לבין המראה המזדקן:
י': "אני רואה שהזדקנתי. אלה החיים... אני לא מרגישה זקנה. אני מגיל 19 כל חיי עבדתי. ועברתי תקופות לא קלות. אבל השנים עושות את שלהן. זה לא משפיע".

ל': "בואי נאמר שאני יודעת שאני כבר לא בחורה צעירה. מספיק לי להסתכל בראי כדי לראות את זה. אבל אני בהחלט לא מרגישה בהתאם לגיל שלי".

בניגוד לתפיסה הרווחת הנוהגת לראות את הזיקנה כתקופה של ניתוק והתרחקות ממעגל החיים הקודם, אנשים זקנים דווקא מדגישים את ההמשכיות של הזהות העצמית חסרת הגיל, שממשיכה להתקיים לכל אורך החיים (Kaufman, 1986). קאופמן (Kaufman, 1986) משתמשת במושג "העצמי חסר הגיל" (the ageless self) כביטוי המכיל בתוכו את ההנחה החיובית של המשכיות, קוהרנטיות וכבוד בהזדקנות, למול הסטריאוטיפים המקיפים מכל עבר לגבי זיקנה והזדקנות. הזהות, טוענת קאופמן (Kaufman, 1986), איננה דבר שהוקפא ברגע מסוים בעבר. אנשים זקנים מייצרים ומשתמשים כל הזמן בסמלים אישיים ותרבותיים בעברם כדי ליצור תחושת

זהות עצמי קוהרנטית, ובתהליך זה הם מייצרים הווה קיים וחיוני. טענה זו אכן מקבלת ביסוס בדבריהן של הנשים בבית האבות. אך קאופמן מצביעה גם על פער הקיים בין הגוף המזדקן, במיוחד במונחים של מראה חיצוני, ובין תחושת העצמי הפנימית שלהם. קלארק (Clarke, 2001) חקרה אף היא את הקשר בין תפיסת העצמי ותפיסת הגוף בקרב נשים מבוגרות ומצאה, כי הנשים מבטאות מתח המתקיים בין תחושת העצמי שלהן לבין המציאות הפיסית כאשר הן אומרות שהן אינן חשות בהתאם לגילן הכרונולוגי. הן מודעות להזדקנותן של הגוף, אך הן אינן חשות "זקנות". דבריהן של אחדות מהמרואיינות אכן מעיד גם על קיומה של תפיסה כזו. מתקיימת אצלן הפרדה בין הגוף, "הקליפה החיצונית" ו"תחושת העצמי". את העובדה שרבות מהן בכל זאת אינן מבטאות פער משמעותי בין תפיסת העצמי ותפיסת הגוף המזדקן ניתן לייחס, לדעתי, למציאות החיים שלהן כיום. רוב המרואיינות מתגוררות בבית אבות, בהיותן מוקפות בקבוצת בני השווים, היותן חשופות באורח יומיומי, כמעט, גם לדיירים תשושים או סיעודיים, הן חשופות הרבה יותר להיבט הפיזי של ההזדקנות. המציאות היוזואלית של בית האבות כמו מציבה מולן מראה יומיומית למצבן שלהן ומכריחה אותן להיות מודעות יותר לגילויה הפיזיים של הזיקנה ולחוסר התוחלת שבהתכחשות לה. בקרב הנשים שחיות בביתן, המציאות הסובבת פחות הומוגנית, אך גם הן נמצאות בקשר בעיקר עם בני גילן, בין שמדובר בבעל, בן זוג, שכנים וחברים.

4.3.5 זיהוי בין זיקנה לבין ניוון מנטאלי

הזדקנות או זיקנה מזוהים על ידן פחות עם משברי הגוף או עם המראה החיצוני המשתנה ויותר מזוהים עם פגיעה ביכולת המנטאלית. למצב הבריאותי, לנכות הפיסית יש השפעה גדולה על תחושת הזיקנה, אך היה כמעט קונצנזוס בדבריהן סביב התפיסה כי אבדן היכולת השכלית (מנטאלית) הוא הוא הסממן העיקרי המבשר את הזדקנותו של האדם. אבדן זה מתבטא באיבוד הסקרנות, בחוסר הרצון להתעניין במתרחש מעבר ל"עצמי" המייד.

המחשה יפה לתפיסה זו ניתן לראות בסיפור המעשה שסיפרה י:

"אדם רצה לענות לעצמו מתי אני ארגיש שאני זקן. כשהוא הרגיש שראיתו נחלשה

הוא אמר – זהו. הוא הלך לרופא ואמר לו: אני מתחיל להיות זקן. הראייה של

מעורפלת. הרופא אמר: לא בעייה. יש אמצעים לשפר. אז שיפרו לי את הראייה אז

אני לא זקן. עבר עוד זמן מה. הרגליים כבדות, אני בקושי הולך. עכשיו אני זקן. הלך לרופא ואמר: זהו. עכשיו אני זקן. אמר הרופא: מה הבעיה? תתקין נעליים אורטופדיות, תקח מקל. עשה כמצווה, ואמר: אז אני עוד לא זקן. עבור עוד כמה שנים. קם בבוקר: מה אני אעשה היום. אין לי מה לעשות. הלך לרפא ואמר לו: אין לי מה לעשות. אמר הרופא: זהו. עכשיו אתה זקן".

אס': "אדם לא מתעניין אז הוא מזדקן. ברגע שהוא מפסיק להתעניין הוא נעשה זקן. ומתי שהוא מפסיק לעבוד".

כ': "אני חושבת שקודם כל הגוף מזדקן. הגוף משתנה לרעה. התפקוד יורד. יש כל מיני בעיות. אבל אני חושבת שהזיקנה מגיעה ברגע שאדם מפסיק להתעניין במה שנעשה סביבו וחושב רק על עצמו ולא מתעניין בשום דבר אחר, אז זוהי זיקנה מוחלטת".

אחדות מהנשים משתמשות בקנה מידה זה של יכולת מנטאלית בכדי למקם את עצמן מחוץ למעגל "הזקנים", מתוך קו מחשבה מנחה: אם אני עוד קוראת, אני עוד מתעניינת, אזי אני "לא זקנה".

פ': "... [פ'] היא אשה אינטליגנטית. אשה שקוראת הרבה, שעוד חושבת, שעוד יכולה לחשוב. את רואה, אני עושה תשבצים... כל הזמן קוראת... יש לי בעיות, מגבלות בראייה... אבל ראש עובד. זה הכי חשוב".

היבט נוסף לזיהוי הזיקנה עם התנוונות מנטאלית הוא דה-לגיטימציה לעיסוק המוגבר בגוף, ובפן הבריאותי. הפרדוקס הזה בין הצפייה החברתית (המתגלמת בסטריאוטיפ) לבין הדה-לגיטימציה מצד החברה מזכירים, במידה מסויימת, את המסר הכפול הקיים בחברה כלפי העיסוק של נשים צעירות יותר בגופן, כפי שמתארת אותו ברטקי (Bartky, 1990). קיימת בתפיסה החברתית זהות בין

"נשיות" לבין נקיטת פרקטיקות הכרוכות בעיצוב המראה החיצוני. כתוצאה מכך קיימת ציפייה חברתית מנשים, מתוקף היותן נשים, לקיים פרקטיקות אלו. אך מצד שני, פעמים רבות ניתן לזהות נימה של זלזול וביקורת כלפי נשים המשקיעות חלק ניכר מזמנן וממרחן במראה החיצוני. העיסוק בכך נתפס כנחות יותר לעומת עיסוקיים בעלי אופי שכלי או רוחני יותר, המזוהים עדיין עם המגדר הגברי. אם כן, לפנינו מעין מלכוד נוסף אליו נקלעות נשים, והפעם כזקנות.

4.3.6 סיכום מימד הגוף בתפיסת הזהות הנשית בזיקנה

בחלוקה הסכמטית הקיימת בתרבות שלנו בין גוף לנפש מזוהה האשה עם החלק הפיסי והביולוגי של החיים. זיהוי זה מבוסס בעיקר על תפיסת הפיריון הנשי כמאפיין עיקרי בחייה של האשה. לזיהוי האשה עם יכולות הפיריון שלה קיימות השלכות חברתיות ותרבותיות לגבי מיניותה של האשה ותפקידיה המשמעותיים. העיסוק בגוף מהווה ציר מרכזי בחייה של אשה בכל הנוגע לכינון זהותה וביסוס ההערכה העצמית שלה. פרק זה בעבודה חושף מה קורה להיבט זה בחייהן של נשים בזקנתן, וטוען כי גם אם המסגרת המגדרית המאפיינת, המזהה את הנשיות עם המימד הפיזי בתרבות, הרי שהתוכן השתנה.

מימד הגוף אינו פוחת או נעלם בזהותן המגדרית של הנשים הקשישות והוא עדיין מהווה ציר מרכזי בהבניית זהותן, אבל, במידה רבה, הוא משנה את אופיו ומשמעותו בחייהן. מאפייניו של הגוף הנשי כמייצגים מיניות ופיריון מפנים את מקומם לסממני התדרדרות פיזית והשפעותיה הגדלות והולכות על הערכה העצמית שלהן והגדרת זהותן בעיני עצמן. אין בדברים הללו משום כוונה לומר כי העיסוק בגוף החולה מהווה את מרכז חייהן של הקשישות. טענה מסוג זה תהווה אסמכתא לאחד הסטריאוטיפים הנפוצים להזדקנות. אך יחד עם זאת, נושא הבריאות הלקויה בהחלט מתקיים בחייהן, ומשמעותו עבור חייהן היא רבה.

הגוף הופך פגיע יותר בגילן הופך למקור עוצמתן וחולשתן גם יחד. מצד אחד ההתדרדרות הבריאותית משפיעה לא פעם על אורח החיים המוכר להן, מצמצם את מעגלי חייהן ומגביר את תלותן באנשים או מוסדות טיפוליים. שינויים אלו גורמים להן לפגיעה משמעותית בהערכתן העצמית. תגובה זו נובעת מכך שאותן נשים מעריכות ובוחנות את עצמן למול אותם ערכים וקנה מידה בהן השתמשו גם בצעירותן. מצד שני, הקרבה לגופן, ההכרות רבת השנים עמו ועם יכולותיו ומגבלותיו מעניקה להן

יתרון מסויים בהתמודדות עם השינויים המתרחשים בו כעת. הן אינן זרות לגופן. כאשר קנה המידה משתנה והן אינן משוות את חייהן הנוכחיים לעברן, המגבלות הרפואיות נתפשות כאתגרים אשר ההתמודדות עמם הופכת למקור גאווה והערכה עצמית חדשה.

בניגוד לתפיסה הרווחת כי תהליך ההזדקנות קשה יותר לנשים מאשר לגברים, דווקא בגלל העובדה שזהותן מבוססת במידה רבה על המראה החיצוני ויכולות הגוף הצעיר, נשמעו בקרב המרואיינות דעות הפוכות. בעיניהן תהליך ההזדקנות הוא תהליך טראומטי וקשה הרבה יותר לגברים. טיפוח המראה החיצוני מזהה כאחד הנדבכים המרכזיים לתפיסת המגדר הנשי בחברה. החזרה היומיומית הקבועה על פרקטיקות מסוימות, כדוגמת אלו המוקדשות לטיפוח מראה העומד בסטנדרטים נשיים ברורים, נתפסים, על פי החשיבה הפוסטמודרנית (Butler, 1993), כזהות מגדרית עצמה. זהות זו לא אמורה לעמוד במבחן הזמן, ומרכיביה אמורים להשתנות כתוצאה המאייגניזם, ציפיות הסביבה ואימוץ התפיסות החברתיות לגבי אופן משמוע הגוף בגיל המתקדם. אך למרות זאת, בוחרות חלק מהנשים להמשיך ולשמור על מאפיינים הללו. עצם השמירה עליהם יוצרת קו רצוף באישיותן, המייצר להן תחושת המשכיות וזהות ומייצב אותן בעמדת כוח, שאולי לא הייתה קיימת בעבר. בעוד נשים צעירות הממשעות את גופן ברדיפה אחר מראה נשי אידיאלי הופכות את עצמן, למעשה, לסובייקט המתקיים באמצעות יחסו של האובייקט (יישות גברית), הרי נשים זקנות, אשר מלכתחילה אינן יכולות לעמוד בקריטריונים של האידיאל, גם אינן שואפות אליו, ולפיכך הן משוחררות ממנו. הן משוחררות לנהוג כרצונן: להמשיך ולקיימן או להפסיקן כליל. לבחירה להמשיך ולקיים פרקטיקות אלו מתלווה גוון של מרדנות במוסכמות, של חתרנות כנגד סטריאוטיפים כלפי נשיות בזיקנה ושל הרצון להשיג נראות.

5. פרק חמישי: דיון ומסקנות

מחקר זה ביקש לבחון את הזהות המגדרית הנשית במפגשה עם הזיקנה בגיל הרביעי. שאלות המחקר היו – האם "זהות מגדרית" מובחנת הינה רלוונטית בכינון זהות בזיקנה, ומהי אופן כינונה של זהות מגדרית נשית בגיל הרביעי. המחקר ביקש לזהות את מרכיבי הזהות המגדרית הנשית במציאות חייהן הנוכחית, תוך השוואה ובחינה מתמדת למאפייני הזהות המגדרית הנשית המקובלים בחברה בה אנו חיים.

שיטת המחקר שנבחרה לבחון את הנושא היא שיטת המחקר האיכותני. העבודה התבססה על ניתוח ראיונות עומק שקיימתי עם מספר מרואיינות. הנושאים והתמות שעלו במחקר זה משלבים בתוכם תמות שעלו מתוך הראיונות עצמם וניתוח המאוחר שלהם (הפרק הראשון בעבודה העוסק בנושא משמעויות הזמן) ונושאי מחקר מוגדרים מראש אותם ביקשתי לבחון במהלך הראיונות (הפרק השני והשלישי בעבודה העוסקים בנושא הרשת החברתית והמשפחתית ונושא הגוף). אך חלוקה זו, כמובן, אינה סכמטית וחד-משמעית ורעיונות חדשים או מוגדרים מראש ניתן למצוא בכל סעיף וסעיף בעבודה. הבחירה לבחון את הזהות המגדרית הנשית בזיקנה תוך התמקדות בנושאי הגוף ו"מודל הרשת החברתית" נבעו מתוך ההכרה כי הנושאים הללו מזוהים כמוקדי משמעות מרכזיים בקרב המגדר הנשי, ולכן מעניין היה לבחון מה קורה למוקדי משמעות אלה בתקופת החיים של הגיל הרביעי. בחינת נושא הזמן (המייד ורחוק יותר) העלתה מגוון תמות רבות שחשפו מוקדי משמעות נרחבים נוספים כגון: מטרות חיים נוכחיות, קונפליקטים בין זהות בעבר ובהווה, זהויות שאולות מפרקי זמן שונים, המעניקים מימד נוסף לבחינת הזהות העצמית הנשית בגיל הרביעי.

עבודה זו מבקשת לטעון שהגיל הרביעי יוצר, עבור נשים, קונטקסט לזהות בלתי מגדרית. ובקרב נשים, השייכות לקבוצת גיל זו, ניתן לעמוד על מספר היבטים לכך שזהות המגדרית משתנה באופן שיכול לבטל הבדלים מגדריים וייצוג מגדרי. אך יחד עם זאת, העלמותם (או כמעט היעלמותם של מאפייני המגדר) אינם יוצרים דמות א-מגדרית חדשה ומנותקת מהקונטקסט החברתי הקודם. להערכתנו, דמות א-מגדרית זו קיימת באופן תיאורטי בלבד. ניכר כי הנשים הנחקרות מבקשות להיאחזו בפרופיל המגדרי הקיים והמוכר, מתקשות להינתק ממנו, לנצל את השינויים הללו לטובתן, ובכך מונעות אפשרות אמיתית של שחרור מהמערך המגדרי המדכא. חלק ממאפייני המגדר הנשי

אמנם אינם מתקיימים עוד בגיל הזיקנה ובכך נעלמת, במידה מסויימת, זהות מגדרית. אך מכיון שלא קיימות עבורן חלופות להתמודדות עם השינויים הללו הדים שלהם ממשיכים להתקיים בתפיסתן העצמית ולפיכך בזהותן. מחקר זה מבקש לבטל את הרעיון, העולה במחקרים שונים (Silver, 2003, Lorber, 2000), שהזיקנה יכולה, בשלב זה, לספק שדה מחקר אפשרי לבחינת סדר חברתי אחר, שאינו מאורגן על בסיס הרעיון המגדרי.

ההתבוננות בהבניית המגדר בזיקנה דרך התמודדות הנשים עם נושאים כמו העיסוק בגוף, ניצול הזמן, יחסים פנים משפחתיים, חברים, בדידות, בריאות מתדרדרת, פרישה ואלמנות, ממחישים עד כמה המאפיינים וההגדרות של קטגוריית המגדר הנשי מתרוקנות מהתוכן המוכר שלהם במציאות החיים של נשים בגיל הרביעי של חייהן. יחד עם זאת, היות והזהות המגדרית היא חלק מהותי ביותר בתפיסת הזהות העצמית ולא ניתן להפריד ביניהן, הרי שהן, במידה רבה, מאבדות את זהותן בלא שיהיו להן הכלים לעמוד על השינויים החלים ולנצל אותם לטובת בניית זהות שונה. פעמים רבות הן חשות תחושות של אבדן על מציאות שחלפה ללא שוב, לצד היאחזות בסממנים המגדריים שנותרו, במציאות או לתפיסתן. כלומר, מכיון שאין להן את הכלים המתאימים להתמודדות והבנה של מציאות א-מגדרית, הן לא השכילו לנצל את השינויים לבניית מודל זהותי שונה.

בעבודה זו מצאתי כי עבור המרואיניות, בנות הגיל הרביעי, מטרות החיים משתנות בשלב זה של חייהן. הן מרוכזות יותר ויותר בעצמן. מגמה זו נובעת מכיוונים שונים: מצד אחד, מעגלי החיים מצומצמים. הן חשות שהאפשרויות החברתיות העומדות לרשותן הולכות וקטנות. מצד שני, בעיות הבריאות הולכות ומתרבות ובהעדר מוקדים אחרים הזקוקים לטיפולן ולהשגחתן, כמו ילדים, נכדים או בני זוג, הן מתמקדות יותר ויותר בשגרת חייהן ובניסיון לשמר את הסטטוס קוו בו הן נמצאות. שמירה על שגרת חיים קבועה הופכת בשלב זה גם לכלי, לאמצעי לשמירת הזהות העצמית הנוכחית שלהן אותה גיבשו בשנים האחרונות, אך גם למטרה בפני עצמה. לכאורה, עומד לרשותן בשלב זה של חייהן זמן פנוי רב, היות והן משוחררות ממחוייבויות חברתיות. אך בהיעדר כלים מתאימים והיסטוריה עצמית של טיפול ודאגה לעצמן, הן אינן יודעות כיצד לעשות זאת. לפיכך, נשים בגיל הרביעי מגיבות למתרחש להן ולמתרחש סביבן. הן נמצאות שוב או עדיין, בעמדה פאסיבית אופיינית למגדר הנשי. הן כמעט ואינן נוקטות יוזמות לשינויים כלשהם בחייהן, גם כאשר הן מודות בפה מלא או בעקיפין כי הן אינן מרוצות מהיבט זה או אחר בחייהן.

מעבר להתמקדות בהווה כמוקד של זהות הן אינן יכולות להיתלות בשום מערך חברתי מארגן לביסוס זהותן העצמית. שלב זה של חייהן משולל תפקידים חברתיים מוגדרים השמורים להן (חזן, 1988). הן אינן אמהות, אינן בעלות קריירה, ואף כבר לא סבתות פעילות. אך תפקיד אחד חדש הוזכר על ידי חלק מהמרואיינות, והוא תפקיד "שומרת הגחלת" של המשפחה. תפקיד זה של שמירת הנרטיב המשפחתי והעברתו לדורות הבאים, שמור לדור המבוגר של המשפחה (וויילאנט, 2002) ואינו מאפיין רק נשים. ניתן, אולי, לראות תפקיד זה כמשלב אלמנטים שונים כמבאפייני מגדר נשיים וגבריים, כיון שיש בכך היבט של הנרקיסיסם הגברי, ברצון להתמקד בסיפור האישי שלהן ולהטמיע את עצמן בזיכרון אחרים, לצד הרצון ליצור מסגרת התקשרות פנים-משפחתית רחבה ועמוקה יותר, המאפיין את המגדר הנשי. יחד עם זאת, למרות הרצון למלא תפקיד זה, אצל רובן הוא לא הגיע לכדי מימוש ולא ננקטו צעדים להוציא אותו אל הפועל.

באופן מפתיע, להערכתו, כנגד ממצאיה של פרידמן (1996), שחקרה נשים בתקופות חיים מוקדמות יותר, הנשים במחקר זה כמעט ואינן מתארות את עצמן באמצעות סטטוס משפחתי. הזהות אותה חלק מהמרואיינות בוחרות לשאול מהעבר לצורך הצגת עצמן מבוססת דווקא על סטטוס מקצועי. בחירה זו יכולה להתפרש כדוגמא נוספת לטשטוש זהות מגדרית בזיקנה, כאשר מאמצים את ההנחה כי הזהות המגדרית הגברית שואבת את עיקר מאפייניה מהפן המקצועי והיוקרה המתלווה אליו. יחד עם זאת, שני טיעונים יכולים להיתפס כמערערים על ההנחה כי מדובר במקרה זה בויתור על דפוסי חשיבה נשית למול הפנמת דפוסי חשיבה גברית. הטיעון הראשון נוגע לאופי הקריירה שניהלו המרואיינות והחשיבות שהן מקנות לסוג זה של עבודה. כל הנשים שעבדו מחוץ לבית מלאו תפקידים מסורתיים לנשים בשוק העבודה, בין שמדובר בתפקיד רשמי ובין שמדובר בהתנדבות במוסדות חברתיים שונים. התפקידים המסורתיים הללו המבוססים על נתינה, העניקה, שירות וטיפול באחרים (יזרעאלי, 1999) יכולים להתפרש כמסר נוסף אותו מבקשות המרואיינות להעביר: ערכו של אדם נקבע לא רק על-ידי מה שעשה לעצמו ולביתו אלא גם בתרומתו לקהילה ולחברה בה הוא חי. פרשנות זו מבוססת על התפיסה כי שירות, דאגה וטיפול באחרים הינם מאפייני מגדרי נשי מובהק (Abel, 1996, MacRae, 1995). למרות שבשלב זה בחייהן הן אינן מקיימות תפקידים אלה הלכה למעשה, תפיסה זו בכל זאת מהווה אבן בוחן מרכזית בהירארכיה המוסרית שלהן.

הטיעון השני קשור לאפשרות שהבחירה של חלק מבין המרואיינות בהצגת הסטטוס המקצועי כמייצג עיקרי לזהותן נובעת מחוסר אפשרויות אחרות ולא מתוך בחירה ואימוץ תפיסות מגדריות גבריות להערכה עצמית. בעוד שהיחסים הפנים משפחתיים השתנו ברבות השנים, והסטטוס המשפחתי המוכר (כרעיה ו/או אמא) איבד, במידה רבה, ממשמעותו ותוכנו, הרי הסטטוס המקצועי, ממנו פרשו לפני שנים, נישאר כזיכרון שלם יותר ולא רלוונטי לחיים הנוכחיים. דווקא חוסר הרלוונטיות שלו למציאות חייהן הנוכחית יכולה להוות עבורן אמצעי יעיל להצעת העצמי באופן בטוח יותר מאשר היחסים המשפחתיים שהם, לא פעם, אמביוולנטיים ופחות ברורים מהעבר.

מאפיין נוסף של המגדר הנשי שזכה להתייחסות מקיפה בעבודה זו הוא "מודל הרשת" כמאפיין של תפיסת העולם הנשית, ומכאן גם מרכיב חשוב בתפיסת הזהות הנשית (גיליגן, 1995). מחקרים שנערכו על נשים וגברים בגיל מבוגר מצביעים על כך שלנשים יש רשתות גדולות יותר, המשיקות לאנשים רבים, ולאנשים הללו מספר תפקידים משמעותיים עבורן. קשרים חברתיים אמיצים מהווים עבור נשים אלמנות תחליף, במידה מסוימת, לקשרי זוגיות וקשרים משפחתיים אחרים. קשרי חברות, עבור נשים אלמנות הם דבר חשוב ומרכזי בתפיסת הזהות שלהן (Hurd, 1999). על פי ממצאי מחקר זה, "מודל הרשת, החברתית כמעט ואינו רלוונטי עבור נשים בקבוצת הגיל הרביעי. עקב סיבות שונות המעגלים החברתיים הולכים ומצטמצמים, ואת מקומם של קשרי החברות הקודמים לא ממלאים, על פי רוב, קשרים מסוג אחר. רבות מבין המרואיינות מעידות כי הן חשות תחושת בדידות עמוקה. תחושת הבדידות אינה קשורה בהכרח, כפי שניתן ללמוד מהתבטאויותיהן של המרואיינות, לבידוד פיזי ממשי מקבוצת בני גילן. תחושת הבדידות מתקשרת בעיניהן לתחושת ניכור חברתי כמו גם לאבדן הקשר עם חברים ושכנים קרובים. מעבר להשפעה על תחושותיהן, לתחושת הניתוק החברתי קיימת, לעתים, השפעה ממשית על סגנון חייהן הנוכחי של חלק מבין המרואיינות. מאחר והן אינן רגילות לקיים פעילות באופן אינדבידואלי, הרי שאין בידן את הכלים להתמודד עם בדידות זו ולהמשיך בכל זאת לקיים אורח חיים אותו נהגו לקיים בעבר. העובדה שהן נאלצות לוותר על תחביבים או הרגלים שונים עקב בדידות יכולה לפגום בתחושת ההמשכיות בזהות העצמית שלהן בעבר ובהווה.

מחקר זה מעלה, בדומה לספרות מחקרית קודמת (בר טור ופרגר, 1996, פרגר, 1989, אלבק

והכט, 2001), כי המשפחה עבור נשים בגיל הזיקנה, מהווה מקור מרכזי של תמיכה, משמעות

וסיפוק. הקשר המשפחתי משמש גם כגורם מקשר בין זהותה של האשה בהווה לזהותה בעבר. כמו כן, המשפחה והקשר עם בני המשפחה ממלאים תפקיד נוסף, בעיקר בקרב דיירי בתי האבות – המשפחה משמשת כסמל יוקרה וכמשאב כח עבור הקשישה. למרות התחושות האמביוולנטיות ולקונפליקטים המתלווים לעתים ליחסים המשפחתיים, המשפחה עדיין מהווה עבורן את מקור התמיכה העיקרי ואליה הן פונות לעזרה בשעת משבר. גם אם בהצגתן הראשונית נמנעו רבות מהנשים להתייחס למשפחתן, הרי שמהלך השיחה, כאשר התייחסו למשפחה המורחבת שהן הקימו, ניתן היה לחוש בנימת גאווה ברורה בדבריהן של המרואיניות. למרות הביקורת שיש להן כלפי הילדים והנכדים, הן עדיין זוקפות לזכותן את גידול המשפחה ועליה גאוותן. תחושות אלה של גידול משפחה תואמות את הסטנדרטים והציפיות החברתיות הקיימות מנשים בתרבות שלנו.

אחת הסיבות המרכזיות לתחושת בדידות ולעתים ריקנות המלווה חלק מבין המרואיניות נובעות מעצם העובדה שהן חיות בשלב זה ללא בן זוג בחייהן. נשים המנהלות את חייהן מתוך קשרים אינטימיים ארוכי טווח לומדות לזהות את עצמן עם זוגיות ועם בן זוג (Gergen, 2001). במידה והתאלמנותן מתרחשת בגיל מוקדם יותר אבדן הקשר הזוגי מתמלא, לא פעם, בפעילויות התנדבותיות שונות על מנת למלא את החללים שנפער, לפחות בכל הנוגע לתחושת ההענקה והטיפול באחרים (caring) (MacRae, 1995). מותו של הבעל יוצר חלל משמעותי בתחושת הזהות שלהן. אופן ומידת ההתאוששות מכך תלויה, להערכתנו, במידת ההזדהות שהתקיימה בין האשה לבעלה במהלך חייהם המשותפים. נושא של פגיעה בזהות העצמית ובנייתה מחדש לאחר מות בן הזוג יכול, להערכתנו, לשמש שדה למחקר נוסף ומקיף יותר.

החשיבה התרבותית המאפיינת את החברה שלנו מבוססת על חלוקה בינארית כמעט בכל תחום. המושגים "גוף ו"נפש" נתפשים כהיבטים מנוגדים של החיים האנושיים. בעוד הגבר מזוהה עם הנפש והרוחניות, האשה מזוהה עם הגוף. העיסוק בגוף מהווה ציר מרכזי בחייה של אשה בכל הנוגע לכינון זהותה וביסוס ההערכה העצמית שלה (Wolf, 1991). ממחקר זה עולה כי גם בגיל הרביעי מימד הגוף הינו בעל משמעות מרכזית בכינון הזהות. גם אם מהות ההתייחסות לגוף השתנתה, הרי היא עדיין מהווה את אחד הצירים המרכזיים של הזהות בגיל הזה. מאפייניו של הגוף הנשי כמייצגים מיניות ופיריון מפנים את מקומם לבעיות בריאותיות שונות, ההתמודדות עמן וההשלכות שלהן לגבי תפיסתן העצמית.

על פי התפיסה התרבותית בחברה בה אנו חיים, זיהוי המגדר הנשי עם ענייני העולם הזה, עם המימד הפיזי בחיים, נמצא מבחינה הירארכית בדרגה נמוכה יותר מאשר העיסוק במימד הרוחני, הנעלה יותר. על פי ממצאי מחקר זה, הקירבה לגוף, שהעמידה את הנשים בעמדת חולשה מבחינה חברתית, מזוהה עתה על ידן כמשאב של כוח. הן חשות שהן אינן זרות לגופן ולכן יכולות להתמודד טוב יותר מאשר גברים בגילן עם השינויים המתרחשים בגיל בתקופת ההזדקנות. הקירבה לגוף והעיסוק היומיומי בו יכולות להוות עבורן אמצעי לשמירת הזהות שלהן ומשאב כוח גם בהיבט נוסף. טענתי היא ש"האידיאל הנשי" אליו חותרות נשים בקיום הפרקטיקות היומיומיות (Butler, 1993), אינו רלוונטי כלל בשלב זה, על יצוגי המיניות כסמלי פיריון. לכל הפחות, "אידיאל נשי" זה שינה את מהותו ואופיו. בעוד נשים צעירות ממשמעות את גופן ברדיפה אחר האידיאל הבלתי מושג הופכות את עצמן לסובייקט המתקיים רק באמצעות יחסו של האובייקט הגברי אליהן, הרי נשים זקנות משוחררות מאידיאל זה. חלקן אכן בוחרות שלא להמשיך ולדבוק בקיום פרקטיקות חיצוניות המזוהות עם נשיות. בחירה זו, להערכתי, יש בה משום שחרור מגבולות המגדר ורמז לקיום אפשרי של זהות א-מגדרית. אחרות, בוחרות להמשיך ולדבוק באותן פרקטיקות חיצוניות אותן נהגו לקיים גם בשנים הקודמות. התנהגות זו ניתן לפרש כסוג של מרדנות ויציאה כנגד אותם סטריאוטיפים הרואים בנשים זקנות יצורים א-מיניים ובלתי נראים. זו דרכן להשיג נראות חברתית. אך הבחירה הזו יכולה להתפרש גם כחוסר בחירה אמיתית. היות והחשיבה הבינארית בה שבויה תרבותנו אינה מאפשרת קיום של מצב ביניים, הרי שאי נקיטת פרקטיקות מסויימות עלולה להפוך אותן, לפרשנותן, למין ייצור שאינו זה ואינו אחר: לא אישה ולא גבר. ומצב זה, שהוא חסר קיום למעשה בחברה שלנו, הינו אחד המצבים המפחידים אותן ביותר, להערכתי. לטענתי, א-מגדריות איננה אפשרות אמיתית קיימת עבור נשים זקנות בגיל הרביעי.

עבודה זו ביקשה לעסוק בנושא אשר לא זכה להתייחסויות רבות במחקר הישראלי: חקירת נושא המגדר בקרב קבוצת הגיל הרביעי – כמימד נוסף להבנת נושא המגדר והשפעתו על זהות הפרט. הנושאים שהועלו בעבודה זו הינם בגדר עבודת הכנה ראשונית בלבד כחלק מיצירת בסיס מחקרי רחב ליצירת שיח חדש או חידוש השיח באפשרויות הקיימות ליצירת זהות א-מגדרית.

ביבליוגרפיה

- אוסלנדר, ג', חקלאי-רוסט, ע' וליטווין, ה' (1991). "תפקידי תמיכה של מרכיבי הרשת החברתית של הקשיש". *גרונטולוגיה*, 53, 3-19.
- אייל, נ' (1998). אני מחוג שברח מן השעון – החוויה האישית של הזמן בתקופת הזיקנה. *גרונטולוגיה*, כה(4-3), 9-24.
- איריגארי, ל' (2003). *מין זה שאינו אחד*. תרגום: דניאלה ליבר. תל אביב: רסלינג הוצאה לאור.
- אלבק, ש' והכט, ר' (2001). "ציפיות הקשיש מביקורי בנו/בתו בבית אבות". *גרונטולוגיה*, כח(2), 73-53.
- באטלר, ג' (2001). *קוויר באופן ביקורתי*. תל-אביב: רסלינג.
- באר, ש' ופקטור, ח' (1993). "מפקד ארצי של דיירי המוסדות לטיפול ממושך ותכניות הדיור המוגן – 1990". *גרונולוגיה*, 62, 36-16.
- ברודסקי, ג', שנור, י', באר, ש' (2005). *קשישים בישראל: שנתון סטטיסטי 2004*. ירושלים: מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל המרכז לחקר הזיקנה.
- בר-טור, ל' (1993). "הסתגלות לבית אבות במשבר התפתחותי בזקנה". *גרונטולוגיה*, 62, 48-57.
- בר-טור, ל' ופרגר א' (1996/7). "זקן זקן מה יש לו בחייו? איכות ומשמעות החיים בזיקנה המאוחרת". *גרונטולוגיה*, 76, 47-37.
- ברקוביץ, נ' (1994). "האמהות כמשימה לאומית". *נגה*, 27, 24-27.
- גיליגן, ק' (1995). *בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה*. תרגום: נעמי בן חיים. תל-אביב: ספריית פועלים.
- גמליאל, ט' (1999). "הלובי כזירה לעימות בין קבלת הזיקנה להכחשתה". *גרונטולוגיה*, כו(3-4), 107-89.

דה-בובאר, סי' (2001). **המין השני: כרך ראשון. העובדות והמיתוסים**. תרגום: שרון פרמינגר. תל-אביב: הוצאת בבל.

דיאור, שי' (1990). **מעבר אמצע החיים: נשים וגברים**. עבודת דוקטורט. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

וויילאנט, ג'י אי' (2002). **ליהנות מהזקנה: אבני-דרך לחיים מאושרים יותר**. תרגום: יעל זיסקינד קלר. תל-אביב: מטר הוצאה לאור בע"מ.

חזן, ח' (1988). **הזיקנה כתופעה חברתית**. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

חזן, ח' (1997). "מקום אחר: בתי אבות כאתר של מודרנה". **גרונטולוגיה**, 77, 18-8.

חזן, ח' (2003) "לגופה של הסוציולוגיה: על מעמדו הייצוגי של הגוף". **סוציולוגיה ישראלית: כתב עת לחקר החברה הישראלית**, ה (1), עמ' 2219-230.

טופלר, א' (1976). **הלם העתיד**. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

יאול, א' (1999). "הדיוור המוגן לאוכלוסייה המבוגרת – היבטים רפואיים". **גרונטולוגיה**, כו (3-4), 109-115.

יזרעאלי, ד' (1999). "המיגדור בעולם העבודה". בתוך: יזרעאלי, ד' ואחרים (עורכים): **מין, מגדר ופוליטיקה**. "קו אדום", הוצאת הקיבוץ המאוחד.

לובין, א' (2003). **אשה קוראת אשה**. חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה זמורה-ביתן מוציאים לאור.

מילט, ק' (2006). "תיאוריה של פוליטיקה מינית (מתוך פוליטיקה מינית)". תרגום: דפנה עמית ודלית באום. בתוך: באום ד' ואחרים (עורכים): **ללמוד פמיניזם: מקראה. מאמרים ומסמכי יסוד במחשבה פמיניסטית**. הוצאת הקיבוץ המאוחד. סדרת מגדרים.

מקיננון, ק' (2006). "מיניות פורנוגרפיה ושיטה: הנאה תחת הפטריארכיה". תרגום: מריאנה בר ודלית באום. בתוך: באום ד' ואחרים (עורכים): **ללמוד פמיניזם: מקראה. מאמרים ומסמכי יסוד במחשבה פמיניסטית**. הוצאת הקיבוץ המאוחד. סדרת מגדרים.

מרקוס, א' ל', גינדין, י', בכור, ד', קנני, א', באומגרטרן, מ', לוי, ש', ברגמן, ה', רוזין, א' (1993).
"קשישים עצמאיים המתגוררים בבית אבות השוואה בין עדתית". **גרונטולוגיה**, 62,
47-41.

נוי, ח' (2003). "סיפורים של גבריות הגמונית: גוף ומרחב בסיפורי תרמילאים ישראלים". **סוציולוגיה
ישראלית: כתב עת לחקר החברה הישראלית**, ה (1), עמ' 75-120.

נרדי, ר' (1991). **בין העונות: על נשים באמצע החיים**. רמת-גן: קשת.

סידי, ג' (1993). **קשר השתיקה: נשים בגיל המעבר**. ירושלים: כתר הוצאה לאור.

פוקו, מ' (1996). **תולדות המיניות**. תרגום: גבריאל אש. תל-ביב: הקיבוץ המאוחד.

פרידמן, א' (1996). **באה מאהבה: אינטימיות וכוח בזהות הנשית**. "קו אדום", הוצאת
הקיבוץ המאוחד.

צבעוני, מ' (1995). "החליפין בסולידריות הבין דורית בין הזקנים לבין ילדיהם". **גרונטולוגיה**, 70,
19-30.

קופטש, ז' ושמאמה א' (1993). "בתי אבות ודיור מוגן - עקרונות לאומדן שווי, ניהול וכדאיות
הפעלה". עבודה לצורך קבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל-אביב, החוג לשמאות וניהול
מקרקעין.

קפלן, א' (1997). "דיור מוגן - התחפושת ומה שמתחתיה". **גרונטולוגיה**, 77 : 95-103.

שיהי, ג' (1993). **גיל המעבר של האשה: העובדות, הברירות, העתיד**. תרגום: נטע גל. תל-אביב:
אלפא/זמורה-ביתן, מוציאים לאור.

ששון-לוי, א' (2001) "חתרנות בתוך דיכוי: כינון זהויות מגדריות של חיילות בתפקידים
"גבריים". בתוך: עצמון, י' (עורכת). **התשמע קולי?: ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית**.
מכון ון-ליר בירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

- Abell, S.C. & Richards, M.H. (1996). The relationship between body shape satisfaction and self-esteem: An investigation of gender and class differences. *Journal of Youth and Adolescence*, 25(5), 691-703
- Aldous, J. (1987). New Views on the family life of the elderly and the near-elderly. *Journal of Marriage and the family*. 49: 227-234.
- Altschuler, J. (2001). Meaning and centrality of caring activities among older women. *Journal of Women and Aging*, 13(3), 79-100.
- Antonucci, T.C. & Akiyama, H. (1987). An examination of sex differences in social support among older men and women. *Sex Roles*, 17(11/12), 737-749.
- Arber, S. & Ginn, J. (1991). *Gender and later life: A sociological analysis of resources and constraints*. London: Sage.
- Baltes, P.B. (1997). On the incomplete architecture of human ontogeny: Selection, optimization, and compensation as foundation of developmental theory. *American psychologist*, 52, 366-380.
- Bartky, S.L. (1990). *Femininity and domination: studies in the phenomenology of oppression*. New-York: Routledge.
- Beales, S. (2000). Why we should invest in older women and men. *Gender and Development*, 8(2), 9-18.
- Bell, I.P. (1984). The double standard: Age. In: Freeman, J. (Ed.), *Women: A feminist perspective*. California: Mayfield Publishing Company.

Biggs, S. (1997). Choosing not to be old? masks, bodies and identity management in later life. *Ageing and Society*, 17, 553-570.

Blackstone, T. (2001). On being grandmother. *Aging International*. 26, 43-52.

Bordo, S. (1993a). *Unbearable weight: feminism, western culture and the body*. Berkeley: University of California Press.

Bordo, S. (1993b). Feminism, Foucault and the politics of the body. In: Ramazanoglu, C. (Ed.), *Up Against Foucault*. London: Routledge.

Brubaker, T. H. (1990). Families in later life: A Burgeoning research area. *Journal of Marriage and the Family*. 52, 959-981.

Butler, J. (1993). *Bodies that matter: On the discursive limits of "Sex"*. New-York: Routledge.

Chodorow, N. (1971). Being and doing: A cross-cultural examination of the socialization of males and females. In: Gornick, V. & Moran, B.K. (Eds.), *Women in sexist society, studies in power and powerlessness*. New-York: Basic Books.

Chodorow, N. (1974). Family structure and feminine personality. In: Rosaldo, M.Z. & Lamphere, S. (Eds.), *Women, culture and society*. Stanford: Stanford University Press.

Clarke, L. H. (2001). Older women's bodies and the self: The construction of identity in later life. *Canadian Reviews of sociology & Anthropology* . 38(4), 441-464.

Comfort, A. (1976). *A Good age*. New York: Crown Publishers.

- Cooley, C.H. (1964). *Human nature and the social order*. New York: Schocken Books.
- Csikszentmihalyi, M. & Rochberg-Halton, E. (1981). *The meaning of things: Domestic symbols and the self*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Elder, G.H. Jr. (1998). The life course as Developmental theory. *Child Development*, February. 69(1), 1-12.
- Erikson, E.H. (1963). *Childhood and society*. New-York: Norton.
- Erikson, E.H. (Ed). (1968). *Identity: youth and crisis*. New-York: Norton.
- Erikson, E.H. (1985). *The life cycle completed: A review*. New York: Norton.
- Fairhurst, E. (1998). 'Growing old gracefully' as opposed to 'mutton dressed as lamb': The social construction of recognising older women. In: Nettleton, S. & Watson, J. (Eds.). *The Body in Everyday Life*. New York: Routledge.
- Featherstone, M. & Hepworth, M. (1991). The mask of ageing and the postmodern lifecourse. In: Featherstone, M., Hepworth, M. & Turner, B.S. *The body, Social Process and cultural Theory*. London: Sage.
- Fitzgerald, J.M.(1988). Vivid memories and the reminiscence phenomenon: The role of a self narrative. *Human Development*, 31, 261-273.
- Friedman, W.J. (1990). *About Time*. Cambridge, MA: MIT Press.

- Furman, F.K. (1997). *Facing the mirror: Older women and beauty shop culture*. New York: Routledge.
- Gergen, M. (2001). *Feminist reconstructions in psychology: narrative, gender and performance*. Thousand Oaks, California: Sage.
- Giele, J.Z. & Elder, G.H. (1998). Life Course research: development of a field. In: Giele, J.Z. and G.H. Elder (eds.) *Methods of Life Course research: Qualitative and Quantitative approaches*, London: Sage Publications.
- Gist, Y.J. & Velkoff, V.A. (1997). *International brief. Gender and aging: Demographic dimensions*. Source: U.S. Department of Commerce. Economics and Statistics Administration. Bureau of the Census. IB/97-3.
In: www.census.gov/ipc/prod/ib-9703.pdf
- Goffman, E. (1961). *Asylums*. Garden City, New-York: Anchor Books.
- Goffman, E. (1967). *Interaction rituals: Essays on face to face behavior*. New-York: Anchor Books.
- Goodman, M. (1996). Culture, cohort, and cosmetic surgery. *Journal of Women and Aging*, 8(2), 55-73.
- Graham, H. (1983). Caring: A labour of love. In: Finch, J. & Groves, D. (Eds.) *A Labour of love: Women, work and caring*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Grosz, E.A. (1994). *Volatile bodies: Toward a corporeal feminism*. Bloomington: Indiana University Press.

- Gubrium, J.F. & Holstein J.A.(1999). Constructionist perspectives on aging. In: Bengston, V.L. & Schaie, K.W. (Eds.), *Handbook on theories of aging*. New-York: Springer Publishing Company.
- Gutmann, D. (1994). *Reclaimed powers: Men and women in later life*. Illinois: Northwestern University Press.
- Hall, S. (1996). Introduction: who needs 'Identity'?. In: Hall, S. & Du Gay, P. (Eds.), *Questions of cultural identity*. California: Thousand Oaks, Sage Publications Inc.
- Harrison, J. (1983). Women and ageing: Experience and implication. *Ageing and Society*, 3(2), 209-35.
- Hazan, H. (1980). *The limbo people: A Study of the Constitution of Time Universe among the Aged*. London: Routledge & Paul.
- Holstein, M.B. (2001/2002). A feminist Perspective on Anti-aging Medicine Generation. *American Society on Aging*, 25 (4), 38-43.
- Holstein, M.B. & Minkler, M. (2003). Self, society, and the "New Gerontology". *The Gerontologist*, 43(6), 787-796.
- Hurd, L.C. (1999). 'WE'RE NOT OLD!': Older women's negotiation of aging and olderness. *Journal of Aging Studies*, 13(4), 419-439.
- Jenkins, C.L. (2003). Introduction: widows and divorcees in later life. *Journal of women and Aging*, 15(2/3), 1-6.

- Kaufman, S.R. (1986). *The ageless self: Sources of meaning in late life*.
Madison: University of Wisconsin Press.
- Kinsella, K. & Velkoff, V. A. (2001). *An aging world: 2001*. Source: U.S.
Department of Commerce. Economics and Statistics Administration. Bureau of
the Census.
In: www.census.gov/prod/2001pubs/p95-01-1.pdf
- Kramer, M.K. (2005). Self-characterizations of adult female informal caregivers:
Gender identity and the bearing of burden. *Research and Theory for Nursing
Practice*, 19(2), 137-161.
- Kulik, L. (2001). Attitudes Towards Spousal. Caregiving and their Correlates among
aging women. *Journal of women and aging*. 13(3):41-58
- Lamb, S. (2000). *White saris and sweet mangoes: Aging, gender and body in north India*.
Berkeley: University of California Press.
- Lampert, A. & Friedman, A. (1992). Sex differences in vulnerability and
maladjustment as a function of parental investment: An evolutionary approach.
Social Biology, 39(1/2), 65-81.
- Laslett, P. (1991). *A fresh map of life: The emergence of the Third Age*. Cambridge, MA:
Harvard University Press.
- Longino, C. & Lipman, C. (1981). Married and spouseless men and women in
planned retirement communities: Support network differentials. *Journal of
Gerontology*, 37, 713-722.

- Lorber, J. (2000). Using gender to undo gender. A feminist degendering movement. *Feminist Theory*, 1(1), 79-95.
- Luborsky, M.R. & Sankar, A. (1993). Extending the critical gerontology perspective: Cultural Dimensions. *The Gerontologist*, 33(4), 440-444.
- MacRae, H.M. (1995). Women and caring: Constructing self through others. *Journal of Women and Aging*, 7(1/2), 145-167.
- Mead, G.H. (1962). *Mind, self, and society: From the standpoint of a social behaviorist* C.W. Morris (Ed). Chicago: University of Chicago Press.
- Michael, S.T., Crowther, M.R., Schmid, B. & Allen, R. S. (2003). Widowhood and spirituality: Coping responses to bereavement. *Journal of women and aging*, 15(2/3), 145-165.
- Minkler, M. & Estes, C.L. (1998). *Critical gerontology: Perspectives from political and moral economy*. New York: Baywood.
- Neugarten, B.L., Wood, V., Kraines, R.J. & Loomis, B. (1968). Women's attitudes toward the menopause. In: Neugarten, B.L. (Ed.) *Middle age and aging: A Reader in social psychology*, Chicago: University of Chicago Press.
- Neugarten, B.L. (1968). Adult personality: Toward psychology of the life cycle. In: Neugarten, B.L. (Ed.) *Middle age and aging: A reader in Social Psychology*, Chicago: University of Chicago Press.
- Neugarten, B.L. (1974). Age groups in American society and the rise of young old. *Annals of the American Academy of Politics and Social Science*, 187-198.

- Palmore, E.B. (1990). *Ageism. negative and positive*. New York: Springer Publishing Company.
- Passuth, P.M. & Bengston, V.L. (1988). Sociological theories of aging: Current perspectives and future directions. In: Birren, J.E. & Bengston, V.L. (Eds). *Emergent theories of aging*. New York: Springer Publishing Company.
- Pliner, P., Chaiken, S. & Flett, G.L. (1990). Gender differences in concern with body weight and physical appearance over the life span. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 16(2), 263-73.
- Polak, S. & Gilligan, C. (1982). Images of violence in thematic apperception test stories. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42(1), 159-167.
- Powell, J.L. & Longino, C.F. (Jr). (2002). Postmodernism Versus Modernism: Rethinking Theoretical Tension in Social Gerontology. *Journal of Aging and Identity*, 7(4), 219-226.
- Ray, R.E. (1996). A postmodern perspective on feminism gerontology. *The Gerontologist*, 36(5), 674-680.
- Reinharz, S. (1992). *Feminist methods in social research*. New York: Oxford University Press.
- Rubin, L.B. (1979). *Women of a certain age: The midlife search for self*. New York: Harper and Row.
- Salthouse, T.A. (1985). Speed of behavior and its implication for cognition. In: Birren, J.E. and K.W. Schaie (eds.) *Handbook of the Psychology of Aging*, New York: Van Norstrand Reinhold Company.

- Shanan, J. (1985). Personality types and culture in late adulthood. In: Meacham, J. (Ed.), *Contributions to Human Development*, 12. Basel: Karger.
- Shenk, D., Kuwahara, K. & Zablotsky, D. (2004). Older women's attachments to their home and possessions. *Journal of Aging Studies*, 18(2), 157-169.
- Silver, C.B. (2003). Gendered identities in old age: Toward (de)gendering?. *Journal of Aging Studies*, 17(4), 379-397.
- Sinnott, J.D. (1998). *The development of logic in adulthood: Postformal Thought and its applications*. New-York: Plenum Press.
- Sneed, J.R. & Whitbourne, S.K. (2005). Models of the Ageing Self. *Journal of Social*, 6(2), 375-388.
- Stryker, S. (1980). *Symbolic interactionism*. California: The Benjamin/Cummings Publishing Company.
- Thompson, P.(1992). 'I Don't Feel Old': Subjective ageing and the search for meaning in later life. *Ageing and Society*, 12, 23-47.
- Thornstam, L. (1996). Gerotranscendence – A Theory about Maturing into Old Age. *Journal of Aging and Identity*, 1(1), 37-50.
- Turner, B.S. (1996). *The body and society : explorations in social theory*. London: Sage Publications
- Wagner, R. (1986). *Symbols that stand for themselves*. Chicago: University of Chicago Press.

Wahidin, A. (2002). Reconfiguring Older Bodies in Prison Time Machine. *Journal of Aging*, 7 (3), 177-193.

Walker, A. (1983). Care for elderly people: A conflict between women and the state. In: Finch, J. & Groves, D. (Eds.). *A Labour of love: Women, work and caring*. London: Routledge and Kegan Paul.

Wolf, N. (1991). *The beauty myth; How images of beauty are used against woman*. New York: William Morrow and company.

Abstract

When reviewing the demographic data collected in Israel and around the world, we can see that the claim "Ageing is a women's issue" is based on facts. Therefore a large part of needs of the elderly are in fact the needs of elderly women. The basic assumption of this paper is that the process of ageing is connected to gender. "Gender" and "age" are not natural states but social constructs that support and duplicate a social order organized around power relations of men over women, and of young over old. Gender identity as a term is referred by study and several theories that try to define the nature meaning and implication on the individual and society. The research literature in Israel hardly deals with the relations between age and gender, feminine and masculine, therefore, when dealing with the issue of female ageing, focusing on the gender identity can be a substantiate starting point for creating a preliminary theoretical base.

The objective of this paper is to answer this two questions:

1. To examine the nature of gender identity and the way it is constituted among elderly women.
2. Is the identity at the forth age still a gendered identity? In other words, is the gender identity still relevant and is a central element in the conception of self amongst these women?

Qualitative research technique was selected to answer these questions. The findings were collected by loosely structured interviews. The processing of these findings was based on relevant research literature. From analysis of these findings it appears that the many characteristics that define the female gender are no longer relevant at this fourth age. The lack of the significance of common social definition for women and femininity can create context with de-gendering characteristics; Nevertheless, the disappearance (or almost the disappearance) of gender characteristics do not create de-gender new image and detached from previous social context. This de-gender character exists only theoretically. The women that are interviewed ask to maintain the recognized existing gender profile, and find it difficult to detach from it. Since there are no alternatives dealing with these changes, the echoes of the common characteristic of the female gender continue to exist in the self conception and thus in their identity. This paper tries to argue the idea, which appears in various research studies, that old age can provide a possible research fields to study a different social order that is not organized on the basis of gender idea.

This thesis was written under the supervision of Dr. Tova Gamliel.

BAR-ILAN UNIVERSITY

**BEING AN OLD WOMAN:
THE CONSTRUCTION OF GENDER IDENTITY
IN OLD AGE**

Submitted by: Moran Barak

**Submitted in partial fulfillment of the
requirements for the Master's degree
in the Gender Studies unit of
the Department of Interdisciplinary Studies
Bar-Ilan University**

Ramat-gan, Israel

2007